GİRİŞ

Yüzyılı aşkın bir süredir gündemde olan yoksulluk üzerine tartışmaların ve bu alana dair akademik katkıların hızla arttığı bir gerçek. Kuşkusuz bu durumun en önemli sebeplerinden biri yoksulluğun, artan zenginlikle, giderek ivmelenen teknolojik atılımlarla ve yüksek büyüme oranlarıyla beraber yaşanmaya başlamasıdır. Bu nesnel gerçeklik yoksulluk üzerine süren tartışmaların düğüm noktasını oluşturmuştur. Tartışmalarda üzerinde uzlaşma sağlanamayan en önemli konu, ekonomik büyüme, sermaye birikimi ve yoksulluk arasındaki ilişki olmuştur.

Kimilerine göre küreselleşme süreciyle beraber kurulan yeni sermaye birikim modeli ve buna bağlı gelişen büyüme stratejileri, bugünkü yoksulluğun temel nedenidir. Çünkü bu büyüme stratejileri belli toplumsal kesimleri giderek daha az hesaba katmakta, üretimin ve bölüşümün değişen yapısı yoksulluğu toplum içinde yaygınlaştırmakta ve yoksulluğun şiddetini artırmaktadır. Küreselleşme sürecine egemen olan yeni liberal iktisat politikalarının savunucularına göre ise yoksulluğun azaltılmasının en gerçekçi çözümü, küreselleşmeyi derinleştirmek ve küreselleşmeye entegrasyonu sıkılaştıracak yapısal dönüşümleri eksiksiz tamamlamaktır. Özellikle Dünya Bankası'nın, yoksulluğun nedenlerine dair 1990 sonrası tezlerinin ana eksenleri, "yetersiz ekonomik büyüme", ekonomik liberalizasyonu sağlayan yapısal reformları hayata geçirilememesi, küreselleşme sürecine entegrasyonda yaşanan sorunlardır.

Son yıllarda Türkiye'de de benzeri bir süreç yaşanmaktadır. Son 20 yıldır neredeyse periyodik olarak yaşanan finansal krizlerin yoksullaştırıcı etkileri bir yana, ulusal gelir artarken, rekor büyüme oranları yakalanırken de yoksulluk sorunu çözülmemekte aksine derinleşmektedir. Bu yüzden 'yoksullaştırıcı büyüme' de sıklıkla kullanılan bir kavram haline gelmiştir. Bu çalışmanın temel amacı da bu tartışmalardan hareketle Türkiye'nin izlediği iktisadi büyüme stratejileriyle yoksulluk arasındaki ilişkinin irdelenmesidir.

Türkiye'de izlenen farklı iktisadi stratejiler ile yoksulluğun niceliksel ve niteliksel evrimi arasında bir ilişki tanımlamayı hedefleyen bu çalışmada, farklı yoksulluk tanımlamaları ve kriterlerine göre karşılaştırmalı analizler yapılacaktır. Çalışma boyunca kullanılacak tanımlar ve kriterler birinci bölümde özetlenecektir. Yine aynı bölümde yoksulluk ile büyüme arasındaki ilişki irdelenecektir. Bu ilişkinin kilit noktasında ise büyümenin hangi sermaye birikim modeliyle, bölüşüm ve üretim süreçlerinin ne şekilde düzenlenerek sağlandığı bulunmaktadır. Bu yüzden bölüşüm ve üretim süreçlerinin tarihsel dönüşümü bu başlık altında tartışılacaktır.

İkinci bölümde ise büyüme stratejileri ve yoksulluk arasındaki ilişki Türkiye özelinde

tartışılacaktır. Bu tartışmayı yürütebilmek için yüz yirmi yılın üzerindeki bir zaman periyodu çeşitli dönemlere ayrılacak ve önce bu dönemlerdeki büyüme stratejileri, daha sonra bu stratejilerin de etkisiyle yoksulluk olgusunun nasıl bir dönüşüm geçirdiği incelenecektir. Bu incelemede ağırlıklı olarak ithal ikameci büyüme stratejilerinin benimsendiği ve ihracata yönelik büyümenin tercih edildiği dönemlere odaklanılacaktır. Ancak bu tartışmayı yürütebilmek için tarihsel arka planı da kavrayabilmek gerekmektedir. Bu yüzden Türkiye'de 20. yüzyılın ilk yarısındaki büyüme stratejileri ve bu stratejilerin belirlediği ekonomi politikaları ile bu yıllarda Türkiye'de yoksulluğun ne boyutta ve hangi toplumsal kesimler arasında yaygın olduğu da incelenecektir. Bu inceleme iki başlık altında yapılacak, önce Cumhuriyet'in kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadarki dönem, ardından da savaş sonrası kurulan uluslararası işbölümünde Türkiye'nin yerinin yeniden tanımlandığı 1960'lara kadar süren dönem ele alınacaktır. Cumhuriyet'in kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadarki dönemde temel sorumuz milli ekonominin oluşma sürecinin yoksulluk üzerindeki etkilerinin neler olduğudur. Ancak 1908-1946 dönemine dair iktisadi istatistiklerin eksikliği ve daha spesifik olarak o dönemde yoksulluk konusunda özel bir araştırma yapılamamış olması konuya dair tartışmanın oldukça sınırlı verilerle yürütülmek zorunda kalınmasına neden olmaktadır. 2. Dünya Savaşı'nın ardından dünya kapitalizmi, uluslararası işbölümü ve merkez-çevre ilişkileri yeniden kurulurken, 1946-1953 arası dönem bir "yeniden bütünleşme evresi" olarak tartışılacak, 1953 sonrası ise yeniden bütünleşme sürecinde uygulanan modelin tıkanmasıyla ithal ikameci sanayileşmeye geçiş süreci olarak ele alınacaktır. Yoksulluk açısından 1946-1960 arası yıllar oldukça önemli bir dönemdir. Çünkü bu dönem, kırdan kente kitlesel göçlerin ve yığınsal bir işçileşme sürecinin başlangıç noktasıdır. Bu işçileşme süreci, aynı zamanda gecekondu, işsizlik ve "marjinal sektör" gibi kavramların yoksulluk olgusundaki açıklayıcı rolünün artacağı uzun bir dönemin eşiğini oluşturmaktadır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi çalışmada ithal ikameci büyüme stratejisinin en olgunlaşmış biçimiyle uygulandığı 1960-1980 arası döneme ve 1980 sonrası ihracata yönelik büyüme stratejisi ile yaşanan dönüşüme odaklanılacaktır. Bu iki stratejiye odaklanmanın gerekçesi, büyüme stratejileri ile yoksulluk arasındaki ilişkinin en çıplak hali ile bu dönemlerde görülebilecek olmasıdır. Türkiye Cumhuriyeti'nin yoksul bir ülke olarak kurulduğu, uzun süreli savaşların ve yıkımın sonuçları tam anlamıyla aşılamadan 2. Dünya Savaşı'nın etkilerinin hissedildiği, 1950'lerin de uluslararası iş bölümünde "uygun" bir yer arayışının sancıları ile geçtiği düşünüldüğünde, iktisadi tercihlerin "el yordamı" ile belirlenmediği bu iki uzun dönem, konumuz açısından yalınlaşmış ve genelleştirilebilecek sonuçlar elde etmeye daha uygundur. Bu iki büyüme stratejisi, 1940'lardan beri uluslararası iş bölümü

çerçevesinde, gelişmekte olan ülkelerde uygulanan iki modeldir. Her iki modelin de uygulandığı yıllarda zaman zaman yüksek büyüme oranları yakalanıp, kişi başı milli gelirde önemli oranlarda yükselme sağlanırken, yoksulluk olgusu açısından da köklü değişimler yaşanmıştır. Bu çalışmada bu değişimin izi sürülmeye çalışılacaktır.

Çalışmada farklı tanımlamalara göre yapılan araştırmalardan, bu araştırmaların sonuçlarından, farklı ölçüm yöntemleri temel alınan sayısal verilerden, farklı göstergelerden yararlanılmak zorundadır. Çalışmamızın amacı farklı iktisadi stratejiler izlenirken yoksulluğun sadece niceliksel değişimi üzerinde odaklansaydı, bu kadar farklı yöntemlerle elde edilmiş veriler arasında bir karşılaştırma yapmak çok zor olabilir ve değerlendirmeler sağlıklı olmayabilirdi. Ancak çalışma daha çok bu verileri de kullanarak farklı dönemlerdeki yoksullaşma süreçlerine, yoksullaşmanın nedenlerine ve yaşanan yoksulluğun niteliksel özelliklerine odaklanacaktır. Yani öncelikle hedeflenen, yoksul sayısının değil yoksul tipolojisinin ve yoksullaşma süreçlerinin iktisadi tercihler sonucu geçirdiği evrimi açığa çıkarmaktır. Bu yüzden tüm tanımlar, göstergeler, ölçüm yöntemleri sonucu ortaya çıkan sayısal veriler kendi tarihsel koşulları içerisinde değerlendirilecektir.

1. YOKSULLUĞUN TANIMI, ÖLÇÜLMESİ, DÜNYADA YOKSULLUK

Yoksulluk önemini her geçen gün daha da arttıran, her gün daha çok tartışılan bir kavram olarak karşımıza çıkıyor. Kuşkusuz bunun en önemli nedenlerinden biri yoksulluğun yaygınlaşmasıdır. Dünya Bankası verilerine ve yoksulluk kriterlerine göre 1980 yılında 800 milyon olan yoksul sayısı, 1990 yılında 1 milyara yükselmiş, 2000 yılında ise 1.2 milyara ulaşmıştır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP)'nin açıkladığı 2005 yılı İnsani Gelişme Raporu'na göre, dünyada 2.5 milyar insan hala günde 2 dolardan az parayla yaşamak durumundadır.[1]

Türkiye'de yoksulluk özellikle 2000 ve 2001 yılında yaşanan ekonomik krizlerden sonra daha çok tartışılmaya başlamıştır. En düşük gelir seviyesine sahip yüzde 5'lik nüfus diliminde yıllık ortalama hane gelirinin 1285 dolardan 1012 dolara inmesine, kentsel hanelerin %84'ünün mutfak masraflarında kısıntıya gitmesine, en üst ve en alt grup arasında da gelir farkının 20 kata ulaşmasına, resmi işsizlik oranlarının %10'u aşmasına neden olan krizler Türkiye'deki yoksulluğun ve yoksulluğa dair tartışmaların artmasına neden olmuştur. 2000'li yılların başlarında Türkiye'de yoksulluk oranı, günde iki dolar esasına göre % 10.3'e, asgari gıda tüketimi esasına göre kentsel alanlarda %17.2'ye, yoksulluk tehlikesi altındaki nüfusun toplam nüfusa oranı ise yine kentsel alanlarda % 56.1 gibi kaygı verici boyutlara ulaşmıştır.[2]

Kriz sonrası rekor büyüme sağlandığı söylenen 2004 yılında, 850 bin emek arzı olurken, 650 bin yeni istihdam yaratılması; dört kişilik bir ailenin minimum gıda, barınma, giyim, ulaşım, iletişim, ısınma, elektrik, su, sağlık, eğitim, eğlence harcamaları Aralık 2004 itibarıyla 1562 YTL iken[3], asgari ücretin yaklaşık 318 YTL olması yani, beş asgari ücretin ancak bu yoksulluk sınırını aşabilmesi ülkemizdeki durumun ciddiyetini göstermektedir. Dünya Bankası'nın 2005'te yayınladığı Dünya Gelişim Raporu'na göre Türkiye'de nüfusun %4.8'inin, yani 3.5 milyonunun günlük geliri 1 doların altında kalmaktadır.[4]

Türkiye'de ve dünyada yoksulluk üzerine yürütülen tartışmaların ve yapılan çalışmaların artışı konuya dair literatürü geliştirse de, üzerinde uzlaşılan bir yoksulluk tanımı ve yoksulluğun ölçülmesine dair ortak bir yöntem bulunmamaktadır. Kuşkusuz bunun en önemli nedeni yoksulluğun nedenleri konusunda bir konsensüs oluşmamasıdır. Bu konudaki görüşleri kabaca iki başlık altında irdeleyebiliriz:

---

[1] UNDP-Türkiye, "Basın Duyurusu", www.un.org.tr/undp_tur/docs/hdr2005/Rapor-press1.doc, 11.09.2005
[2] ŞENSES, Fikret, "Yoksullukla Mücadele: Temel Yaklaşımlar, Sorunlar, Kurumlar Ve Öneriler", Cumhuriyet Gazetesi, 31 Ocak 2005
[3] TÜRK-İŞ, "Aralık 2004 Açlık Ve Yoksulluk Sınırı", http://www.turkis.org.tr/icerik/aralik2004.htm, 12.09.2005
[4] "5 milyon kişi bir günde 1 dolardan az gelirle yaşıyor" http://www.milliyet.com.tr/2005/09/21/ekonomi/eko05.html, 06.01.2006

Dünya Bankası, IMF gibi uluslararası finans kuruluşları, özellikle 1990 yılında yayınlanan Dünya Kalkınma Raporu ile beraber yoksulluğu daha çok tartışmaya başlamış ve yoksulluğu genellikle savaşlar, ekonomiye fazla müdahale eden kötü yönetimler, felaketler, eğitimsizlik gibi "dışsal" nedenlere bağlamışlardır. Çözüm önerileri ise bu görüşlere uygun olarak küreselleşme sürecine uyum[5], ulusal ekonominin rekabet gücünü artıran; sıkı emek piyasası koşullarında büyüme yaratan programlar[6] ve beşeri sermayenin geliştirilmesi gibi önlemleri içermektedir.

Doğal olarak bu çizginin yoksulluğa yaklaşımıyla, artan yoksullaşmanın bu ve benzeri kurumların yönettiği küreselleşme sürecinin bir sonucu olduğunu söyleyen ikinci görüşün yoksulluğa yaklaşımı farklı olmaktadır. Yoksulluğun nedenlerine dair ikinci görüş, bitmek bilmeyen krizlerin veya kriz tehditlerinin, hızla artan militarizasyonun ve savaşların, kamunun küçülmesiyle çok daha büyük toplumsal yıkımlar yaratan doğal felaketlerin, eğitim eksikliğinin nedeni olarak küreselleşme sürecince belirlenen ve Dünya Bankası ile IMF tarafından önerilen büyüme ve birikim modellerini göstermektedir.[7]

Bu başlık altında önce yoksulluğa dair geliştirilen farklı tanımlamalar ve farklı ölçme yöntemleri irdelenecektir. Bunun ardından dünyada yoksulluğun geldiği boyut incelenecek, bu verilerin ışığında ekonomik büyüme stratejilerinin ve sermaye birikim süreçlerinin yoksulluk üzerindeki etkileri tartışılacaktır. Bu tartışma, Türkiye'de büyüme stratejilerini ve yoksulluğa etkilerini irdeleyeceğimiz daha ilerideki bölümlerde yol gösterici olacaktır.

1.1 Yoksulluğun Tanımı

Yukarıda da bahsedildiği gibi, yoksulluğa dair artan tartışmalar yoksulluğun tanımlanmasına, ölçülmesine ve yoksulluk sorununun çözümüne dair farklı yaklaşımları beraberinde getirmiştir. Türkiye'de izlenen farklı iktisadi stratejiler ile yoksulluğun niceliksel ve niteliksel evrimi arasında bir ilişki tanımlamayı hedefleyen bu çalışmada, farklı yoksulluk tanımlamaları ve kriterlerine göre karşılaştırmalı analizler yapılacaktır. Çalışma boyunca kullanılacak tanımlar ve kriterler bu bölümde özetlenecektir.

1.1.1 Mutlak Yoksulluk

Mutlak yoksulluk kavramı, yoksulluk tanımları içerisinde kökeni en eski olanıdır. 19 yüzyıl

---

[5] ERCAN, Fuat, İktisat Dergisi, Yuvarlak Masa Toplantısı, "Gelir Dağılımı, Yoksulluk, Popülizm", İktisat Dergisi, Sayı: 418-419, Ekim-Kasım 2001, s. 10.
[6] WILSON, J.W, The Truely Disadvantaged. The Inner City the Underclass and Public Policy, The University of Chicago Pres, Chicago, 1987, s. 64.
[7] CHOSSUDOVSKY, Michel, Yoksulluğun Küreselleşmesi, (Çev: Neşenur Domaniç), Çiviyazıları, İstanbul, 1999, s.37; ÖZDEK, Yasemin, "Küresel Yoksulluk ve Küresel Şiddet Kıskacında İnsan Hakları", Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları, Ed. Yasemin Özdek, TODAİ, Yayın No: 311, Ankara, 2002, s.1-44.

sonlarında İngiltere'de yapılan yoksullukla ilgili çalışmalar sırasında geliştirilen mutlak yoksulluk yaklaşımına uygun ilk yoksulluk tanımı Seebohm Rowente tarafından geliştirilmiştir. Rowentree yoksulluğu "Toplam kazançların, biyolojik varlığın devamı için gerekli olan yiyecek, giyim vb. asgari düzeydeki fiziki ihtiyaçları karşılamaya yetmemesi"[8] olarak tanımlamıştır.

Yoksulluk üzerine çalışmalar arttıkça, mutlak yoksulluğun farklı tanımları da geliştirilmiştir. "Hanehalkı veya ferdin yaşamını fiziken devam ettirebilmek amacıyla ihtiyaç duyduğu asgari (en düşük) tüketim seviyesini karşılayamaması", "İnsanların yaşamda kalabilmek için gerekli mal ve hizmetlere ulaşabilmesi için yeterli kaynağa sahip olmaması", "Mutlak asgari refah düzeyinin altında olma durumu", "fiziksel yeniden üretim için gereken asgari yaşam düzeyinin altına düşme"[9] bu tanımlardan bazılarıdır.

Mutlak yoksulluk tanımına göre yapılan yoksulluk araştırmalarında bireyin veya hanehalkının geliri veya tüketim harcamaları temel alınır. Belirlenen bir gelirin veya tüketimin altında kalan gelir veya tüketim seviyelerine sahip olanlar yoksul olarak nitelendirilir. Parasal gelir, mutlak yoksulluk yaklaşımı çerçevesinde yapılan araştırmalarda en yaygın kullanılan yoksulluk kıstasıdır. Para birimi olarak ifade edilen yoksulluk çizgisinin avantajı kolay nicelleştirilebilir olmasıdır. Ailenin büyüklüğü ile orantılı olarak tüketilecek minimum mal ve hizmet fiyatlarınca belirlenen "asgari tüketim seviyesi" nicelleştirme için kullanılan en önemli göstergedir. Mutlak yoksulluk, "asgari tüketim seviyesi"nin altında bulunma durumunu tarif eder ve bu tüketim seviyesinin karşılanabilmesi için gerekli en az gelir hesaplanarak açlık düzeyi ya da geçimlik yoksulluk düzeyi hesaplanır. Bu tanıma göre mutlak yoksulluk gelir yoksulluğu olarak ifade edilir. Ancak bu yaklaşımın en temel dezavantajı, tanımlarda yer alan "ihtiyaç, refah, asgari yaşam düzeyi, kaynaklar" gibi kavramların belirsizliği ve bu belirsizliği gidermek için yapılacak her tanımlamanın öznel olacağı gerçeğidir.

Bu yaklaşımı temel alarak mutlak yoksulluk çizgisi (poverty line) belirlenirken genelde asgari gıda harcamalarına odaklanılmaktadır. Asgari kalori ihtiyacını karşılayacak "yeterli" miktarda gıda maddelerinden oluşan bir sepetin fiyatı nesnel yoksulluk çizgisi olarak tanımlanmaktadır. Örneğin Dünya Bankası'nın 1990'daki çalışmasına göre bir insanın hayatta kalabilmesi için gerekli minimum kalori miktarı olan 2400 kalorilik gıda sepetinin fiyatı, mutlak yoksulluk sınırı olarak belirlenmiştir.[10] UNDP'nin aynı yıl yaptığı bir araştırmada göre ise kişi başına gereken kalori ihtiyacı ülkelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyesi ve coğrafi yapılarına

---

[8] FIELD, Frank, The Minimum Wage, Policy Studies Institute, London, 1983, s. 51.
[9] ŞENSES, Fikret, Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003a, s.61-73
[10] DPT, Gelir Dağılımının İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele Özel İhtisas Komisyon Raporu, 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı, DPT Yayınları, Yayın No: DPT: 2599-ÖİK: 610, Ankara 2001, s. 104.

bağlı olarak değiştiği vurgulanmış, kişi başına günlük kalori ihtiyacı gelişmiş ülkelerde 3390, gelişmekte olan ülkelerde 2480 ve gelişmemiş ülkelerde 2070 kalori olarak açıklanmıştır.[11] Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, bu kalori miktarları bir kişinin bir gün içinde yapacağı asgari üretim (bedenin yeniden üretimi) için gereken, asgari fizyolojik enerji miktarının ülke ortalamasıdır. Bir başka deyişle, kişinin bedenini yeniden üretmek için yapacağı işte ona gereken asgari enerji toplamıdır. Bu enerji toplamı kişinin yaşadığı iklimin, yaptığı işin niteliği, bu iş için gereken eğitim, günlük çalışma süresi, bir yıl içindeki çalışma süresi, istenen verimlilik düzeyi, üretimin teknolojik seviyesi gibi emeğin yeniden üretimini sağlayacak bütün koşulları içerir. Dünya Bankası da daha sonraki yıllarda ülkelere göre gerekli minimum kalori miktarının ve bunun fiyatının, yani mutlak yoksulluk sınırının belirlendiği çalışmalar yapmıştır. Mutlak yoksulluk sınırı az gelişmiş ülkeler için kişi başına günde 1$ kabul edilirken, Latin Amerika ve Karaibler için bu sınır 2$, Türkiye'nin dahil olduğu ve Doğu Avrupa ülkelerinin de içinde bulunduğu grup için 4$, gelişmiş sanayi ülkeleri için 14.40$ olarak belirlenmiştir.[12]

Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) ve Birleşmiş Milletler Dünya Sağlık Örgütü (WHO), Dünya Bankası'nca saptanmış mutlak yoksulluk kriterini esas alarak "ultra yoksulluk" tanımını geliştirmişlerdir. Mutlak yoksulluk tanımında kabul edilen gerekli minimum günlük kalori miktarının sadece %80'ini karşılayabilenler "ultra yoksul" olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımla yoksulluğun derinliği, şiddeti yani yoksulluk düzeyinin ölçülmesinin amaçlandığı söylenmiştir. Dünya Bankası ise ultra yoksulluk tanımına paralel olarak "olağanüstü yoksulluk" tanımını kullanmaktadır. Bu tanıma göre 1985 yılı satın alma gücü paritelerine göre kişi başına yıllık 270$'ın altında geliri olanlar bu şekilde sınıflandırılmış ve 633 milyon kişinin bu sınıflandırmaya dahil olduğu belirlenmiştir.[13] Benzer şekilde yoksulluğun süresinin de önemli bir gösterge olduğundan hareketle WHO tarafından "kronik yoksulluk" tanımı geliştirilmiştir. Bu tanıma göre yoksulluk durumu beş yıldan fazla sürenler "kronik yoksul" olarak tanımlanmıştır.

Mutlak yoksulluk çizgisi hesaplanırken sadece gıda harcamalarının esas alınması eleştirilerek ikinci bir yöntem daha geliştirilmiştir. Bu yöntemde sadece asgari gıda harcamalarının yanı sıra giyim, barınma, ısınma gibi diğer temel ihtiyaçlar da dikkate alınır.[14] Bu yöntemle daha yüksek bir yoksulluk çizgisine ulaşılırken bu çizginin altında kalanlar yoksul olarak tanımlanır. Sadece gıda harcamaları esas alınarak yapılan hesaplamalarla ise "gıda yoksulluğu"nun düzeyi belirlenir.

---

[11] UNDP, Human Development Report, 1990
[12] DPT(2001), a.g.e.., s. 104.
[13] A.g.e.., s. 106.
[14] ŞENSES(2003a), a.g.e., s.80

1.1.2 İnsani Yoksulluk

Gelirin bir refah göstergesi olarak yeterli olmadığına dair görüşler mutlak yoksulluk tanımını eksik olduğunu ileri sürmüşlerdir. Gelirin dışında bir dizi faktör yoksulluğu ve yoksulluğun yaşanma biçimini etkilemektedir. Sadece parasal göstergelerin ve özellikle de gelirin baz alınması, piyasa dışı parasal olmayan kimi faktörlerin göz ardı edilmesine yol açabilmektedir.

Sosyal yardımlaşma ve geçimlik üretim gibi piyasa dışı faktörler yoksulluk çizgisinin altında bir gelir edilse bile bu çizginin üzerinde daha rahat yaşam sürülmesini sağlayabilmektedir. Bunun aksine yoksulluk çizgisinin üstünde bir gelir elde edildiğinde dahi çok daha düşük yaşam standartlarında bir yaşam sürdürüldüğü de görülebilmektedir. Burada bir önemli nokta da paranın nereye harcandığıdır. Daha önceden, özellikle 1950'ler sonrası piyasa dışı bir kamu hizmeti olan eğitim, sağlık gibi hizmetler bugün aile bütçelerindeki önemli harcama kalemlerinden biri haline gelmektedir.

Gelir dışı refah arttırıcı faktörler, yani devlet yardımları, sübvansiyonlar, kamu hizmetlerinin niteliği ve etkinliği ve çeşitli geçim stratejileri göz önüne alınmadığında analiz yaparken yanılgıya düşülebilir. Yaşam standartlarının, sosyal ve siyasal hakların, çalışma koşullarının ve saatlerinin (gelire nasıl ulaşıldığının), gıda dışı temel harcamaların (eğitim, sağlık, barınma, ulaşım, giyim), kamu hizmetlerinin bu harcamalara etkisinin, gelirin nerelere harcandığının, mal kıtlıklarının mutlak yoksulluk tanımında analiz konusu yapılmaması önemli bir eleştiri konusu olagelmiştir.

Bu eleştirilere yönelik olarak mutlak yoksulluk çizgisi genişletilmiş kriterlerle revize edilmiş, gelir yoksulluğu *insani yoksulluk* kavramıyla genişletilmiştir Özellikle eğitim, sağlık, barınma, ulaşım, giyim gibi gıda dışı temel ihtiyaçlara dair harcamaları da kapsayacak şekilde geliştirilen Temel İhtiyaçlar Yaklaşımı özellikle 1970'li yıllarda Dünya Bankası ve Dünya Çalışma Örgütü (ILO) çalışmalarında kullanılmıştır. UNDP'nin tanımına göre "insani yoksulluk", iyi bir yaşam standardıyla özgür, onurlu, özgüvenli ve diğer insanlara da saygı duyabilir şekilde uzun, sağlıklı ve yaratıcı bir hayat sürdürebilme olanak ve seçimlerden mahrum" olma durumunu tanımlar.[15]

Bu tanım çerçevesinde UNDP tarafından 1990 yılından beri kullanılan İnsani Gelişme Endeksi (İGE) geliştirilmiştir. İnsani Gelişme Endeksi, uzun bir yaşam sürmek, bilgi sahibi olmak ve onurlu bir yaşam standardına sahip olmak gibi en basit insani özelliklerdeki kazanımları yansıtır. Bu gerçeklerden hareketle hazırlanan gelişme raporunda sosyo-ekonomik gelişme düzeyi başlıca üç kriterden yola çıkarak tespit edilmektedir. Bu kriterler şu

---

[15] UNDP, "Human Devolopment to Eradicate Poverty", Human Development Report 1997, http://hdr.undp.org/reports/global/1997/en/pdf/hdr_1997_overview.pdf**,** 21.05. 2006

şekilde tanımlanmıştır:

a. Refah Standardı: Kişi başına düşen milli gelirin yerel geçim maliyetlerine uyarlanmasıyla hesaplanmaktadır. Buna satın alma gücü paritesi de denir.

b. Eğitim Standardı: İnsani Gelişme Endeksi'nin hesaplanmasında kullanılan ikinci kriter ülkenin eğitim düzeyidir. Endekste eğitim kriterinin hesaplanmasında iki farklı faktörden yararlanılmaktadır.

- Yetişkinler arasındaki okuma yazma oranı

- Ortalama eğitim düzeyi (Okullaşma Endeksi)

c. Sağlık Standardı: Bir ülkedeki ortalama yaşam süresi beklentisi esas alınarak sağlık standardı İnsani Gelişme Endeksi'ne dahil edilmektedir

Bu kriterler doğrultusunda hazırlanan endeks şu anda 174 ülke için uygulanmaktadır.

İGE'nin UNDP tarafından kullanılan iki değişik versiyonu vardır. Bunlar İnsani Yoksulluk Endeksi (İYE) ve Toplumsal Cinsiyet Bazında Gelişme Endeksi'dir (TBGE).

UNDP'nin daha sonra geliştirdiği endekslerden olan İYE, IGE'den farklı olarak sağlanan gelişmenin dağılımını ve geriye kalan yoksulluğun miktarını da yansıtmayı amaçlamaktadır. İYE, ekonomik ve sosyal kaynaklara erişim göstergesi olarak kaliteli su kaynaklarına erişim, temel sağlık hizmetlerinden faydalanabilme ve çocukların beslenme düzeyini ön plana çıkarmaktadır. Ülkeler arası gelişmişlik farkları göz önüne alınarak İYE'nin bir diğer versiyonu da gelişmiş ülkeler için geliştirilmiştir. Endeks bu ülkelerde yoksulluk ölçütü olarak göreli yoksulluk oranını ve toplumsal yaşamdan dışlanma göstergesi olarak da uzun dönem işsizlik oranını birlikte ele almaktadır. TBGE ise yoksulluk konusuna toplumsal cinsiyet açısından yaklaşmakta, İGE'de yer alan göstergeleri kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı analiz etmektedir.

1.1.3 Göreli Yoksulluk Yaklaşımı

Mutlak yoksulluk çizgisi yaklaşımına dair eleştirilerden yola çıkarak göreli yoksulluk tanımı geliştirilmiştir. "Göreli yoksulluk, toplumun ortalama refah düzeyinin altında olma durumunu tanımlar."[16] Göreli yoksulluk, bir ferdin ya da hanehalkının, içinde bulunduğu sosyal grubun ya da yerleşim biriminin içindeki diğerlerine göre yoksulluğunu incelediği gibi, bu sosyal grubun ya da yerleşim biriminin diğer grup ve birimlerle karşılaştırılmasını konu edinmektedir. Göreli yoksulluk sınırı kavramı, aynı toplumda yaşayan farklı sınıf ve

---

[16] TÜSİAD, Türkiye'de Bireysel Gelir Dağılımı ve Yoksulluk-Avrupa Birliği ile Karşılaştırma, Yayın No: TÜSİAD-T/2000-12/295, İstanbul, 2000, s. 97.

kategoriler arasında ve aynı zamanda farklı toplumlar arasında bir karşılaştırma yapma olanağı sağlar. Bir diğer ifadeyle göreli yoksulluk, maddi kaynakların, toplumda gelenek haline gelmiş veya en azından özendirilen ve onaylanan normal etkinliklere katılımın ve konfora ve yaşam koşullarına sahip olmanın olanaksız veya son derece kısıtlı hale getirecek kadar yetersiz kalması olarak tanımlanabilir.

Göreli yoksulluk çizgisi hesaplarken atılacak ilk adım araştırmanın yapılacağı sosyal topluluğun ortalama refah seviyesinin belirlenmesidir. Bu aşamada refah ölçüsü olarak hem gelir düzeyi hem de tüketim düzeyi belirlenebilir. Daha sonra bu düzeyin belli bir oranı ise yoksulluk çizgisini verir. Örneğin gelir düzeyi üzerinden yoksulluk çizgisi hesaplanmak istendiğinde, önce ortalama gelir düzeyi bulunur. Bunun için yoksulluk çizgisi hesaplanan sosyal topluluğun ortalama gelir düzeyi bulunur. Bu hesaplanırken ya o topluluğun gelirlerinin aritmetik ortalaması ya da ortancası kullanılır. Ortalama gelir düzeyinin belli bir oranı ise yoksulluk çizgisi olarak kabul edilir. Bu oran gelişmekte olan ülkelerde genellikle %50[17] olarak kullanılırken, Scott'un 1981'de ve Anand'ın 1983'de yaptığı çalışmalarda, toplumda yaratılan ortalama gelirin %40'ını yoksulluk sınırı olarak kabul etmektedir.[18]

1.1.4 Öznel Yoksulluk Yaklaşımı (Subjective Poverty)

Asgari temel ihtiyaçlarını karşılayıp karşılayamadıkları konusunda yoksulların kendi algılamalarının ön plana çıkarılması gerektiğini söyleyen yaklaşımlara genel olarak öznel yoksulluk yaklaşımları denir.[19] Bu yaklaşıma göre yoksulluk/refah ölçütü olarak asgarî ihtiyaç düzeyinin dışarıdan, varsayılan ihtiyaçlara göre belirlenmesi doğru değildir. Varsayılan ihtiyaçlar hangi kriter ile belirlenirse belirlensin bir değer yargısı ifade eder. Bu yaklaşıma göre yoksulluk sınırını belirleyecek olan yoksulları beyanları, yoksulluğa dair yaklaşımlarıdır.

Goedhart, Halberstadt, Kapteyn ve Van Praag tarafından 1977 yılında geliştirilen Leyden Yoksulluk Sınırı bu yaklaşım temel alınarak hesaplanmıştır. Yoksulluk sınırı hesaplanırken kişilere ne kadar gelir elde ederlerse geçinme düzeylerinin; çok kötü, kötü, yetersiz, yeterli, iyi, çok iyi olacağı konusunda sorular yöneltilmektedir. Kişiler kendi yaşam düzeylerine göre bu soruya yanıt vermektedirler. Sonuçlar değerlendirilerek daha çok fertlerin kendileri için belirledikleri sınırlar ortaya çıkarılmaktadır.[20]

1.1.5 Yoksulluğun Mekâna Göre Tanımlanması

Yoksulluk yaşandığı mekâna göre de kırsal yoksulluk (rural poverty) ve kentsel yoksulluk

---

[17] TÜSİAD(2000), a.g.e.., s.96
[18] ERDOĞAN, Güzin, "Türkiye'de ve Dünyada Yoksulluk Ölçümleri Üzerine Değerlendirmeler", Yoksullukla Mücadele Stratejileri, Ed. C.C.AKTAN, Hak-İş Konfederasyonu Yayını, Ankara 2002, s.8
[19] TÜSİAD(2000), a.g.e., s.98
[20] ERDOĞAN, Güzin, a.g.m., s.9

(urban poverty) olarak da sınıflandırılabilir. ILO'ya göre, kırsal yoksulluk; kırsal alandaki açık veya gizli işsizlik olarak tanımlanmakta ve azalan gelir düzeyleri nedeniyle kırsal alanda hızla artan bir yoksullaşmaya dikkat çekilmektedir.[21] Bir çok ülkede yoksulluk daha çok kırsal alanlarda görülen bir sorundur ve kişisel tüketim ile yeterli düzeyde eğitim, sağlık, temiz su, konut, ulaşım ve iletişim hizmetlerine erişim gibi alanlardaki eksiklikler kırsal yoksulluğu nitelemektedir.[22] Gelişmekte olan ülkelerdeki kırsal yoksullardan bir bölümü kendi toprağını işleyen küçük toprak sahipleri, yarıcılar ve topraklarını kiralayan toprak sahipleri iken diğer bölümün işçiler, ırgatlar, köy zanaatkârları ve çobanlar olarak tasnif edilmiştir.[23] Kırsal yoksulluğu arttıran faktörlerin bazıları şu şekilde sıralanabilir:[24] Kırsal alanlarda büyük toprak sahipleri ve ticari üretim sistemleri ile küçük toprak parçalarına sahip olan köylüler ile geçimlik tarım ekonomisi aynı anda bulunuyorsa gelir dağılımında eşitsizlik ve yoksulluk ortaya çıkabilir. Kır yoksullarının ihtiyaç duyduğu kamusal hizmetlerin eksik ve kalitesiz sunulması yoksul kesimin yaşam standardını düşürür ve üstlendikleri maliyeti artırır. Kırsal kesimi dışlayan iktisadi ve sosyal politikalar da kır yoksulluğunu arttıran bir faktördür. Bunlar dışında kötü yönetim, siyasi istikrarsızlık ve çatışmalar kırsal yoksulluğu etkileyen faktörler arasında ifade edilebilir.

Kırsal yoksulluk, nüfus artışını ve kentlere göçü beslemektedir. Eğer kentlerde kırsal yoksulluğu massedebilecek istihdam, barınma olanakları ve sosyal güvenlik yapıları yoksa kırsal yoksulluk kentsel yoksulluğa dönüşmektedir. Kentsel yoksulluğun ayırt edici özelliklerinden birisi de yaşamı devam ettirebilmek için gerekli asgari maliyetleri arttıran faktörlerdir. Ulaştırma maliyetleri buna önemli bir örnek teşkil edebilir. Ayrıca kentli kesimin tüketim eğilimleri de, kırsal kesimden farklıdır.[25] Özellikle az gelişmiş ülkelerde kentsel yoksulluk, düşük sanayileşme ve hızlı kentleşmenin bir sonucu olarak tartışılabilir. Bu gibi ülkelerde, "kırdan koparak kente gelen ancak, kapitalist ekonomi ve özellikle de sanayi tarafından herhangi bir anlamda massedilemediği için düzensiz işlerde, düşük ücretlerle çalışmak durumunda kalan ve gecekonduda yaşayan kent emekçi kesimlerini etkileyen bir olgu olarak kent yoksulluğundan söz edilmekteydi"[26] Dünya Bankası'na göre ise gelir

---

[21] Aktaran: SINDIR, Kamil Okyay, "Kırsal Yoksulluk Ve Tarımda İstihdam", www.zmo.org.tr/odamiz/kirsal_yoksulluk_tarimda_istihdam.pdf**,** 07.07.2006

[22] AKTAN, Coşkun Can, VURAL İstiklal Yaşar, "Yoksulluk: Terminoloji, Temel Kavramlar Ve Ölçüm Yöntemleri", Yoksullukla Mücadele Stratejileri, Ed. AKTAN Coşkun Can, Hak-İş Konfederasyonu Yayınları, Ankara, 2002,

[23] AKTAN, VURAL, a.g.m

[24] KHAN, Mahmood Hasan, Rural Poverty in Developing Countries: Issues and Policies, IMF, WP/00/78, 2000, s.8, http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2000/wp0078.pdf, 29.08.2006

[25] DUMANLI, Recep, Yoksulluk ve Türkiye'de ki Boyutu, DPT Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara,1996, s.19

[26] KAYGALAK, Sevilay, "Yeni Kentsel Yoksulluk, Göç ve Yoksulluğun Mekansal Yoğunlaşması", Kent ve Kapitalizm, Ed. KAYGALAK, Sevilay, Praksis, Sayı:2, Bahar 2001, s.127

yoksulluğu, sağlık ve eğitim yoksulluğu, güvencesizlik ve güçsüzlük kent yoksulluğunun temel boyutlarını meydana getirir. Banka kent yoksulluğunu "İstihdam olanaklarına ve gelire sınırlı erişim, yetersiz ve güvencesiz barınma ile hizmetler, şiddet, sağlıksız çevre, sosyal koruma mekanizmalarının sınırlılığı veya hiç olmaması, eğitim ve sağlık hizmetlerine sınırlı yetersiz erişim" gibi yoksunluklarla tanımlamıştır.[27]

Yoksulluğun mekana göre tanımlanmasında, kentsel yoksulluğun bir biçimi olarak, yüksek işsizlik ve kötü barınma koşulları içeren, mekansal olarak kentin belli yerlerinde yoğunlaşmasından ötürü semt yoksulluğu (neighborhood poverty) adını da alan, getto yoksulluğundan da söz konusu edilmektedir.[28]

1.2 Yoksulluğun Ölçülmesi-Yoksulluk Endeksleri

Yoksulluğun düzeyini, boyutlarını ölçmek amacıyla bir yoksulluk endeksleri 1970 yılından başlayarak hızla geliştirilmiştir. Burada en yaygın kullanılan dört endeks üzerinde durulacaktır.

1.2.1 Kafa Sayım Oranı (Yoksulluk Oranı)

Yoksulluk ölçümlerinde en sık kullanılan endekstir ve yoksulluk oranı olarak da anılır. Kafa Sayım Oranı geliri yoksulluk çizgisinin altında kalan kişilerin sayısının nüfusa oranıdır. Bu endeksin yaygın kullanılmasını sağlayan en büyük avantajı verilere ulaşmanın ve hesaplanmasının kolay olmasıdır. Kafa Sayım Oranı'na dair yapılan en temel eleştiri yoksular arasındaki farklılıklara duyarsız olmasıdır. Bu endeksle yoksulluğun ne boyutta yaşandığının, yani derinliğinin gösterilmesi söz konusu değildir. Bu durum yoksulluk çizgisi altındaki kişilerin, yoksulluk çizgisinin üstüne çıkmadıkça gelirlerinde ve yaşam standartlarındaki değişimlerin değerlendirilmesini olanaksız kılmaktadır. Oysa bir yoksulluk endeksinde yoksullardan yapılan gelir transferi, yani daha çok yoksullaşma yoksulluk ölçüsünü arttırmalıdır.

1.2.2 Yoksulluğun Şiddeti (Yoksulluk Açığı Endeksi)

Yoksulluk Açığı Endeksi, Kafa Sayım Oranı'na yönelik eleştirilerden yola çıkarak yoksulluğun ne boyutta yaşandığını, yani yoksulluğun şiddetini (severity of poverty) analiz edebilmeye yönelik geliştirilen bir ölçüm yöntemidir. Bu endekste, bir kişinin gelir açığı (g_i),

---

[27] WORLD BANK, "What Is Urban Poverty", http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTURBANDEVELOPMENT/EXTURBANPOVERTY/0,,contentMDK:20227679~menuPK:341331~pagePK:148956~piPK:216618~theSitePK:341325,00.html, 12 Mart 2006.

[28] BIÇKI, Doğan, "Kentsel Yoksulluğun Yapısal Faktörlerle Analizi: Ekonomik ve Politik Yapının Yeniden Örgütlenmesi; Karşılaştırmalı Bir Analiz", "İş,Güç" Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi Cilt:7 Sayı:1, Ocak 2005, http://www.isguc.org/pdf/doganbicki.pdf**,** 05.08.2006

yoksulluk çizgisi (z) ile geliri (y_i) arasındaki farka eşittir.(g_i=z-y_i)

Bir kişinin geliri yoksulluk çizgisinin üzerindeyse gelir açığı negatif alınmaz, sıfıra eşittir. Nüfusun gelir açıklarının toplamının, nüfusa oranı ortalama yoksulluk açığını (OA) verir. Yoksulluk açığı endeksi (YA) ise, toplumdaki ortalama yoksulluk açığının, yoksulluk çizgisine oranına eşittir. (YA=OA/z)

Yoksullaşma düzeyini göstermekte başarılı olan bu gösterge, yoksullar arası gelir dağılımını göz ardı eder ve yoksulların sayısını da göstermez.

1.2.3 Sen Endeksi

Yoksulluk açığı endeksinin yukarıda bahsedilen eksiklikleri göz önüne alınarak yoksulluğun şiddetini daha iyi yansıtan ve yoksullar arası gelir dağılımını da hesaba katan endeks, Amartya Sen tarafından 1976 yılında geliştirilmiştir. Sen çalışmasında, yoksullar arasında da kim daha iyi, kim en yoksul şeklinde analiz çalışması yapabilmek amacıyla bu indeksi önermektedir.[29] Sen Endeksi (P_s), yoksulluk oranını, yoksulluk açığını ve gini katsayısı olarak yoksullar arasındaki gelir dağılımını birlikte ele alır.

$P_s = H(I + (1-I)G_p)$ olarak hesaplanır.

H: yoksulluk oranını;

G_p: Yoksullar arasındaki gelir dağılımının Gini katsayısı;

I: Gelir açığı oranıdır ve z yoksulluk sınırı ve yoksulların ortalama gelirleri arasındaki farkın, yoksulluk sınırına bölünmesiyle elde edilir.

Bu endekse göre, yoksul bir hanehalkından daha yüksek gelirli yoksul bir hanehalkına gelir transferi olduğunda yoksulluk endeksi artarken, yoksul bir hanehalkından daha yoksula gelir transferi olduğunda endeks düşer. Böylece yoksulluğun şiddeti de endekse katılmış olur.

1.2.4 Yoksulluğun Yoğunluğu (Foster-Greer-Thorbecke Endeksi)

Yoksulluk araştırmalarında yoksulluğun, yoksullar arası değişik alt gruplar arasındaki yoksulluk düzeylerinden ne düzeyde etkilendiğini göstermek amacıyla geliştirilmiş bir endekstir. Bu endeks hesaplanırken, yoksul kitle farklı etnik, sosyoekonomik veya bölgesel gruplara ayrılır ve bunlara ait yoksulluk oranları ayrı ayrı hesaplanır. Toplam yoksulluk ise bu alt grupların yoksulluk düzeylerinin ağırlıklı ortalamasıyla bulunur. FGT Endeksinin yoksulluğun ölçülmesine getirdiği bir diğer yenilik de yoksulluğa karşı tepkinin derecesine koşut olarak bir yoksulluk tepkisi katsayısı içermesidir. Bu katsayı, yoksulluk arttıkça gelir

---

[29] ŞENSES(2003a), a.g.e., s. 66.

artışlarının faydasının arttığı savına dayanır. Böylece ağırlıklı ortalama hesaplanırken yoksulluk çizgisinden en uzaktaki en yoksullara daha fazla tartı verilmiş, yani yoksulluğun yoğunluğu (intensity of poverty) dikkate alınmış olur.

1.3 Dünyada Yoksulluk

Dünya'da yoksulluk giderek önemini arttıran bir soru olarak karşımızdadır. Dünya nüfusunun neredeyse yarısının günde 2 dolardan daha az bir gelirle yaşadığı, bir milyar insanın temiz suya, iki milyar insanın elektriğe, 2.5 milyar insanın sağlık hizmetlerine erişim olanaklarından mahrum olduğu tahmin edilmektedir.[30]

Birleşmiş Milletler'in raporuna göre dünyadaki 3 milyar kentlinin 1 milyarı gecekondu mahallelerinde yaşamaktadır ki, bunların büyük çoğunluğu sözde "boom" dönemi olan 1990'larda genişlemiştir. Önümüzdeki 50 yılda, gecekondu mahallelerinde yaşayanların sayısının %300 artacağı tahmin edilmektedir. Dünya çapında açlıkta da bir artış görülmektedir. Birleşmiş Milletler'e göre 1995-1997 dönemi ile 1999-2001 dönemi arasında beslenme yetersizliğinden mağdur insanların sayısı 18 milyon artmıştır.[31] Dünya çapında niceliksel olarak artan yoksulluğun niteliğinde de değişimler yaşanmaya başlamıştır: Yoksulluk giderek "etnikleşmekte", "gençleşmekte" ve "kadınlaşmakta"dır.[32]

Çeşitli araştırmalar, siyahların ve Hispaniklerin yoksullar içerisinde orantısız biçimde temsil edildiği ABD'de, göçmen ve mültecilerin "en alttakiler"i oluşturduğu Batı Avrupa ülkelerinde ve dünyanın pek çok yerinde etnik aidiyetleri nedeniyle ayrımcılığa uğrayan grupların toplumun en avantajsızları olduğunu ortaya koymaktadır. [33]

Çocuklar için de yoksulluk çok daha ağır sonuçlar doğurmaktadır. Dünyada bir milyardan fazla çocuk, çok kötü koşullarda ve yoksulluk içinde yaşamaktadır. UNICEF'in verilerine göre yoksulluktan etkilenen bu çocukların, %25'inin yaşadıkları yerlerde temiz su kaynakları bulunmamakta, her üç çocuktan biri odasını beş kişi ile paylaşmakta ve toprak evde yaşamaktadır. Bu çocukların %15'i beş yaşın altındadır ve yoksulluktan en fazla etkilenen grubu oluşturmaktadır. 7 ve 18 yaş arası 134 milyon çocuk ise hayatında hiç okula gitmemiştir. UNICEF "Araştırmalar bize dünya da her geçen gün yoksul çocuk sayısında artış olduğunu gösteriyor" diyerek hükümetleri uyarmıştır.[34] Dünya Sağlık Örgütü'nün "Sağlık ve

---

[30] MAGDOFF, Fred, "A Precarious Existence: The Fate of Billions?", Monthly Review, Vol.55 N.9, February 2004, s.1-14
[31] A.g.m
[32] ÖZBUDUN, Sibel, "Küresel Bir "Yoksulluk Kültürü" mü?", Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları, Ed. Yasemin Özdek, TODAİ, Yayın No: 311, Ankara, 2002, s.59
[33] PATRINOS, H.A., "The Cost Of Ethnicity: An International Review", Indigenous People and Poverty In Latin America, Eds. G.Psacharopoulos ve H.A. Patrinos, World Bank Publications, Washington, 1994, s. 7-8.
[34] "Bir Milyardan Fazla Çocuk Yoksulluk İçinde", http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=3272, 05.09.2005.

Milenyum Kalkınma Hedefleri" adlı raporuna göre ise 14 Afrika ülkesinde 5 yaş altındaki çocuk ölüm oranları 1990 yılından yüksek seviyelerde bulunmaktadır.[35]

Yoksulluğun en ağır tahribat yarattığı kesimlerden biri de kadınlardır. UNDP 2005 yılı verilerine göre her yıl 530 bin kadın hamilelik veya doğum sırasında ölmekte ve 8 milyon kadın hamilelik veya doğum sırasında şiddetli komplikasyonlara maruz kalmaktadır.[36] Hamile kadınların %8'inden azı, anneden-çocuğa HIV geçmesini önleyen tedaviye erişme olanağına sahiptir.[37]

Yukarıdaki verilerin giderek insanların kitaplardan okudukları rakamlar olmaktan çıkarak, her gün daha fazla insanı etkileyen bir yaşam realitesi haline gelmesi, yani dünyada yoksulluğun giderek görünür ve etkisi hissedilir bir olgu haline gelmesi, konu üzerine tartışmaların ve araştırmaların artmasına neden olmuştur. Ancak tartışmalarda ve araştırmalarda bir uzlaşmadan söz etmek mümkün değildir. Yoksulluk üzerinde tartışmalarda üzerinde uzlaşma sağlanamayan, tartışmaların düğümlendiği yer genelde ekonomik büyüme, sermaye birikimi ve yoksulluk arasındaki ilişki olmuştur. Özellikle küreselleşme süreciyle beraber kurulan yeni sermaye birikim modeli ve buna bağlı gelişen büyüme stratejileri, kimilerine göre bugünkü yoksulluğun temel nedeni iken, küreselleşme sürecine egemen olan yeni liberal iktisat politikalarının savunucularına göre yoksulluğun azaltılmasının yapısal çözümü küreselleşmeyi derinleştirecek yapısal dönüşümlerdir.[38]

1.4 Ekonomik Büyüme, Sermaye Birikimi ve Yoksulluk

Ekonomik büyüme ve yoksulluk arasında ilişki bugün konuya dair yapılan birçok tartışmanın merkezinde yer almaktadır. Özellikle Dünya Bankası, 1990 sonrası yoksullukla mücadele konusunu tartışırken, yetersiz ekonomik büyümeye oldukça fazla vurgu yapmıştır. Tüm ülkelerin ekonomik liberalizasyonu sağlayan yapısal reformları hayata geçirerek büyüme sürecine girmeleri halinde yoksulluğun azaltılabileceğini savunan tezlere göre, artan yoksulluğun nedeni de iddia edildiği gibi küreselleşme politikaları değil, aksine bu politikalar uyarınca gerçekleştirilen reformların "yeterince başarılı" biçimde yürütülmemesidir. Örneğin G-8 ülkelerinin isteği üzerine bölgesel kalkınma bankaları, Dünya Bankası ve IMF'nin hazırladığı "Küresel Yoksulluk Raporu"nda, ticari liberalleşmeye dayalı kapsamlı bir ticaret

---

[35] WHO, "Health and Millenium Development Goals", www.who.int/mdg/publications/MDG_Report_revised.pdf, 18.09.2005
[36] UNDP, Human Development Report 2005, http://hdr.undp.org/reports/global/2005/, s. 30
[37] UNDP, a.g.e., s. 27.
[38] ÇOBAN, Tonguç, "Yoksulluk Karşıtı Sosyal Hareketler", Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları, Ed. Yasemin Özdek, TODAİ, Yayın No: 311, Ankara, 2002, s. 351.

reformunun, yoksulluğu azaltmaya yardımcı olabileceği ana fikri işlenmektedir.[39] Yine IMF tarafından 1998 yılında hazırlanan "Eşitlik Ekonomi Politikalarının Bir Amacı Olmalı Mı?" başlıklı raporda gelir dağılımı adaletsizliklerinin önlenmesi için ekonominin büyüme potansiyelini arttıran yapısal politikalar önerilmiştir. [40]

Türkiye'deki yoksullukla mücadele tartışmalarının da temel özelliği, çözüm yolunun temelde büyümede aranmış olmasıdır. Örneğin 2000-2001 krizinin ortaya koyduğu yoksulluk tablosu karşısında o dönemki iktidarın tepkisi, büyümenin yakında başlayacağı şeklinde olmuş ve büyüme topluma yoksullukla mücadelenin temel aracı olarak sunulmuştur.[41]

Oysa 1970'lerden sonra dünyadaki hakim ekonomik eğilim özelleştirme, deregülasyon ve hızlı bir liberalleşmedir. Bu ekonomi politikalarıyla çok ciddi büyüme oranlarının da yakalandığı olmuştur. Ancak bir önceki bölümde sunduğumuz veriler ışığında Amartya Sen'in itirazını hatırlamakta fayda vardır: "Dünya eskisine göre hiç olmadığı kadar zenginleşmiştir ama, aynı zamanda olağandışı bir yoksunlaşma ve sarsıcı bir eşitsizlik dünyasıdır".[42]

Son yıllardaki ekonomik büyümeyi yaratan sermaye birikim modellerinin belli toplumsal kesimleri giderek daha az hesaba kattığı tartışılmaya başlanmıştır. Yoksulluğun birikim sürecinin kendisiyle olan ilişkisinin geleneksel ekonomi kuramları tarafından göz ardı edildiği iddia edilmiş, bu bakış açısıyla yoksulluğun sadece nüfus artışı ya da politika hataları gibi ekonomik mantığa dışsal sayılan nedenlerle açıklanabileceği vurgulanmıştır.[43] Böylece uygulanan sermaye birikim modelleri ile yoksulluk arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılması için de önemli tartışmalar yürütülmeye başlanmıştır.

Bu tartışmaların kilit noktasında ise belirli bir sermaye birikim modeli ile sağlanan büyümenin bölüşüm ve üretim süreçleri üzerine etkisi bulunmaktadır. Burada ekonomik büyümenin hangi toplumsal kesimler lehine veya aleyhine gelişmelere yol açtığı; çalışma saati, iş güvencesi, işsizlik oranları, ücret düzeyleri gibi temel işgücü piyasası göstergelerinin, sosyal hakların ve tarım kesimindeki yoksulluk tehdidi altındaki kesimlerin büyüme

---

[39] African Development Bank, vd., "A Globalized Market-Opportunities and Risks For the Poor, Global Poverty Report 2001", July 2001, www.worldbank.org/poverty/library/G8_2001.pdf, 18.09.2005.

[40] IMF Fiscal Affairs Department, "Should Equity Be a Goal of Economic Policy", Finance & Development, September 1998, s. 2-5.

[41] ŞENSES, Fikret, "Yoksullukla Mücadelenin Neresindeyiz?: Gözlemler ve Öneriler", İktisat Üzerine Yazılar-I Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar-Korkut Boratav'a Armağan, Eds. KÖSE, A.H., ŞENSES, F, YELDAN, E., İletişim Yayınları, İstanbul, 2003b, s. 325.

[42] SEN Amartya, "Ganimetin Bölüşülmesi Protestocularla Reformcular Küreselleşmeyi Değil Eşitsizliği Hedef Almalıdır", Çev. Ümit Şenesen, İktisat Dergisi, Sayı: 418-419, 2001, s. 47.

[43] AMIN, Samir, "World Poverty, Pauperization and Capital Accumulation", Monthly Review, October 2003, V.5, s. 1-9

sürecinden ne yönde ve ne ölçüde etkilendiği irdelenmelidir.[44]

1.4.1 Bölüşüm ve Yoksulluk

Büyüme ve yoksulluk ilişkisini incelerken irdelenebilecek birinci nokta bölüşüm ilişkileridir. İktisat yazınında genel olarak gelir dağılımı yapısı bölüşüm ilişkilerini anlamak için kullanılan önemli bir gösterge olarak kullanılmaktadır. Ancak yoksullukla ilgili bir araştırma yaparken gelir dağılımının dışında, yoksulluk endekslerini önemli ölçüde etkileyen bir diğer faktör de yeniden bölüşümün bir unsuru olarak eğitim, sağlık gibi temel hizmetlerden faydalanma düzeyidir.

1.4.1.1 Gelir Dağılımı

Gelir dağılımı yapısı, bölüşüm ilişkilerini yansıtan en önemli göstergelerdendir. Diğer bir deyişle, gelir dağılımı bir ulusal ekonomi içinde üretilen mal ve hizmet değerlerinin, toplumsal kesimler arasındaki bölüşümünü gösterir. Bir ülkede, yoksulluk toplumsal bir sorun olarak ortadaysa, o ülkenin gelir dağılımı mutlaka önemli ölçüde bozuktur.[45] Bu noktada sormamız gereken temel soru şudur: Büyüme süreçleri gelir dağılımını nasıl etkiler?

Klasik iktisat yazınının bu konudaki en temel tezi Kuznets hipotezidir. Bu hipoteze göre büyüme sürecinde eşitsizlik önce artacak, ancak belirli bir kişi başı gelir düzeyine erişildikten sonra azalacaktır. Ancak bu tez birçok ampirik araştırma tarafından doğrulanmamıştır. G.S. Fields büyüme ve eşitsizlik arasında sistemli bir ilişki bulunmadığını ve büyüme sürecinde eşitsizliğin arttığı ve düştüğü durumların da görüldüğünü ampirik olarak göstermiştir.[46] Gelir dağılımı ile büyüme süreçleri arasındaki ilişkiyi irdeleyen en önemli araştırmalardan biri Morawetz'in 1978'de Dünya Bankası için yaptığı bir araştırmadır. Morawetz bu araştırmasında 1950 ile 1970 arası az gelişmiş ülkelerin gelir dağılımı ile büyüme süreçlerini izlemiş ve büyüme hızıyla gelir dağılımında zaman içinde görülen eğilim arasında net bir ilişkinin bulunmadığını gözlemlemiştir.[47] Aksine 20. yüzyılın son çeyreğindeki yeni küreselleşme dalgasının en ayırt edici özelliği, emek gelirleri üzerine olan baskılamayı beraberinde getirmesidir.[48] Küreselleşme sürecinin bu özelliği dünya ölçeğinde gelir dağılımını oldukça bozmuştur.

---

[44] ŞENSES(2003a), a.g.e., s. 151.
[45] DANSUK, Ercan, Türkiye'de Yoksulluğun Ölçülmesi ve Sosyo-Ekonomik Yapılarla Ölçülmesi, DPT, Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Ücretler ve Gelirler Dairesi Başkanlığı, DPT Uzmanlık Tezleri, Yayın No: DPT 2472, Ankara, 1997, s. 15.
[46] ŞENSES,(2003a), a.g.e., s. 150.
[47] MORAWETZ, David, Twenty Five Years of Economic Development, 1950 to 1975, Published for Word Bank, The John Hopkins University Pres, London, 1997
[48] YELDAN, Erinç, "Neoliberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler" Praksis, Yaz 2002, Sayı 7

Dünya çapında hızla derinleşen eşitsizlikler ve gelir dağılımının bozulması yoksulluğu körüklemektedir. Dünyada yalnızca 200 milyarder toplam 1125 milyar dolarlık bir servete sahipken, gelişmekte olan ülkelerdeki 582 milyon insanın toplam geliri yalnızca 146 milyardır. UNDP 2001 raporuna göre dünyada fakir insanların %10'luk kısmı, % 10'luk zengin kesimin gelirinin sadece %1.6'sını elde ederken, en yüksek gelirli %25, tüm dünya gelirlerinin %75'lik dilimini elde etmektedir. UNDP'nin 2005 raporu ise bu eşitsizliğin arttığını göstermektedir. Tüm gelirlerin %75'ini bugün en zengin %20'deki kesim elde etmektedir. 2001'de en yoksul %10'luk kesim tüm gelirlerin %1.6'sını kazanırken, 2005 dünyasında en yoksul %20'lik kesim bile bu oranı yakalayamamaktadır. Dünya Bankası ekonomisti Branco Milanovic'e göre, dünyadaki zenginlerin en üstteki %1'i, yoksulların en alttaki %57'si kadar bir servete sahiptir. Milanovic UNDP'nin haklarında veri topladığı 73 ülkeden dünya nüfusunun %80'inden fazlasını oluşturan %53'ünde eşitsizlikler artarken, bunlardan dünya nüfusunun sadece %4'üne sahip 9'unda eşitsizliklerin azaldığını vurgulamaktadır. Yani her beş ülkeden dördünde yoksul daha da yoksullaşmakta, zengin daha da zenginleşmektedir.

Ülkeler arasındaki eşitsizlikler yoksulluğun da eşitsiz dağılımına yol açmaktadır. Güney Asya nüfusunun % 43'ü ve Afrika kıtasının %39'u günlük 1 doların altında bir gelirle yaşamlarını sürdürmekte, tüm gelişmekte olan ülkeler nüfusunun ise % 32'sinin belirlenen 1 dolarlık yoksulluk sınırının içinde yaşamlarını idare ettikleri tahmin edilmektedir. Dünyada yoksulların büyük çoğunluğunun Asya Pasifik bölgesinde yaşadıklarını söylenmekte[49], Afrika ise azalan nüfusuyla yoksulluğun ve eşitsizliğin acı sonuçlarının en görünür olduğu kıta olarak anılmaktadır. 1820'lerde Batı Avrupa'daki kişi başı gelir, Afrika'nın üç katıyken, 1990'larda 13 katına yükselmesi eşitsizliklerin derinleştiğine dair önemli bir veridir.[50]

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülke karşılaştırması yapıldığında kişisel gelir dağılımının gelişmiş ülkelerde de bozuk olduğunu görmek mümkündür. Her iki kategorideki ülkelerde nüfusun en alt %40'lık kesiminin milli gelirden aldığı payın en fazla % 20'ler düzeyinde olduğu dikkate alınırsa gelir dağılımında adaletsizliğin tüm ülkelerde önemli bir sorun olduğu belirtilebilir.[51] Bugün dünya kapitalizminin örnek ülkesi kabul edilen ABD'den alınan veriler eşitsizliğin her yerde büyüdüğüne dair çarpıcı örneklerdir. 1980'li yıllarda şirketlerin üst yöneticilerinin (CEO) aldığı ücret, işe yeni girmiş sıradan bir işçinin aldığı ücretin 40 katı iken, bu oran 1999'da 478 kat olmuştur. ABD'nin toplam vergi gelirleri içinde şirketlerin ödediği kurumlar vergisinin oranı 1960'larda %26 civarında iken, bu oran 1990'larda %13'e,

---

[49] AKTAN, Coşkun Can, "Türkiye Dünyanın Neresinde?", İzmir Ege Genç İşadamları Derneği Yayınları, İzmir, 1998, s. 98.
[50] YATES, Michael, "Poverty and Inequality in the Global Economy", Monthly Review, Vol.55 N.9, February 2004, s. 37-48
[51] AKTAN(1998), a.g.e., s. 102.

2002 yılında da %7'ye düşmüştür.[52] 1961 ile 2002 yılı vergi paylarında oluşan bu farkı kimin ödediği sorusunun yanıtı, yoksullukla eşitsizlik arasındaki doğrudan ilişkiyi anlamak için yeterlidir.

Ancak yine de küreselleşme süreci gelir dağılımını esas olarak az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde daha olumsuz etkilemiştir. Küreselleşme oranı arttıkça azgelişmiş ve gelişmekte olan diye tanımlanan ülkelerin yoksulları daha da yoksullaşmakta, zengin ve fakir arasındaki uçurum daha da derinleşmektedir.[53] Özellikle 1990'lar tam bir "umutsuzluk" on yılı olmuştur. 54 ülke daha da yoksullaşmış, 21'inde açlık oranı,14'ünde beş yaş öncesi çocuk ölümleri artmıştır. Bu yıllarda 34 ülkede yaşam beklentisi, 12 ülkede ilköğrenime kayıtlar düşmüştür. Teksas Üniversitesi tarafından yürütülen Eşitsizlik Projesi için çalışan Ekonomist James Galbraith "Gelişmekte olan ülkelerin geniş bir aralığına bakıldığında, birçoğunda eşitsizliğin arttığı, sadece birkaçında düştüğü" sonucuna vardıklarını söylemiştir.[54]

Tüm bu veriler ışığında küreselleşme sürecinde hem ülkeler arası hem de ülkelerin içindeki gelir dağılımının olumsuz yönde değiştiği, bu değişimin de toplumları yoksulluk tehdidiyle daha fazla karşı karşıya bıraktığı söylenebilir.

1.4.1.2 Temel Hizmetlere Erişim

Bölüşüm ilişkilerine bakarken sadece gelir dağılımına bakmak eksik bir değerlendirme yapmamıza neden olabilir. Çünkü yoksulluk sadece ne kadar gelir elde edildiği ile değil, aynı zamanda bu gelirin nasıl harcadığına dair de bir olgudur. Bu yüzden harcamaları önemli ölçüde etkileme olasılığı bulunan eğitim, sağlık gibi temel hizmetlerden faydalanma düzeyine de bakmak gerekmektedir. Bu noktada şu soru sorulmalıdır: Dünyada egemen olan ekonomik büyüme stratejileri ve alt yapısını oluşturan sermaye birikim modelleri temel hizmetlere erişimi nasıl etkilemektedir?

Michel Chossudovsky, "Global Poverty in the Late 20th Century"[55] başlıklı makalesinin girişinde, 20. yüzyıl sonlarındaki yoksullaşmanın en önemli işaretlerinden biri olarak eğitim ve sağlık programlarındaki çözülmeye vurgu yapmaktadır. Yazara göre, 1980 sonrası küreselleşme süreciyle beraber, yeni liberalizmin anayasası olarak da adlandırılan Washington Konsensüsü'nün temelini oluşturduğu reformlar, Dünya Ticaret Örgütü (WTO) mevzuatları ve Dünya Bankası ve IMF gibi finansal kuruluşların önerdiği yapısal uyum programlarının

---

[52] BEZRUCHKA, Stehphen, "Health and Poverty in the US", Zmag, December 09, 2003, http://www.zmag.org/content/showarticle.cfm?SectionID=10&ItemID=4647, 01.10.2005

[53] MILANOVIC, Branko, "Can We Discern the Effect of Globalization on Income Distribution?", World Bank Economic Review, 19/1, 2005, s. 21-44.

[54] YATES, a.g.m.

[55] CHOSSUDOVSKY, Michel, "Global Poverty in the Late 20th Century," Journal of International Affairs, Vol. 52, No. 1, 1998, s.293-311

temel halkalarından biri sosyal hizmetlerin feshi ve devletin yoksullukla savaştaki rolünün azaltılmasıydı. Nitekim, Dünya Bankası grubunun bir üyesi olan International Finance Corporation (IFC)'nin tahminine göre tüm dünyada eğitimin finansmanında kamu yatırımlarının oranı 1996 ile 2000 arası %87'den %82'ye düşmüştür. Bu süre zarfında özel sektör yatırımlarının oranı ise %13'ten %18'e yükselmiştir.[56] ILO şemsiyesi altında oluşturulan Küreselleşmenin Sosyal Boyutu Dünya Komitesi'nin iki yılı aşkın süreyle yürüttüğü çalışmanın sonunda 2004'te yayınlanan raporu da giderek artan bir adaletsizliğe işaret etmektedir. "Adil Bir Küreselleşme" başlığını taşıyan raporda IMF, WTO tarafından öngörülen kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi sürecinin "yoksulluğu ağırlaştırdığı" savunulmuştur.[57]

Özellikle WTO bünyesinde 1 Ocak 1995'te imzalanan GATS (General Agreement on Trade of Service) yani Hizmet Ticareti Genel Anlaşması hizmetlerin aşamalı olarak serbestleştirilmesini öngörmektedir. Bu anlaşmayla daha önceden devlet tarafından düzenlenen, İnsan Hakları ve Evrensel Bildirgesi ve Sosyal Haklar Evrensel Bildirgesi'nde yer alan hizmetlerin tamamının sunuluşu piyasanın kurallarına göre yapılabilecektir. Bu anlaşmaya göre özel sektörün yatırım yaptığı her hangi bir alanda devlet haksız rekabet yaratacak bir şekilde hizmet sunamaz. Burada amaç, bir kamusal hizmetin kamu eliyle verilse bile piyasadaki rekabet koşullarına zarar vermeden icra edilmesini güvence altına almaktır. Başka deyişle, hizmetler kamu eliyle verilse bile kullanıcılara cari piyasa fiyatlarıyla satılacak, piyasada benzer hizmetleri vermek üzere faaliyette bulunan özel şirketlerin istihdam biçimlerini (esnek, kalite normlarına uygun, performansa dayalı ücret ve istihdam sağlanan, verimlilik esasına göre çalışan vb.) aynen uygulayacak ve şimdiye kadar olduğu gibi iş güvencesi sağlamayacaktır.[58] Hizmetler, GATS ile WTO düzenine tabii tutulacağı için uluslararası tahkim konusu da olabilecekler. Dolayısıyla hükümetler hizmet sektörünün liberalleştirilmesi (özelleştirilmesi) ile şirketlerin kârlarını garanti altına almak durumundalar. Yoksa tahkim mahkemeleri aracılığı ile ciddi cezalara çarptırılabileceklerdir. Yani GATS hükümleri devletin kamusal hizmetlerden aşamalı olarak tamamen elini çekmesini, bu alanda hizmet üretiyorsa bile bunu piyasa "realitesi"ne göre yapmasını gerektirmektedir. Bu "realite" de "hizmeti alanın karşılığını ödemesi"dir.

Sağlık ve eğitim gibi kamusal hizmetlerin herhangi bir ticari mal gibi alınıp satılması, bu

---

[56] PERKINSON, Ron, Education India Conference, April 2003, IFC, http://www.ifc.org/ifcext/che.nsf/Content/Events, 20.10.2005.

[57] ILO, "A Fair Globalization: Creating Opportunities For All", http://www.ilo.org/public/english/wcsdg/docs/report.pdf, 20.10.2005.

[58] YILMAZ, Gaye, "GATS-Hizmet Ticareti Genel Anlaşmasının Teknik Boyutları ve Konuya Teorik Açıdan Bakış", Aralık 2003, http://www.antimai.org/gr/gy03inonuni.htm, 23.10.2005.

alanlardaki herhangi bir ilerlemenin Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları (TRIPS) anlaşmasına bağlı olarak özel bir mal haline getirilmesine olanak sağlamaktadır. AIDS'e karşı mücadelede yaşanan bazı trajik gelişmeler, bu gelişmenin sonuçları hakkında bir fikir vermesi için anlamlı örneklerdir.[59] AİDS tedavisinde kullanılan bir kaç ilacın karışımından oluşan "kokteyl"in yıllık maliyeti 250 dolar civarında olduğu için 6 milyon yoksul hastadan sadece 440 bini tedaviden yararlanabilmektedir. ABD hükümeti ise yoksul ülkelerin eşdeğer ilaçları üretmesini ya da satın almasını engellemek için WTO aracılığıyla yıllardır büyük gayret göstermektedir. Örneğin 5.1 milyon HIV taşıyıcısının olduğu Hindistan, WTO kurallarına uymak için 1995 yılında TRİPS anlaşmasına imza atıp, jenerik ilaç üretimine son vermeden önce oldukça ucuza ilaç üretmekteydi. Dünya Bankası'nın 1990'larda yaptığı bir araştırmaya göre, komşu Pakistan'da ilaç fiyatları 10 kat, İngiltere'de 17 kat, ABD'de de ise 37 kat daha pahalıydı. Hindistan'ın 1995'te bu anlaşmayı imzaladıktan sonra ucuz ilaç üretimine son vermek zorunda kalması, fiyatları dünya piyasası düzeyine çekti ve ülkede çoğunluğu yoksullar olan HIV taşıyıcılarını oldukça olumsuz etkiledi. Özetle sağlık hizmetlerinin piyasalaştırılmasıyla, ilaç şirketlerinin "fikri mülkiyet" hakları kamu sağlığından önce gelmekte ve bu da yoksul hastaların büyük çoğunluğunun ilaca ulaşamamasına, bir kısmının da daha fazla açlık pahasına ilaca ulaşmasına neden olmaktadır.[60]

Sağlık sektörünün piyasaya devrinin en çarpıcı sonuçlarından biri de kar güdüsüyle hareket eden şirketlerin yaptıkları ticari tercihlerdir. Bugün dünya çapındaki hastalıkların %90'ıyla ilişkili Araştırma-Geliştirme (Ar-Ge) çalışmaları, ilaç sanayisindeki toplam Ar-Ge çalışmalarının sadece %10'udur. Burada sorun, hastalıkların %90'ının ana kaynağının iyi bir ilaç pazarı kabul edilemeyen geri kalmış ülkeler olamasıdır. Zengin ülke pazarlarına yönelik obesite ya da yüksek kolesterol ilaçları çok daha büyük kârlar getirmekte, şirketler de bu alana daha çok yatırım yapmaktadır.[61]

Şurası açıktır ki sağlık hizmetlerinin ticarileştirilmesi süreci en çok yoksulları vuracaktır. Ancak sağlık hizmetlerine en çok ihtiyacı olanlar da zaten yoksullardır. WHO, dünyanın geri kalmış bölgelerinde doğurganlık çağındaki kadınların %27-51'nin yetersiz beslendiğini, bunun da bebeklerin düşük doğum ağırlığıyla doğmasına yol açtığı ve negatif bir bilânço ile yaşama başlamalarına neden olduğunu belirtmektedir. WHO'ya göre dünyada her yıl 20 milyon çocuk 2500 gramın altında doğmaktadır, bu doğumların da % 90'ı gelişmekte olan

[59] Tıp Dünyası, Türk Tabipler Birliği, Aralık 2004, http://www.ttb.org.tr/TD129/10.php3, 10.10.2005
[60] ANDERSON Matthew R., SMITH, Lanny and SIDEL, Victor W., "What is Social Medicine?", Monthly Review,V: 56, No: 8, January 2005, s.27-34
[61] OXFAM, "Patent Injustıce: How World Trade Rules Threaten The Health Of Poor People", www.maketradefair.com/en/assets/english/patent.pdf, 20.10.2005.

ülkelerde gerçekleşmektedir.[62] BM verilerine göre gelişmekte olan ülkelerde yaşayan yaklaşık 4.6 milyar insanın, 800 milyonu normal, sağlıklı ve faal bir yaşam sürmek için yeterli gıda alamamaktadır. Bu yoksul insanların 1 milyarının temiz sudan yoksun olması karşılaşılabilecek sağlık sorunlarını göstermesi için anlamlı bir veridir. Daha da önemlisi gelişmekte olan ülkelerde yaşayan 4.6 milyar insanın yarısından fazlasının, 2.4 milyarının temel sağlık hizmetlerinden yoksun olmasıdır. Bu kişilerin 850 milyonunun okur-yazar olmaması, yoksulların bu kamu hizmetinden yararlanmakta da önemli kısıtları olduğunu göstermektedir.[63]

Eğitim ve sağlık hizmetlerinin birer ticari faaliyet olmaya başlaması özellikle ücretli kesimleri yoksullaştırıp, yoksullar için yaşamı daha zor kılarken ve dünyadaki sermaye birikimine de önemli katkılarda bulunmuştur. 1996'da eğitime yatırılan her 1000 pound 4 yıl sonra 3405 pound yaratmıştır. Aynı dönemde Londra borsasının getirisi ise sadece %65'tir.[64] Mevcut ticarileşmiş eğitim toplam 365 milyon dolarlık kar yaratmaktadır. Global eğitim piyasası dünya çapında 2.3 trilyon dolarlık bir pazar yaratırken, ABD piyasasının üçte birini, tüm gelişmekte olan ülkelerin piyasalarının da %15'lik kısmını oluşturmaktadır.[65] OECD ülkelerinde sektörünün yılda yaklaşık olarak toplam 3 trilyon dolar ürettiği tahmin edilmekte ve bu rakamın 2005 itibarıyla 4 trilyona çıkması beklenmektedir.[66]

Özetle eğitim, sağlık gibi temel hizmetlerin, 1929 sonrası dünyasında olduğu gibi bir kamusal hizmet olmaktan çıkarak sermaye birikiminin önemli bir halkası olma sürecine girmesi, bugünün yoksulluğunun yapısını kavramak için önemli bir olgudur.

1.4.2 Üretim ve Yoksulluk

Büyüme süreçlerinin ardından yoksulluktaki niceliksel ve niteliksel değişimi gözlemek için analizimize ilave etmemiz gereken bir diğer değişken de büyümenin nasıl bir üretim sürecinde gerçekleştirildiğidir. Bu büyüme sürecinde temel alınan sermaye birikim modelinde çalışma saatleri artmış mıdır? İş güvencesi, örgütlenme hakkı gibi iş yaşamına dair temel haklar ne yönde değişmiştir? İşsizlik oranları ve işsiz kalma süresi düşmüş müdür? Ve tabii ki tüm bunlar ücretleri nasıl etkilemiştir? Bir ülkede üretimdeki hakim örgütlenme modeline bağlı olarak değişecek tüm bu ve bunun gibi soruların yanıtları, o ülkedeki büyüme sürecinin

---

[62] Türk Tabipler Birliği, "Çocukların Yoksulluğu", http://www.ttb.org.tr/yoksulluk_cocuklar/cocuklarin_yoksullugu.htm#top, 21.10.2005.
[63] "Dünya Nüfusunun Yarısı Yoksul", http://www.ntvmsnbc.com/news/185687.asp, 23.10.2005.
[64] IFC, http://www.ifc.org/ifcext/che.nsf/Content/Events, 20.10.2005.
[65] PERKINSON, Ron, "Global Higher Education: Education and Training Opportunities in The International Marketplace", Presentation to - VTA State Conference, Melbourne, 21/22 April 2005, IFC, World Bank Group, http://www.ifc.org/ifcext/che.nsf/Content/Events, 20.10.2005.
[66] ZARILLI S, KINNON C, "International Trade In Health Services:A Development Perspective", Geneva:United Nations Conference on Trade and Development/World Health Organization, 1998, http://whqlibdoc.who.int/hq/1998/UNCTAD_ITCD_TSB_5_PartII.pdf, 20.10.2005.

yoksulluğu ne yönde etkilediğine dair önemli veriler sunacaktır.

1.4.2.1 Üretim, İstihdam ve Yoksulluk Üzerine Tarihsel Bir Yolculuk

Başta da belirttiğimiz gibi yoksulluk olgusu insanlık tarihi içerisinde yeni karşılaşılan bir sorun değildir. Ancak modern anlamıyla yoksulluğu ve bunun üretim süreçleri, istidam modelleriyle ilişkisini tartışırken çok geriye değil, bugünkü yoksulluğun temellerinin atıldığı, kitlesel yoksulluğun ortaya çıktığı 18.yüzyıla geri dönmek yeterli olacaktır.

a. Sanayi Kapitalizmi Kurulurken İşçileşme: İlkel Birikim

Avrupa sanayi devrimiyle birlikte merkantil kapitalizmden sanayi kapitalizmine geçiş sürecinde, ihtiyaç duyulan emek gücü(sanayi proletaryası) yaratılırken ve kapitalizm için gerekli sermaye birikimi sağlanırken, çitleme gibi çeşitli zor yöntemlerinin de kullanıldığı kapsamlı bir mülksüzleştirme süreci yaşanmıştı. Bu mülksüzleştirme sürecinin temel hedefi kırlardaki köylüler ve kentlerdeki zanaatçılar idi. Bir üretim biçiminden diğerine geçiş tamamen iktisadi yollarla olmamış; devlet, politika ve zor tarih sahnesinde önemli bir rol oynamıştı. Feodal usullere göre işlenen topraklardaki kapitalist dönüşüme paralel olarak köylüler "topraksızlaştırılmış" ve yine kentlerdeki üretimin giderek kapitalistleşmesiyle küçük zanaatçılar çökmeye başlamıştı. Bu dönem kapitalizmin ilkel birikim dönemi olarak tanımlanır. Kapitalist sistemin ilk geliştiği İngiltere'de 15. yüzyılın sonundan 18. yüzyılın sonuna kadar süren bu dönemde ortak topraklar çalınmış, kilise malları yağmalanmış, devlet mülkü ele geçirilmiş, kamusal mülkler "başıboş bir terör havası içinde modern özel mülkiyet" konusu haline getirilmiştir.[67] "Kapitalist sistemin yolunu açan ilkel birikim döneminde, üretici emekçi üretim araçlarından zorla kopartılmış; özgür köylülerin topraklarına el konarak servet belli ellerde merkezileştirilmiş; böylece bir yandan ilk sermaye yaratılırken, diğer yandan mülksüzleştirilen ve topraklarından sürülen kitleler kapitalist üretim için proleterleştirilmiştir."[68]

Böylece 18. yüzyıl ortalarında Büyük Britanya zenginleşirken durumları kötüleşen ve sayıları giderek artan bir yoksullar kitlesi oluştu.[69] Önce İngiltere'de, sonra da sanayi kapitalizmine geçiş sürecinin yaşandığı diğer ülkelerde yoksulluk önemli bir toplumsal gündem maddesi oldu. Yaşadıkları yoksullaşmanın sonucunda kentlerde birikenler 18. ve 19. yüzyılın sanayi proletaryasını oluşturdular. Bu nedenle o dönem kentlerdeki büyük işçi yığınlarının yaşadığı korkunç düzeydeki yoksulluk bir *"proleterleştirme eşiği"* olarak tanımlanabilir.

Kırdan kente göç edenler ve loncaları dağılan ustalar, kalfalar, çıraklar hızlı bir şekilde çok

---

[67] MARX, Karl, Kapital 1.cilt, Sol Yayınları, Ankara, 1978, s. 749
[68] ÖZDEK, a.g.m., s.27
[69] ŞENSES(2003a), a.g.e., s.33

düşük ücret alan ve herhangi bir güvencesi olmaksızın çalışan işçilere dönüştü. Başlangıçta heterojen olmayan bir istihdam modeli vardır. Tarım işçileri, gündelik çalışanlar, taşeron işçilik, eve iş verme, son derece yaygındı ve sanayi üretimine boğaz tokluğuna çalışarak katılanlar istisnadan çok kaideyi oluşturuyorlardı.[70] Yani sistem tarafından istihdam edilenler baştan itibaren fabrika sisteminin güvenceli çalışanları değildiler. 18. yüzyılda başlayan yiyecek isyanlarını, 19. yüzyıl başlarında asgari ücret uygulaması talep eden makine kırıcılığı (ludizm) izlemiş, bu isyan süreci o dönemin yoksul işçilerinin çalışma yaşamında ve sosyal haklarında ciddi ilerlemeler getirirken bugünkü sendikaların oluştuğu bir sürecin önünü açmıştır.[71]

Özetle o dönemki yoksulluğun bu niteliğini belirleyen iki önemli etmen vardır: Feodal toplumun maddi kökenleri sökülüp atılırken sanayi sermayesinin gelişimi ve 19. yüzyılla beraber kentlerde sefalet içinde yaşayan işçilerin isyan hareketleriyle elde edilen kimi haklar. Yoksulluğu, sanayi proletaryasının oluşum sürecindeki *"göreli ve geçici"* bir durak haline getirecek olan ise fabrika sisteminin yaygınlaşması olacaktır.

b. Fabrika İşçileri

Bu süreci biraz daha ayrıntılı irdeleyebilmek ve özellikle de istihdam ve üretimle bağlantısını kurabilmek için sanayi devriminin ortaya koyduğu üretim modelinin simgesi olan "fabrika"ya değinmemiz gerekiyor. Manüfaktür üretim büyük fabrika sistemine dönüşürken kitlesel üretim ve ayrıntılı işbölümü çerçevesinde vasıfsız bir işçi tipi oluşmuştur. Elektriğin temel enerji kaynağı olarak üretimde kullanılmasıyla sıçrama kazanan bu üretim modelinin en gelişkin biçimine, 20. yüzyıl başlarında ortaya çıkan Fordist üretim bandı ve fabrika içi ayrıntılı iş bölümünü içeren Taylorist emek yönetimi teknikleriyle ulaşılmıştır.

Ayrıntılandırılmış bir iş bölümü çerçevesinde, devasa fabrikalardaki uzun montaj bantlarında bir araya gelen işçiler fabrikanın çevresindeki mahallelerde, banliyölerde yaşıyor ve yaşamlarının tamamında bir arada duruyorlardı. Bu durum çalışanlara önemli bir güç ve bir arada davranma alışkanlığı kazandırıyordu. Bu avantaj sayesinde işçileştirilen yığınlar, sonunda önemli sosyal güvenceler de elde edecekleri toplumsal hareketlerde bir araya geldiler. Ancak bu güvencelerin verilmesini sadece bu hareketlere değil bu hareketlerin yükseldiği tarihsel dönemin konjonktürüne de bağlamak gerekiyor. 20 yüzyıl başlarında sanayi kapitalizminin müthiş hızlı gelişimi kitle üretiminde meydana gelen büyük sıçrama, 1929 kriziyle beraber başka bir ihtiyacı daha açığa çıkardı: "Kitle üretimi aynı zamanda bir

---

[70] BUĞRA, Ayşe, "Bir Toplumsal Dönüşümü Anlamam Çabalarına Katkı: Bugün Türkiye'de E. P. Thompson", İktisat Üzerine Yazılar-I Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar-Korkut Boratav'a Armağan, Eds. A.H. Köse-F.Şenses- E.Yeldan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003a, s. 202

[71] Bu ilerlemenin ilki ve belki de bu yüzden en önemlisi 1847'de yasalaşan on saatlik iş günü uygulamasıdır.

kitle tüketimi gerektiriyordu."[72] ABD'de New Deal, Avrupa'da da Keynesyen ekonomi diye anılan politikalar işte böylesi bir konjonktürde açığa çıkmıştır. Tabii burada 1917'de Rusya'da gerçekleştirilen işçi devriminin yarattığı endişe de anılmadan geçilemez.

Özellikle 1945'ten 1970'lere kadar süren, "kapitalizmin altın çağı" diye de ifade edilebilecek dönem boyunca sosyal devlet, tam istihdam, iş güvencesi, iş güvenliği, örgütlenme hakkı, toplu sözleşme, yoksulluk sınırının üzerinde asgari ücret, esnek olmayan (uzatılamayan) çalışma saatleri gibi birçok kazanım çalışan sınıflar için yoksulluğun kalıcı bir olgu haline gelmesini önlemiştir. Bu dönemde yoksulluk, herhangi bir toplumsal sınıfa zorunlu ve kalıcı olarak "içkin" bir kavram olarak kullanılmamıştır. Yoksullaşma süreci bir işçileşme sürecini takip etmiş, mevcut üretim modeli, dünya kapitalizminin krizi ve alternatif bir sistem tehdidi işçileşen yığınların çalışma koşullarında ve sosyal haklarında kısa sürede önemli iyileşmeler yaşanmasını sağlamıştır. Bu dönemde yoksulluk daha çok sınıf dışı, "bütün sınıfların inkarı" bir olgu olarak veya yedek sanayi ordusu adıyla da bilinen işsizlerin yaşamının geçici bir evresi olarak gündeme gelmiştir.

c. Altın Çağın Sonra Erişi: Kriz ve Esnek Birikim

1970'li yıllar mevcut sermaye birikim modelinin sarsılmaya başladığı bir dönem olmuştur. Artan rekabet kar oranlarının düşme eğilimini yükseltmiş, sermaye kesimleri yeni bir üretim modelinin arayışı içine girmişlerdir. Var olan Fordist üretim modeli emek maliyetlerinin düşürülmesi, ürün çeşitliliğinin zenginleştirilmesi gibi yollarla rekabet gücünün arttırılmasına izin vermemektedir. Bu gibi yapısal sorunların üzerine 1973'deki petrol krizi eklendiğinde var olan üretim biçiminin değiştirilmesi, dünya kapitalist sisteminin geleceği için şart olmuştur.[73] Fordist üretim biçimi ve Keynesçi büyümenin içsel zayıflıkları ve çelişkileri 1973 kriziyle daha görünür bir hale gelmiştir.

Fordist üretim, devasa ve uzun vadeli yatırımlara ve ürün tasarımlarına dayanmakta ve tüketici piyasalarının istikrarlı büyüyeceğini varsaymaktadır. Bu üretim biçimi esnek değildir ve sadece standartlaşmış ürüne kitlesel talep söz konusu olduğunda etkili sonuçlar verebilir. Sözleşmelerde, emek tahsisinde katıdır ve işçiyi bir üretim bandından diğerine nakletmek ciddi zorluklar içermektedir. Artan rekabet koşullarında ve karlar düşerken yeni bir üretim modeline ihtiyacı vardır.

Kapitalizmin 1973'ten beri süren yeniden yapılanması en basit şekilde "esnek birikim"e

---

[72] HARRIS, John, "The 2nd 'Great Transformation'?Capitalizm at the end of the 20th Century", Poverty And Devolopmnet into 21th Century, Eds. Tim Allen and Allen Thomas, Oxford University Pres, 2000, s. 325-342
[73] A.g.m

ulaşma fikri ile tanımlanabilir.[74] "Esnek birikim"i hedefleyen üretim biçimine dair de ilham Japonya'dan, gene bir otomotiv devi olan Toyoto'dan gelmiştir. Bu yüzden 1973 sonrası yaşanan dönüşüm birçok zaman "Fordizmden Toyotizme" diye tarif edilmiştir.[75]

Tablo 1.1 Birikim rejimlerinin karşılaştırılması: Fordizm ve Toyotizm

FORDİZM	ESNEK BİRİKİM(TOYOTİZM)
A. Üretim Süreci	
• Homojen malların kitle üretimi	• Parti üretimi
• Benzerlik ve standartlaşma	• Çeşitli ürün tiplerinin esnek üretimi
• Geniş ara mal ve mamul mal stokları	• Stoksuz üretim
• Sonradan kalite kontrol	• Süreç olarak kalite kontrol
• Uzun kuruluş zamanı, hatalı parçalar, mal stoku dar boğazları vs. nedeniyle üretim zamanı kaybı	• Kayıp zamanın düşürülmesi
• Kaynak odaklı	• Talep odaklı
• Dikey ve bazı zamanlar yatay entegrasyon	• Yatay entegrasyon (benzeri); taşeron ve alt sözleşmeler
B. Emek	
• İşçinin tek bir görevi var	• Çoklu görevler
• Tarifeye göre ödeme (iş tanımına dayanan)	• Kişisel ödeme (ayrıntılı teşvik sistemi)
• Yüksek derecede uzmanlaşma	• İş sınırlarının kaldırılması
• İş eğitimi kısa süreli veya yok	• Uzun süreli iş eğitimi
• İşçilerin azalan sorumluluğuna vurgu	• İşçilerin ortak sorumluluğuna vurgu
• Sınırlı iş güvencesi	• Çekirdek işgücü için ömür boyu istihdam; ikincil işçiler için iş güvencesi yok ve kötü çalışma koşulları
C. Devlet	
• Regülasyon, refah devleti, toplu pazarlık	• Deregülasyon, özelleştirme
D. İdeoloji	
• Dayanıklı malların kitle üretiminin, kitle tüketimi	• Bireyselleşmiş tüketim; 'yuppie' kültürü
• Modernizm	• Post-modernizm

Kaynak: HARVEY, D., The Condition of Post Modernity, Oxford, Blackwell, 1989, Table 2.8

Tablo 1.1'den de görüldüğü üzere, bu yeni modelle beraber rekabet gücünü arttırmak için kimi önlemler alınmıştır. Bu önlemlerin başında esnek çalışma saatleri, kimi işlerin alt sözleşmelerle ucuz ve çoğunlukla kayıtsız işgücü çalıştıran taşeron firmalara verilmesi, performansa dayalı ücretlendirme, iş güvencesinin ortadan kaldırılması gelmektedir. Üretim sürecince ve emek yönetiminde bu ve buna benzer önlemler alınırken, devletin işlevinde de kimi değişiklikler yapılmış, refah devletine özgü birçok düzenleme de yavaş yavaş ortadan kaldırılmıştır. Bu yeni döneme dair en önemli tespitlerden biri New York Binghamton Üniversitesi'nden sosyoloji profesörü James Petras'a aittir: "Artık sermaye sahipleri işçilere

[74] A.g.m.
[75] A.g.m.

tüketici gözüyle bakmıyor, onları sadece maliyet unsuru olarak değerlendiriyor."[76]

Emek gücüyle çalışanların sadece maliyet unsuru olarak değerlendirilmesiyle uygulamaya konulan dönüşümler, "sosyal refah devleti" döneminde göreli olarak istikrar kazanan emek ilişkilerini (istihdam yapısı, endüstriyel ilişkiler, haklar vb.) köklü biçimlerde değiştirmiştir. Bugün özellikle çok uluslu şirketlerin tercih ettiği ülkelerde ücretli çalışanların yarısından fazlası kayıt dışı istihdam edilmektedir.[77]

Sigortasız çalıştırma ve düzensiz istihdam olağanüstü ölçüde yaygınlaşmaktadır. Kısmi süreli çalışma, geçici veya mevsimlik çalışma, belirli süreli çalışma gibi istihdam biçimleriyle ve esnekleşen çalışma saatleriyle standart dışı çalışma istisnai bir olgu olmaktan çıkmakta ve rekabet gücünü korumanın kuralı haline gelmektedir. Taşeron şirketler sadece lojistik, yemek, temizlik gibi üretim dışı hizmetler için değil, üretimin ana gövdesinde yer alacak şekilde işletme içinde yer almaktadır.[78] İngiltere'de yaklaşık 200 şirketi kapsayan bir araştırmada şirketlerin %80'inde bu uygulamaya başvurulduğu açığa çıkmıştır. Almanya'da ise 1981-1983 yıllarında kurulan yeni şirketlerin pek çoğunun zaten var olan işleri devir alacak taşeron firmalar olduğu anlaşılmıştır.[79]

Esnekliği sağlamak için parçalanmış üretimin emek yoğun bölümleri sadece fabrika içinde ayrıştırılmamakta, birçok zaman sayıca hızla artan küçük ve orta boy işletmelere kaydırılmaktadır. Çoğunlukla ülkelerin iç hukuklarından görece özerk, kendine özgü kuralları olan organize sanayi bölgelerinde ve serbest bölgelerde yoğunlaşan bu işletmelerde en kuralsız istihdam biçimleri görülmektedir. Dünyada birbiriyle de rekabet halinde, 1000 civarında serbest ticaret bölgesi bulunmaktadır. Buralarda 30 milyona yakın işçi günde 12-16 saat çalıştırılmaktadır. Özel güvenlik önlemleriyle bu bölgelere sendika temsilcilerinin girmemesi sağlanmaktadır. Çin ve bir dizi Asya ülkesinde çalışanların ciddi bir kısmı işyerlerindeki yatakhanelerde ikamet etmekte ve çalışanların yüzde 70-90'ini genç kadınlar oluşturmaktadır. Yine başka bir araştırmaya göre[80] çalışma süreleri gelişmiş ülkelerde de hızla artmaktadır. ABD'de kadın işçilerin çalışma süreleri 1970'lere göre yılda 6 hafta, erkeklerinki 4 hafta daha uzundur. Fransa'da haftalık 35 saat çalışma süresi uygulamasına geçilemezken Almanya'da da artık sendikalar 40 saatlik çalışma sürelerini kabul etmek durumunda kalmaktadır. Dünyada tümüyle kayıt dışı çalışan en "verimli" sektörlerde ise günlük çalışma

---

[76] PETRAS, James, "James Petras Halk Okulunda: Yeni Dönem Sosyal Hareketler ve Sorunları", http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=3624**,** 25.10.2005.
[77] ÇOBAN Tonguç, "İşçi Sınıfı ve Yoksulluk (2)", 27 Ocak 2003, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=110, 27.07.2006
[78] A.g.m.
[79] ŞEN, Sebahattin, Sendikal Notlar, Petrol-İş Sendikası Yayınları, 2001, s.57
[80] TÜM BEL SEN (Türkiye Belediye ve Yerel Yönetim Hizmetleri Emekçileri Sendikası), "Küreselleşme: Kazananlar ve Kaybedenler", www.tumbelsen.org/dokuman/kuresellesme.doc

süresi 12-16 saat arasında değişmektedir.

Üretim sürecindeki tüm bu dönüşümler, yoksulluğu yakından ilgilendirmektedir. Çünkü bu süreç ilerledikçe, geçmiş dönemlerin aksine yoksulluk bir sınıfla özdeş hale gelmektedir. ILO'nun 2004 yılında yayınladığı "Daha İyi Bir Dünya İçin Ekonomik Güvence" başlıklı raporundaki rakamlar tüm gelişmelerin istatistiki boyutunu gözler önüne sermektedir. 2.8 milyar olan dünya çalışanlarının yarısı günde 2 dolardan daha az bir paraya çalışmaktadır. "Çalışan yoksullar"ın sayısı hızla artarken, çalışmanın kendisinin düzensizleşmesi, iş güvencesinin ortadan kalkması, iş sirkülasyonunun büyük ölçüde artması, işsizler ile çalışan yoksullar arasında kuvvetli bir geçişenlik yaratmakta bu iki kategori tek bir düzlemin parçaları haline gelmektedir. ILO'ya göre küresel emek gücünün üçte birini, yani 1 milyar insanı etkileyen işsizlik[81], daha önceki dönemlerdeki gibi, işçi sınıfına yeni katılanların "geçici bir bekleme durağı" değildir.

ABD Ulusal Sendika Merkezi Başkanı Sweezy, 1975-1995 yılları arasında 34 milyon kişinin işini kaybettiğini ve 23 milyon işçinin de asgari ücretin yarısı bir ücret ile çalışmak zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Sweezy, geçici çalışma uygulamasının ve yarım gün çalışma düzeninin düşük ücretle çalışmayı yaygınlaştırdığını ve bu koşullarda çalışanların sosyal güvence ve emeklilik haklarından yararlanamadığını vurgulamaktadır.[82] İşsizlik ve işçilik kategorilerinin tek bir düzlemin, yani kuralsız-güvencesiz istihdam düzleminin parçaları haline geldiğine dair çarpıcı bir örnektir.

Özetle 1973 petrol krizi sonrası geliştirilen yeni üretim biçimi ve bu üretim biçimiyle sağlanan ekonomik büyüme, toplumun bazı kesimlerinin yoksulluğunu azaltan, yaşam kalitelerini arttıran değil aksi yönde bir etki yaratmıştır. Bu durum modern yoksulluğu, sanayi proletaryasının oluşum sürecindeki gibi "göreli ve geçici" bir durak olarak nitelendirmemizi zorlaştırmaktadır. Modern yoksulluğu tanımlamak ve yoksulluğun evrimini açıklayabilmek için sermaye birikim modellerinin ayrıntılı incelenmesi gerekmektedir. Bu noktada temel sorumuz şudur: Sermaye birikim modeli nasıl oluşmaktadır? Genel olarak şu saptama söylenebilir; sermaye birikim modeli, ülkenin uluslararası işbölümüne katılım biçimi, ülkenin tarihsel gelişim düzeyi ve ülke içi toplumsal kesimlerin ilişkilerince belirlenir.[83] Diğer bir deyişle "Dönemlere göre içteki sınıf yapısı ile buna uyumlu olarak, dünya sisteminin gerektirdiği işbölümüne katılım biçimi, o döneme ait sermaye birikim sürecini belirlemekte, devletin oluşturup uygulamaya koyduğu gelişme stratejileri ise sermaye birikim sürecinin

[81] ILO, World Employment Report 1996/97, Geneva, November 1996
[82] Cumhuriyet Gazetesi, 29 Kasım 1997
[83] DANSUK, a.g.e., s.15

gereklerine göre belirlenmektedir."[84] Bu perspektifle, Türkiye'de yoksulluğun büyüme stratejileriyle ilişkisini incelerken, şu ana kadar fazlaca tartışmadığımız uluslararası işbölümüne katılım biçimini de gözeterek, 1940'lardan beri gelişmekte olan ülkelerde uygulanan iki modele odaklanmamız gerekecektir: İthal ikameci ve dışa açık-ihracata dayalı büyüme stratejileri.

---

[84] GÜLALP, Haldun, **"Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri"**, Yurt Yayınları, Ankara, 1983, s.11

2. TÜRKİYE'DE YOKSULLUĞUN BÜYÜME STRATEJİLERİ VE SERMAYE BİRİKİM MODELLERİYLE TARİHSEL İLİŞKİSİ

Türkiye'de yoksulluğun, büyüme stratejileriyle ve sermaye birikim modelleriyle ilişkisini inceleyeceğimiz bu bölümde, Türkiye tarihi farklı dönemlere ayrılacak ve her dönemde büyüme stratejileriyle ve sermaye birikim modeliyle ilişkili olarak üretimde ve bölüşümde meydana gelen değişimler beraber tartışılacaktır.

Bir önceki bölümde de ifade ettiğimiz gibi dünyada 1940'lardan sonra uygulanan iki temel modele odaklanılması gerekmektedir: İthal ikameci ve dışa açık-ihracata dayalı büyüme stratejileri. Türkiye için büyüme stratejilerinin üretim ve bölüşüm ilişkilerinde yarattığı değişim için 1961'den 1980'e kadar olan ithal ikameci stratejilerin uygulandığı döneme ve 1980'den bugüne kadar olan dışa açık-ihracata dayalı stratejilerin benimsendiği döneme yoğunlaşmamız gerekmektedir. Ancak bu dönemlere damgasını vuran sermaye birikim modellerini, üretim ve bölüşüm ilişkilerini daha iyi kavrayabilmek için tarihsel arka planına da değinilecektir. Bu yüzden 1960'lara kadarki süreç, bu başlık altında 1908'den 1946'ya kadar ve 1946 sonrası olmak üzere iki ayrı dönem halinde incelenecek.

2.1 Cumhuriyetin Kuruluşu, Savaşlar, Milli Burjuvanın Oluşumu ve Yoksulluk

Bu bölümde Osmanlı'nın yıkılışı, Cumhuriyet'in kuruluşu ve "ulusal ekonomi"nin yeniden inşası süreci ele alınacaktır. Dönemi ele alırken, konumuz gereği bu süreçteki iktisadi gelişmeler, öne çıkan büyüme ve sermaye birikim biçimlerinin yoksulluk üzerindeki etkileri irdelenecektir. Tartışmayı kolaylaştırmak için bu dönem de çeşitli alt dönemlere ayrılacaktır. Alt dönemler ise şunlar olacak: 1908'de İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidara gelişinden Cumhuriyet'in kuruluşuna kadarki süreç; 1923'ten 1929'a kadarki liberal dışa açık ekonomi diye tarif edilen dönem; devletçi politikaların belirlediği 1929 krizi ile 2.Dünya Savaşı arası dönem ve savaş dönemi.

Her ne kadar farklı dönemler altında tartışılacak da olsa; İttihat ve Terakki Partisi yönetiminden, Cumhuriyet'in kurucu kadrolarına ve daha sonra 2. Dünya Savaşı süresince ülkeyi yöneten hükümetlere kadar ülke yönetiminde bulunan tüm siyasi aktörlerin uyguladıkları iktisat politikalarının ortak bir hedefi vardır: Ulusal ekonominin yeniden inşası ve bunun için de bir milli burjuvazi yaratılması. Özellikle 2. Dünya Savaşı'na kadar olan "kuruluş yılları" Kepenek ve Yentürk tarafından şöyle tarif edilmektedir: "Olağanüstü koşullarda, ekonomik ve toplumsal değişmenin hız kazandığı, mülk edinme ve sermaye birikim süreçlerinin değişik boyutlar aldığı ve bu gelişmelerin yeni kurumsal düzenlemelerle

tamamlandığı bu dönem, ileri düzeyde bir yeniden düzenleme ya da yapılanma dönemidir."[85] Bu "ileri düzeyde yeniden yapılanma" dönemindeki politikalara rengini veren temel hedef de milli ekonominin oluşması ve milli burjuvazi sınıfının yaratılmasıdır. Bu bölümdeki temel sorumuz milli ekonominin oluşma sürecinin yoksulluk üzerindeki etkilerinin neler olduğudur. Ancak 1908-1946 dönemine dair yoksullukla ilgili bir tartışmayı oldukça sınırlı verilerle yürütmek zorundayız. Genel anlamda o döneme dair iktisadi istatistiklerin eksikliği ve daha spesifik olarak o dönemde yoksulluk konusunda özel bir araştırma yapılamaması bu veri noksanlığının en temel sebepleridir.

2.1.1 Osmanlı'dan Cumhuriyete

Bu döneme damgasını vuran milli burjuvazi yaratma teşebbüsleri İttihat ve Terakki'nin yönetime doğrudan el koyması ile 1900'lü yılların başında başlar. 1915 yılına dair şu veriler bu hedefin tarihsel anlamını göstermektedir: Ravndal'a göre 1915 yılı itibarıyla nüfusun dörtte üçünü oluşturan Müslüman-Türk nüfus imalatta sermayenin sadece %15'ini elinde tutarken, sermayenin büyük bir bölümü azınlıkların elindeydi.[86] Ulaşım ve altyapı hizmetlerinin %90'ı imtiyazlı yabancı şirketlerin denetimindeyken Ege gibi dış ticarete açık tarım toprakları da yabancı şirketlerin eline geçmişti.[87] Dış ticareti büyük oranda elinde bulunduran gayrimüslim unsurlar pamuk, tütün, yün ve yiyecek maddeleri ihracatı ve sanayi ürün ithalatı ile önemli bir birikim sağlamaktaydı. "Bu çerçevede gayrimüslim unsurlardan oluşan ithalat-ihracat kesimi yerli bir sanayi burjuvazisi oluşmasını engellemekte"[88] idi.

Uluslararası işbölümüne, tarımsal ürün-hammadde satıcısı ve sanayi ürün alıcısı olarak eklemlenme biçimi ise 1838 ticaret anlaşmasıyla başlayan ekonominin dışa açılması sürecinin ürünüydü. Bu anlaşma Osmanlı toplumunu Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinin açık pazarı haline getirmiş; "bir taraftan Avrupa'daki sanayini rekabetine dayanamayan yerli sanayinin çökmesine, bir taraftan da dünya pazarı ile bütünleşmeyi sağlayan asalak bir aracı sınıfın türemesine yol açmıştı".[89] Örneğin 1880'de ithalatın pamuklu dokuma tüketimindeki payı %80'e çıkmış, dokuma sektöründe küçümsenmeyecek yerli üretim ve istihdam kayıpları olmuştu.[90] Sanayi çökerken gelişen dış ticareti yürüten aracı sınıfların çoğunluğunu oluşturan gayrimüslimlerin ekonomide belirleyicilikleri de tartışılmazdı. Çünkü bahsi geçen dönemde ulusal gelir içinde dış ticaretin ağırlığı oldukça yüksekti. Örneğin 1913 yılında ulusal gelir

[85] KEPENEK, Yakup, YENTÜRK, Nurhan, Türkiye Ekonomisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, Mart 2005, s.32
[86] RAVNDAL G. Bie, Turkey: A Comercial and Industrial Handbook, Washnighton Printing Office Trade Promotion Series, Washigton, 1926, s.161
[87] KURMUŞ, Orhan, Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, Bilim Yayınları, İstanbul, 1974, s.108-112
[88] GÜLALP, a.g.e., s.19
[89] GÜLALP, a.g.e., s.18
[90] PAMUK(1984), a.g.e., s.114-118

içinde dış ticaretin payı %30 civarlarındaydı. Bu tablo içinde hem dış açık ve borçlar -dolayısıyla bağımlılık- büyümüş, hem de "Üretim sürecinde tarım dışında hiçbir etkinliği olmayan Müslüman Türkler bürokrat-memur, asker, köylü ve ırgat olarak hem sermaye yapısının, hem de doğrudan üretim sürecinin dışında kalmıştı."[91]

İttihat ve Terakki yönetimi ile "Ulusal bir kapitalizm doğrultusunda ilk ve çekingen adımlar" atılmaya başlanır.[92] Alınan önlemlerle Müslümanlara ait bankalar ve şirketler yaygınlaşırken, 1914 yılında Osmanlı hükümeti İzmir'deki tüm Rum görevlilerin işlerinden çıkartılarak, yerlerine Müslümanların alınmasını ister. Anadolu ile İstanbul'da Hıristiyanlara karşı resmi bir boykot hareketi başlar. İttihat ve Terakki Cemiyeti bir çok zorunlu tüketim maddesinin imalat ve satışını tekellerine alan esnaf ve zanaatkar kuruluşlarını yaratır.[93] İttihatçılar bir taraftan da tarımda zengin ve orta çiftçiye yönelik destekleyici politikalar izleyerek özellikle piyasa için önem taşıdığını düşündükleri bölgelerde ve ürünlerde Türk-Müslüman egemenliğinin tesisi için çaba harcarlar. Ancak alınan önlemlerin tamamı uluslararası iş bölümü ile belirlenmiş, ticareti ve tarımı desteklerken sanayiyi geri planda bırakan büyüme ve sermaye birikim stratejisini değiştirmeyi değil var olan strateji çerçevesinde Türk-Müslüman kesimlerin ekonomideki ağırlığını arttırmayı amaçlamaktadır.

Milli burjuvazi yetiştirilmesine yönelik en önemli adımlar ise I. Dünya Savaşı süresince atılır. Savaşın başladığı 1913'ten 1923'e kadar kişi başına gelir %40 azalırken[94], Türk burjuvazisi arasında önemli bir sermaye birikiminin oluşmasına bu dönemde rastlarız. Bunun iki temel nedeni vardır: Bunlardan birincisi kapitülasyonların kaldırılması ve gümrük vergilerinin yükseltilmesiyle yerli girişim aleyhine uygulamaların son bulması; ancak daha da önemlisi, savaşın beraberinde getirdiği kıtlık koşullarında, karaborsacılık gibi olguların yaygınlaşmasıdır. İttihat ve Terakki'nin savaş içinde spekülatif faaliyetler ile zenginleşen Müslüman-Türk tüccarlara göz yumması ve azınlıkların göç ettirilmesi, milli burjuvazi oluşturulması yolunda ilkel sermaye birikiminin de kaynağı olmuştur.[95]

Savaş sürerken, hayvan mevcudu ve bitki örtüsü dönemin koşullarından olumsuz etkilenirken yaşanan bu ilkel sermaye birikim süreci, halkı bir kat daha yoksullaştırmıştır. Savaş

---

91 KAZGAN, Gülten, Tanzimattan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1999, s.65-66

92 BORATAV, Korkut, Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002,İmge Kitabevi, Ankara, Ekim 2004, s.21

93 YERASİMOS, Stefanos, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye-3: Dünya Savaşından 1971'e, Belge Yayınları, İstanbul, Kasım 1992, s. 16

94 PAMUK, Şevket, "Karşılaştırmalı Açıdan Türkiye'de İktisadi Büyüme, 1880-2000", İktisat Üzerine Yazılar-I Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar-Korkut Boratav'a Armağan, Eds. KÖSE, A.H., ŞENSES, F, YELDAN, E., İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 325.

95 Boratav'a göre "Savaş yıllarında 'Ey Türk zengin ol' başlığıyla çıkan İkdam gazetesi ve 'Harb-ı Umumiye esnasında Türk'ü iktisaden yükseltmek, mutavassıt bir burjuvazi ihdas etmek' hedefini savunan Yusuf Akçura gibi yazarlar bu ilkel sermaye birikim sürecinin ideolojik arka planını sergilemektedir": BORATAV(2004), a.g.e., s.29

koşullarında kıtlıkla boğuşan halkın fiyat artışlarıyla ne kadar yoksullaştığını anlamak ve elde edilen karları görmek için Doğan Avcıoğlu'nun verdiği tabloya bakılabilir (Tablo 2.1). Dört yıl içinde buğdayın fiyatı 515 kat, zeytinyağının fiyatı 22.5 kat, pirincin fiyatı 30 kat, şekerin fiyatı da 62.5 kat artmıştır. Bu spekülatif artışların halkın alım gücünü ne ölçüde düşürdüğünü ve yoksulluğu ne düzeyde derinleştirdiğini tahmin etmek zor değildir.

Tablo 2.1 Birinci Dünya Savaşı yıllarında fiyat artışları

	1914	**1917**	**1918**
1 Kilo Buğday	0,99 kuruş		510 kuruş
1 Okka Ekmek	1,25 kuruş	16 kuruş	
1 Okka Zeytinyağı	8 kuruş		180 kuruş
1 Okka Et	10 kuruş	30 kuruş	
1 Okka Pirinç	3 kuruş	45 kuruş	90 kuruş
1 Okka Şeker	4 kuruş	150 kuruş	250 kuruş

Kaynak: AVCIOĞLU, Doğan, Türkiye'nin Düzeni Dün-Bügün-Yarın, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1998, s.148

Zafer Toprak savaş sürecinde ortaya çıkan bu tabloyu şu şekilde anlatmaktadır: "Birinci Dünya Savaşı yıllarında toplumun geniş bir kesiti savaş spekülasyonu sonucu yoksullaşmış, mülksüzleşmişti. Buna karşın pazara yönelik üretimde bulunan orta ve büyük toprak sahibi, taşra tüccarı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığıyla tanınan ve İstanbul'un iaşesini üstlenen örgütlü esnaf ve 'harp zengini' diye adlandırılan spekülatif girişimleri sonucu kısa sürede servet birikimine giden savaş tüccarları 1914-1918 döneminde kazançlı çıkan kesimleri oluşturmuşlardı."[96] 1894 yılından sonra kurulan ve 1920 yılında mevcut bulunan 352 anonim şirketin yarısına yakınının 7 yıllık savaş koşullarında ortaya çıkmış olması da[97] halkın yoksullaştıran bu faaliyetlerin sermaye birikimi adına ne kadar önemli katkılar sunduğunu göstermektedir.

Peki milli burjuvazi oluşup fiyatlar yükselirken ücretler ne durumdaydı? Duyun-u Umumiye İdaresi'nin fiyat endekslerine göre fiyatlar 1914-1920 arasında 14 kat artarken, Boratav'ın yaptığı bir hesaplamayla işçi ücretleri 9.45 kat artmıştır.[98] Bu verilere göre ücretler adı geçen dönemde reel olarak %33 oranında azalmış önemli bir yoksullaşma yaşanmıştır. Ücretlerin gerilemesinde Temmuz 1909 tarihinde çıkan "Tatil'i Eşgal" kanununun da etkisi olmuştur. 1908 yazında yabancı sermayenin etkin olduğu işyerlerinden başlayarak, kamu işyerlerine de yayılan grev dalgası[99] üzerine hükümet bu yasayla kamuda sendikacılığı ve grevleri yasaklamıştır. İşçilerin büyük çoğunluğunun kamu kesiminde çalıştığı ve birçok işyerinde

[96] TOPRAK, Zafer, "Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası", Gelişme Dergisi, Özel Sayı: Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar: II, 1979/1980, s.232
[97] TOPRAK, Zafer, Türkiye'de Milli İktisat (1908 - 1918), Yurt Yayıncılık, Ankara, 1982, s.60
[98] BORATAV(2004), a.g.e., s.35
[99] TALAS, Cahit, Sosyal Politika, Sevinç Matbaası, Ankara 1967, s.45

kamu payının olduğu koşullarda, bu durum işçilerin bölüşümde kendi lehlerine düzenlemeler istemesini oldukça zorlaştırmıştır. Geleneksel Osmanlı toplumunun güçlü bir tabakasını oluşturan memurlar için de bu dönem bölüşüm ilişkilerinde bir gerilemeye sahne olmuştur. Özellikle 1. Dünya Savaşı süresince memur maaşları önce % 30 indirilmiş, daha sonraları %10-20 oranlarında zamlar yapılsa da enflasyon nedeniyle memurların alım gücü %80 civarında düşmüştür.[100]

Ancak şu rahatlıkla söylenebilir ki; bu dönemde yoksulluk deyince akla gelen ilk toplumsal grup köylülerdir. Bu dönemde üretici birlikleri ve kooperatiflerle zengin çiftçi grupları desteklenirken ve üretimdeki daralmaya rağmen bu gruplar fiyat artışları nedeniyle gelirlerini arttırırken, Anadolu'daki geçimlik üretim yapan köylülerin aynı kaderi paylaştığı söylenemez. Özellikle erkeklerini savaşa gönderen bu kesimler Osmanlı yıkılırken en çok sarsılan sınıf olmuştur. Yerasimos'un ifadesiyle "..ilkel araçlarla verilen bu çağdaş savaş yükünü halk kitlelerinin, esas olarak da köylülerin sırtına yükledi". Hükümetin güttüğü ekonomik siyaset de, yerel eşrafı güçlendirirken küçük köylülüğü zayıflatmasıyla, güçler dengesini bozuyor ve yoksul köylüler için durumu daha da güç kılıyordu.[101] "Anadolu köyleri, Balkan Savaşı, I. Dünya Savaşı ve milli mücadelenin ardından, gerçekten çok büyük bir sefalet içindedirler. I. Dünya Savaşı öncesine nazaran, nüfus yüzde 25 azalmış, tarımsal mahsul yarı yarıya düşmüştür. Gerçekten büyük bir sefalet ortamı söz konusudur."[102] Bunlar dışında savaşların mağduru olan ailelerini kaybetmiş çocuklar ve sakatlar, düşük ücretler ve artan hayat pahalılığının altında ezilmeme çabası içindeki "çalışan yoksullar", kentlerdeki ve kırlardaki yoksulluğun çeşitli görünümleri olarak karşımıza çıkar.[103]

Sonuç olarak Osmanlı'nın son yıllarında pazara doğrudan ulaşabilen büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisi önemli bir sermaye birikimi sağlarken, bu birikim modeli ve savaşlar, yoksulluğu giderek derinleştirmiştir.

2.1.2 Cumhuriyet' ten 1929 Krizine

Ulusal Kurtuluş Savaşı sonrası kurulan Cumhuriyet ile birlikte, İttihat ve Terakki dönemindeki iktisat politikalarının ana hedefleri (devlet desteği ile milli burjuvazinin yetiştirilmesini ve milli ekonominin kurulması) korunur. Dış ticarette serbestlik, bir önceki dönemde önemli birikimler elde eden ticaret kesiminin ve pazara yönelik üretim yapan toprak sahiplerinin desteklenmesi bu dönemi de karakterize eden uygulamalardandır. İzmir İktisat Kongresi'nde üzerinde uzlaşılan esaslar da bu tercihi açıkça göstermektedir. Kongre'de genel

[100] BORATAV(2004), a.g.e. s.36
[101] YERASİMOS, s. 20-21
[102] BUĞRA, Ayşe, Cumhuriyet Döneminde Yoksulluğa Bakış, Toplum Ve Bilim, Sayı: 99, 2003b, s. 75-97
[103] A.g.m.

olarak, yerli ve yabancı sermayeyi ve piyasaya dönük çiftçiyi özendirici, ekonomik hayatın denetiminin "milli" unsurlara geçmesini kolaylaştırıcı, özel sektöre öncelik veren ılımlı korumacı tezler ön plana çıkmıştır.[104] Bu dönemde izlenen iktisat politikaları "liberal" olarak da tanımlanmaktadır.[105]

Liberal iktisat politikası tercihlerin uygulanmasında karşı karşıya kalınan temel sorun ise yeterli sermaye birikimi ve güçlü bir özel kesimin bulunmayışıydı. Bu durumda devlet desteği de kaçınılmazdı. Dışa açık ekonomi tercihi de, bir dönem önce güçlenen büyük toprak sahipleri ile ticaret burjuvazisine yönelik bir desteğin ifadesiydi. Bir önceki dönemde tarif ettiğimiz uluslararası iş bölümünün devamı, yani tarım ürünleri ve hammadde ihraç ederken, işlenmiş sanayi ürünleri ithali, bu kesimleri güçlendirecek bir dış ticaret tercihiydi. Yani korumacı tedbirlerin uygulanmayışını, Lozan anlaşmasına ek olarak imzalanan ticaret anlaşması gereği 5 yıl süreyle gümrük politikalarına konan engellere bağlamak yerine dünya sisteminin gerektirdiği işbölümüne katılım biçimince belirlenen sermaye birikim sürecini bozmama tercihiyle açıklamak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Bir başka ifadeyle devletin yerli sermayeye yaptığı en önemli yardımlardan biri dış ticaretteki bu tercihti.[106]

Özellikle Lozan Anlaşması'nın devlet tekeline konu olan mallarda, kamu gelirlerini arttırmak amacıyla daha yüksek fiyatlandırmaya imkân vermesinden faydalanılarak bazı malların üretimi ve ithali devlet tekeline alınmış daha sonra bu imtiyazlı tekeller genelde siyasi kadroların ortak olduğu özel şirketlere satılmıştır. Böylece bu dönemde devlet tekellerinin imtiyazlı özel şahıs veya kişilerce işletilmesi sermaye birikiminin en önemli aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu uygulama bir yandan siyasetçi-işadamı "adayı" arasında bir çıkar dayanışması yaratmakta, bir yandan da siyaseti yozlaştırmaktaydı.[107] 1924 yılında kurulan İş Bankası, sermaye ile siyasi iktidar arasındaki bu bütünleşme sürecinde önemli rol oynarken, 1925 yılında kurulan Sanayi ve Maadin Bankası da Osmanlı'dan devralınan sanayi kuruluşlarını bir süre işleterek özel kesime devretmeyi ve özel kesimi kredilerle desteklemeyi amaçlıyordu.[108] 1927 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile de girişimcilere önemli teşvik ve krediler sağlanarak, özel girişimcilerin yukarıda bahsettiğimiz imtiyazlı devlet

---

[104] BORATAV(2004), a.g.e., s.46

[105] Bu görüşlere göre liberalizmin ülke içi ekonomi politikalarına dair yansıması "devletin görevi özel girişimin bittiği yerden başlar" görüşü, dış ticarete dair yansıması da korumacı önlemlerin alınmamasıdır: GÜLALP, a.g.e., s.21

[106] Bu tercihin Lozan Konferansı'nın çıkmaza girdiği bir dönemde gerçekleşen İzmir İktisat Kongresiyle açıklanması, aynı zamanda, yeni devletin tercihlerini gözleyen yabancı sermayeye de bir güvence olarak yorumlanmaktadır: KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.33

[107] KAZGAN, a.g.e., s. 70

[108] Bankanın kuruluş yasasındaki "ilerlemiş ülkelerde müteşebbislere yol gösterecek bilgi ve sermaye sağlayacak örgütler bulunmaktadır. Memleketimizde ise Hükümet kapısından başka başvurulacak yer yoktur" ifadeleriyle, bankanın devletten özel kesime kaynak aktarımının bir aracı olacağı vurgulanmaktaydı.: 50. Yılda Türk Sanayi, Ankara, Sanayii ve Teknoloji Bakanlığı, 1973, s. 4

tekellerini satın alması sağlanıyordu. Ancak tüm bu desteklere rağmen bu dönem sermaye birikimi, gümrüksüz ithalat yapılabilen bir ortamda üretime yönelik girişimlerle değil daha çok ticaret yoluyla sağlanmıştır. Sanayinin GSMH'daki payı 1923'de %13.3 iken, 1930'da %11.4 seviyesine gerilemiştir.[109] Bu dönemde "Büyük şehirlerin milli burjuvazisi sanayi yatırımlara pek kulak asmayıp asıl dış ticaretle ilgili faaliyetlerde azınlıkların yerini almak istemiştir."[110] Tabii milli burjuvazinin bu tercihinde, dış ticaret rejimi nedeniyle ithal mallara karşı herhangi rekabet olanağı sunulamamasının da etkisi büyüktür.

Bu dönemde özellikle tarımsal ihracat artmış, buna karşılık sanayi tüketim mallarında artan ithalatla önemli dış ticaret açıkları verilmiştir. 1923-1929 yılları arası dış açık ortalama olarak toplam yatırımların %40'ını aşmıştır. Bu açığın en önemli sebeplerinden biri de ihracat ve ithalatın göreli fiyatlarındaki değişimdir. Dönem boyunca ihracat fiyatları, ithalat fiyatlarından daha az bir artış eğilimi göstermiş, aynı miktar ithal ürünü için daha fazla yerli ürün ihraç edilmiştir. İhracatın ithalata göre göreli fiyatı 1924'de 1,68 iken 1926'da 1,11'e düşmüş, 1929 krizi sonrası da 0,96'ya kadar gerilemiştir.[111] Bu gelişmenin yoksullaştırıcı bir etkisi, dokuma, giyim, şeker gibi ithal edilen temel tüketim mallarının pahalılaşmasıdır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, tarımsal ürün ihracına yönelik politikalarının bir yansıması olarak, tarımsal üretim hızla büyümüş, bu kesimin GSMH içindeki payı 1923 yılında %39.8 iken, 1925'te %48'e yükselmiştir. Bunda Anadolu'daki erkek nüfusun uzun savaşların ardından toprağına dönüşünün etkisi olduğu kadar, aşar vergisinin Şubat 1925'te kaldırılmasının da büyük katkısı olmuştur. Ekonomide tarımın teşvik edilmesi ve aşarın kaldırılması gibi destekleyici önlemler bu dönem bölüşümde tarım kesimi lehine bir gelişme olduğunu, bu durumun da yoksulluğu azaltacağını düşünmemize neden olmaktadır. Ancak 1926'da aşarın kaldırılmasından doğan gelir kayıplarının telafisi için dolaylı vergilerde meydana gelen artış, bu vergi indiriminin küçük köylü gruplarına, büyük toprak sahiplerine nazaran, daha az kaynak aktarımı yaratmasına yol açmıştır. Yerasimos, Cumhuriyet'in ilk yıllarında devlet gelirlerinin 2/3'ünün dolaylı vergilerden kaynaklandığını ve zorunlu tüketim maddelerindeki yüksek vergilendirme politikalarının özellikle işçi ve köylüyü zor durumda bıraktığını söylemektedir.[112] Bütçe Gelirleri Yıllığı'na göre de 1923'te harcamalar üzerinden alınan vergiler, vergi gelirlerinin %52'sini oluştururken, bu oran 1928'de %77'ye kadar

---

[109] Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, Akbank Kültür Yayını, İstanbul, 1980, s.82
[110] YERASİMOS, a.g.e., s. 89
[111] BULUTAY, Tuncer, TEZEL, Yahya,YILDIRIM, Nuri, "Türkiye Milli Geliri 1923-1948", SBF Yayınları, Ankara, 1974, s. 33
Tablo.52
[112] Örneğin İstanbul'da 4.5 kuruştan alınan gazyağı Anadolu'da 16.5 kuruştan satılmaktadır: YERASİMOS, a.g.e., s.96-97

yükselmiştir.[113] Yani aşarın kaldırılması, vergi adaleti açısından oldukça sakıncalı olan dolaylı vergileri arttırılmasına neden olmuştur. Bu durumun toplumun hem kırda hem de kentteki düşük gelirli kesimleri için yoksullaştırıcı bir etkisi olması kaçınılmazdır.

1924 yılında çıkan Türk Medeni Kanunu ile toprağın özel mülkiyeti güvence altına alınırken, 1927 ve 1929'da çıkarılan yasalarla topraksız köylülere toprak dağıtılması yoluna gidilmiştir. Buna karşılık kimi araştırmacılar tarafından Cumhuriyetin ilk on beş yılında devlete ait olup dağıtılan 40 milyon dönüm toprağın büyük ve orta mülk sahiplerine yaradığı savunulmuştur.[114] Yani topraklandırma kanununun da kır yoksulluğunu önlemedeki etkisi şüphelidir. Tarımda üretim ilişkileri de değişmemiş, "köylü devlet, mültezim sarraf, toprak ağası ekseninden mültezim çıksa da aynı düzen devam etmiştir".[115]

Bu dönemde kırdaki küçük yoksul köylüler bir taraftan da ciddi borç batağı içine düşmüşlerdir. Yakup Kepenek'e göre, tarımda mekanizasyonun çok sınırlı olduğu ve geçimlik üretimin yaygın olduğu koşullarda, esas olarak tarımda sermaye birikiminin kaynağı devletçe açılan kredilere ve düzensiz kredi piyasalarına dayanmaktadır.[116] Osmanlı devletinden miras kalıp, Cumhuriyet hükümeti tarafından anonim şirket haline getirilen Ziraat Bankası'nın borç olarak verdiği krediler genelde kırsal kesimin ileri gelenleri için önemli bir sermaye kaynağı haline gelmiştir. Yerasimos'a göre %12 faizle borç para alan eşraf takımı, bunu, doğrudan doğruya bankaya başvuramayan yoksul köylülere %200'e kadar varan bir faizle, toprağını ipotek altına alarak borç vermekteydi.[117] Bazı araştırmalara göre ise bu oran kimi bölgelerde %900 civarına yükselmektedir.[118] Bu sermaye birikim biçimi, borçların ödenememesi durumunda ipotek edilen arazinin alacaklıya (tefeciye) devredilmesiyle yoksul köylülerin mülksüzleşmesini de hızlandırmaktadır.[119]

Cumhuriyetin ilk yıllarında işçilerin ve memurların gelirlerine dair güvenilir veriler bulunmamaktadır. Boratav'a göre bu dönemdeki ayağa kalkıştan az da olsa memurlar ve işçiler de payını almıştır.[120] Ancak işçilerin reel gelir düzeyini koruyan devlet, işçi örgütlenmelerine izin vermemiş, İzmir İktisat Kongresi'ndeki işçi grubunun grev hakkına sahip sendikaların kurulmasına dair istekleri kabul görmemiştir. Cumhuriyetin ilanından sonraki işçi örgütlenmeleri girişimleri de 1925 yılında çıkarılan Takrir-i Sükun Kanunu ile

---

[113] Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, s. 599
[114] CEM, İsmail, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, İstanbul, Cem Yayınevi, 1982, s.257
[115] COŞAR, Nevin, Kriz Savaş ve Bütçe Politikası (1926-1950), Bağlam Yay., Nisan 2004, İstanbul, s.31
[116] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.43
[117] YERASİMOS, a.g.e., s. 89
[118] TÖKİN, İsmail Hüsrev, Köy İktisadında Borçlanma Şekilleri, Kadro, Sayı 3, Mart 1932, s. 25-34
[119] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.43
[120] BORATAV(2004), a.g.e., s.57

tümüyle durdurulmuştur.[121] Böylece işçilerin bölüşüm ilişkilerine müdahale olanakları zayıflatılmıştır.

Sonuç olarak bu dönem savaş sonrası ekonominin yeniden inşası hedeflenmiş, nitekim Cumhuriyetin ilanından sonra 1929'a kadar ortalama yıllık %8.6'lık bir büyüme hızı tutturulmuştur.[122] Ancak bu dönemde sermaye birikiminin milli hasılaya oranının %9.1'de kalmış olması üretim artışının savaş dönemi kullanılamayan atıl kapasitenin kullanılmasıyla, bir başka ifadeyle işgücü ve hammadde darboğazının kısmen aşılmasıyla gerçekleştiğini ortaya çıkarmaktadır.[123] Bu dönem genel olarak devlet desteğiyle milli (Müslüman-Türk) burjuvazinin zenginleştirildiği; gelişen bu burjuvazinin hemen her zaman siyasi kadrolar ve bürokrasiyle, bazen de yabancı sermaye ile işbirliği içinde özellikle ticari faaliyetleri gayrimüslim azınlıklardan devraldığı bir dönem olarak yaşanmıştır. Ancak bu yıllarda özellikle ithalata ve ihracata yönelik ticari kapitalizm, devlet olanaklarından faydalanan kimi aracılık hizmetleri ve tarım gelişirken sanayide istenen gelişmeler tam olarak sağlanamamıştır. Tarımdaki gelişmelerin kırdaki yoksulların yaşam koşullarını geliştirmediği, aksine onları borç batağı içine düşerek mülksüzleştikleri gözlemlenmiştir. Bu dönem vergi gelirleri içindeki payı artan dolaylı vergilerin ve dış ticarette ithal ürünlerinin göreli fiyatındaki artışın da yoksullaştırıcı bir etkisi olduğunu söyleyebiliriz.

Ticaret, bankacılık ve benzeri alanlarda elde edilen kârların ya da tarımsal ürün fazlasının sanayi üretime yönlendirilememesi Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan politikaların başlıca sorunudur. En temel sanayi tüketim mallarının dahi yerli üretimi sağlayamaması bazı politika değişikliklerini gerekli kılmıştır. 1929 kriziyle oluşacak konjonktür bu politika değişimini daha da zorunlu kılacaktır.

2.1.3 1929 Krizi ve Devletçilik

1929 krizi tüm dünya ekonomilerini sarsarak yoksulluğu arttırırken, Türkiye ekonomisini de olumsuz etkilemiş, 1929'da 2 milyar seviyelerindeki milli gelir, 1930'da 1 milyar 580 milyon'a, 1931'de 1 milyar 392 milyon'a, 1932'de de 1 milyar 171 milyona düşmüştür.[124] Krizin Türkiye'ye yönelik en büyük etkisi yoksulluğun da en fazla yaşandığı tarım kesiminde olmuştur. Kriz ve depresyon sonucu uluslararası meta dolaşım bağlantısının aksaması, ihraç ürünlerine olan dış talebin daralmasına, tarımsal ürünlerin fiyatlarının içte ve dışta düşmesine yol açmıştır. Bir taraftan da un, şeker, dokuma gibi en temel tüketim maddelerini ithalatla sağlayan Türkiye'de, kriz nedeniyle ithalatta yaşanan daralma, toplumun kendini yeniden

---

[121] KORAY, Meryem, Sosyal Politika, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, Ekim 2000, s.124
[122] PAMUK(2003), a.g.m., s. 325.
[123] BORATAV(2004), a.g.e., s.50
[124] BULUTAY, TEZEL, YILDIRIM, a.g.e., Tablo 8.2A.

üretmesini tehdit edecek bir niteliğe bürünmüştür. Türkiye'nin ithalatı 1929'da 123,6 milyon dolar iken, 1930'da 69,5 milyon dolara düşmüştür.[125] Bu durumun, hem dış ticaretle uğraşan sınıflar için hem de temel tüketim maddelerine daha güç ulaşacak yoksul kesimler için yaratacağı olumsuz sonuçları tahmin etmek zor değildir.

Dünya piyasalarında hammadde fiyatlarındaki büyük düşüş, tarımsal ürün ihraç edip sanayi malı ithal eden Türkiye'nin, ihracatı ithalatı karşılama oranını daha da düşürecekti. Bu yüzden dış ticaret serbestliğinin sürdürülmesi olanaksız hale gelmişti. Nitekim dış ticaret ve kambiyo denetimleriyle ilgili önlemlerin büyük bölümü 1929-1931 arasında gerçekleşmiştir. Bu önlemlerin de etkisiyle 1930-1937 arası her yıl dış ticaret fazla vermiştir. Ancak dönemin koşulları ve alınan önlemler Cumhuriyetin ilk yıllarında ticaret üzerinden sağlanan birikimi olumsuz etkiler. O ana kadar korunup kollanan, dış ticarete ve özellikle ithalata yönelik ticaret burjuvazisinin durumunun bu dönemde göreli olarak bozulduğu tahmin edilmektedir.[126]

Ancak dış ticaretteki kısıtlamalar bunalımın sonuçlarını hafifletmek için tek başına yeterli değildir çünkü yukarıda da belirtildiği gibi toplumun temel tüketim mallarına erişimi sorunu ortadan kalkmamıştır. Bu durumda geleneksel ithalat ürünlerinin yurt içinde ikamesi gereklidir. Sanayi sermaye birikiminin yeterli olmadığı koşullarda bu işi özel kesim değil devlet üstlenmiştir. CHP, 1933 yılında devletçiliği "altıncı ok" olarak programına almış, sanayileşmeyi gerçekleştirebilmek için Ekonomi Bakanlığı tarafından Beş Yıllık Kalkınma Planları'nın hazırlanmasına başlanmıştır. Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planının uygulanması ile özellikle ithalata konu olan malların yerli üretimi sağlanır. Bu yıllarda başta "üç beyazlar" olarak anılan un, şeker ve dokuma olmak üzere çeşitli tüketim malları üretimi ile sınırlı da olsa yatırım malı ve ara mal üreten sanayi tesisleri bu dönemde kurulur. Bu dönem dokuma ve pamuklu üretiminde ciddi ilerlemeler sağlanmış, 1930'ların sonuna gelindiğinde yerli dokuma üretimini ithalatı %80 oranında ikame eder duruma gelmiştir.[127] Şeker ithalatı ise 1935 itibarıyla tümüyle yerli üretime ikame edilmiştir.[128] Metalurji, kağıt, kimya, inşaat malzemeleri ve çimento üretiminde büyük ilerlemeler sağlanırken, 1930'lu yıllarda makine ve teçhizat yatırımlarında ortalama yıllık artış hızı %10 dolaylarında gerçekleşmiştir. Yatırımların tamamlanmadığı ve üretime katkıda bulunmaya başladığı 1936'dan sonra sanayi katma değerin yıllık artış oranı 1937'de %9.8'e, 1938'de %16.9'a, 1939'da %17'ye ulaşmıştır.[129]

Bu dönemde sanayileşme sürecinde ana aktör devlettir ancak özel kesim de sermaye birikim

---

[125] GÜLALP, a.g.e., s.26-122
[126] BORATAV(2004), a.g.e., s.68-74
[127] GÜLALP, a.g.e., s.27
[128] HERSLAG, Z.Y., Turkey, The Challenge of Growth, Leiden, E.J. Brill, 1968, s.101-102
[129] Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, s.185

sürecine katkıda bulunmuştur. 1932-1939 yıllarında özel sanayi kârlarının milli gelir içindeki payının %3.4'ten %6.2'ye yükselmesi bunun en önemli verilerindendir.[130] Hatta, bu dönem içinde özel sektörün sanayi hasılasındaki payı kamu sektöründen genellikle daha yüksektir.[131] 1938 yılında sanayi istihdamının %87.1'inin özel sektör tarafından gerçekleşmiş olması da devletçi dönemdeki sanayileşmede özel sektörün önemli bir ağırlığı olduğunu göstermektedir.[132] Özel sektör bir taraftan üretim yaparken, bir taraftan da devlet fabrikalarında üretilen malların satış tekellerini ele geçirerek ciddi karlar elde etmektedir. [133]

Böylece 1930'lu yıllarda bölüşümde sanayi kesimi lehine gelişmeler olur. Dışsal sorunlar ve iktidarın sanayileşmeye yöneltme isteği, o güne kadar ticaretle birikim sağlayan "milli burjuvaziyi" başka bir birikim aracına yönlendirmektedir.[134]

Tablo 2.2 Bölüşüm göstergeleri (1930-1939)

	Milli Gelir Payları			Özel Sanayi İçi Paylar		Reel Gelir Endeksi		Göreli Fiyatlar
	Ücretler (Özel Sanayi)	Maaşlar	Karlar (Özel Sanayi)	Ücret(%)	Kar(%)	Ücret (Özel Sanayi)	İdari Teknik Kadro (Özel Sanayi)	Tarım/Sanayi
1929		5,2						114
1930		6,8						102
1931		7,1						91
1932	1,3	8,2	3,4	28	72	100	100	119
1933	1,4	8,6	4,9	22,2	77,8	99,9	128,6	94
1934	1,6	8,8	5,8	21,1	78,9	109,5	125,8	86
1935	1,5	8,7	5,7	21	79	93,5	107,4	94
1936	1,3	7,2	4,9	21,1	78,9	86,4	91,7	83
1937	1,4	7,4	5,5	20,6	79,4	73,1	91,7	85
1938	1,7	7,6	5,3	24,1	75,9	89,5	103,1	91
1939	1,7	9,1	6,2	21,8	78,2	90,3	101,1	91

Kaynak: BORATAV(2004), a.g.e., s.73

Bu dönem, sanayileşmenin gelişmesiyle birlikte, özel sanayide ücretlerin milli gelirden aldığı payın arttığı görülmektedir. Tablo 2.2'deki verilerde de görüldüğü gibi milli gelirde ücretlerin payı 1932'de %1.3 iken 1939'da %1.7'dir. Ancak bir taraftan da özel sanayi içi paylara bakıldığında ücretlerin oranı 1932'de %28 iken, 1939'da %21.8'e düşmüştür. Yani sanayi sermayesi birikim sağlarken sektör içi bölüşüm giderek bozulmaktadır

[130] BORATAV(2004), ag.e. s.71-75

[131] ALTIPARMAK, Aytekin, "Türkiye'de Devletçilik Döneminde Özel Sektör Sanayiin Gelişimi", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı : 13, Yıl : 2002, s.35-59

[132] TOBB, Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma, TOBB Yay., Ankara, 1966, s.36

[133] YERASİMOS, a.g.e., s.134

[134] "Yurt dışından mamul madde ithalatının imkânsızlığı, bunların yurt içinde imalatını daha karlı hale sokar": YERASİMOS, a.g.e., s.121

Özel kesim reel ücretleri 1932'den 1939'a %11.9 oranında azalmıştır. Bu dönemde Teşviki Sanayi Kanunu'ndan faydalanan işletmelerden gelen veriler 1932-1939 arasında yıllık istihdam artışının ortalama %13[135] dolaylarında olduğunu göstermektedir. Bu veriler göz önüne alındığında milli gelirde ücretlerin payının artışı işçiler arasında refahın yükseldiğini göstermemekte, bir tür işçileşme süreci yaşandığını düşündürmektedir. Bununla beraber, Korkut Boratav işçileştirme sürecindeki "yeni işçilerin" kır kökenli olduğunu, eski işçilerin yaşam standartlarında bir iyileşme olmamakla beraber, daha düşük ücretle çalışan ve reel ücretlerin düşmesine sebep olan yeni işçilerin hayat düzeylerinde yukarı doğru bir kayma olabileceğini vurgulamaktadır.[136] 1927 ve 1935 nüfus sayımı istatistikleri de bir işçileştirme sürecine işaret etmekte, bu savı güçlendirmektedir. 1927'den 1935'e tarımda çalışan nüfusun oranı %78.2'den %74.5'e düşerken, sanayide çalışan nüfusun oranı da %7.4'den %11.2'ye yükselmiştir.[137]

Sanayileşme ve işçileşme süreci içinde, çalışma sorunlarını düzenleyen ulusal düzeydeki ilk yasa 1936 yılında çıkartılmış, ancak bu yasada da sendika kurma hakkından bahsedilmemiş, grev yasaklanmış ve uyuşmazlık hallerinde zorunlu hakem uygulaması getirilmiştir.[138] Bölüşüm ilişkilerine işçilerin kendi lehlerine müdahalede bulunmaları fırsatı bu dönemde de verilmemiştir. "İşçi Sigorta İdaresi"nin kurulmasını öneren, hafta tatilini yasallaştıran, kadınların ve 16 yaşından küçüklerin çalıştırma koşullarıyla ilgili olumlu sınırlamalar getiren bu yasanın, on ve daha çok işçi çalıştıran yerlerde uygulanabilecek olması, güvenlik alanındaki hükümlerinin sanayide çalışan çok küçük bir bölümü kapsamasına ve iş güvenliği ile sosyal güvenlik tedbirlerinin 1940'ların ikinci yarısına kadar uygulama alanı bulamamasına neden olmuştur.[139] Tüm bunlar devletçi dönemi, sosyal politikaların gündeme geldiği bir tür Keynesyen dönem olarak tanımlamayı güçleştirmektedir.

Tarım kesimi için ise 1930'lu yıllar çok sıkıntılı başlamıştır. 1929 krizi sonrası tarım ürünlerinin fiyatlarında yaşanan büyük düşme çiftçi nüfusunun gelirinin azalmasına yol açmıştır. Örneğin buğday fiyatları 1929'dan 1932'ye %68 oranında düşmüştür.[140] Bu dönemde tarım kesiminde artan huzursuzluklar Serbest Fırka'nın beklenenin üzerinde destek görmesine yol açarken, devlet her sektörde olduğu gibi bu alanda da ağırlığı hissettirmek zorunda kalmıştır. Özellikle birikim ve sanayileşme süreçleri bakımından önem taşıyan tarımsal piyasalar üzerinde çeşitli yollarla denetim kurmaya çalışan devlet, doğrudan piyasaya

---

[135] BORATAV(2004), a.g.e., s.77
[136] BORATAV(2004), a.g.e., s.78
[137] Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi(1923-1978), s.8
[138] KORAY(2000), a.g.e., s.103
[139] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.80
[140] BORATAV(2004), a.g.e., s.67

girerek, tarımsal hammaddeyi kullanan sanayiye sahip olduğu için piyasayı denetim altında tutarak, Tarım Satış Kooperatifleri yoluyla tarım sektöründe de belirleyici olmuştur. Önlemler kısmen işe yaramış, ekilen arazilerdeki artışın da etkisiyle tarım kesiminde 1930-1939 arası yıllık ortalama %5.1 büyüme sağlanmıştır.[141]

Ancak devletçi dönem boyunca iç ticaret oranları genelde tarım kesiminin aleyhine işlemiş, fiyat mekanizmasıyla tarımdan diğer kesimlere, özellikle de sanayi kesimine kaynak aktarılmıştır. Tablo 2.2'den de görüleceği üzere tarım sanayi fiyat endeksi 1924'de 100, 1929'da 114 iken, 1939'da 91'e düşmüştür. Ancak iç ticaret hadleri konusunda, kırsal yoksulluğun bu dönemde azalıp azalmadığına dair varsayımımızı da etkileyecek bir istisnadan bahsetmekte fayda vardır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde özellikle pamuklu dokumaya verilen önem, dönem içerisinde iç ticaret hadlerinin pamuk lehine dönmesine sebep olmuştur. Fakat bu durumun yoksullukla pençeleşen küçük üreticiye ne düzeyde fayda sağladığı şüphelidir. Zira pamuk genellikle büyük toprak sahiplerince üretilen bir üründür. Buna karşın genelde küçük ve orta çiftçilerce üretilen buğdayın hem pamuk hem de sanayi ürünleri karşısındaki ticaret hadleri gerilemiştir. Bu durumda tarımda küçük üreticinin ve köylünün yoksulluğuna çare olacak bir düzelme olduğundan söz edilemez.[142] 1923-1929 arasında olduğu gibi, bu dönemde de aşarın kaldırılması sonucu vazgeçilen tarımsal fazla, kırsal kesimin aldığı sanayi ürünlerinin vergilendirilmesiyle dolaylı yoldan alınmakta, bu uygulama da küçük köylülüğün yoksulluktan kurtulmasını engellemektedir.

Bu dönem tarım içi bölüşümün ne şekilde gerçekleştiğine dair ise elimizde fazla veri olmamakla beraber Emre Kongar, 1930'lu yıllarda tarımsal kesimin mülkiyet yapısında büyük çiftliklerden yana bir merkezileşme eğiliminin belirginleştiğini söylemektedir.[143] Kepenek ise devletçi dönemde de toprak mülkiyetiyle ilgili bir yasal düzenlemeye gidilmediğine dikkat çekmekte; devletin elinde bulunan toprakların dağıtımının 1934 sonrası önemli ölçüde azaldığına değinerek, aile başına dağıtılan toprak miktarının geçimlik arazi miktarının çok altında olduğunu vurgulamaktadır. Kepenek ayrıca küçük ölçekli toprak mülkiyetindeki yaygınlığın bu dönem de sürdüğünü söylemektedir.[144]

1929 buhranıyla beraber başlayan devletçi dönemde, 1930-1939 yılları arası yıllık %5.8 büyüme oranı yakalanmıştır.[145] Bu oran 1923-1929 yılları arasındaki büyümenin altındadır. Ancak tüm dünya ekonomisi krizdeyken ve bu kriz tarımı ciddi bir biçimde sarsarken önemli

---

[141] A.g.e., s.71, 1929 yılında 618 bin ton olan ihracat hacmi, 1938 yılında 1 milyon 447 bin tona yükselirken, bu ihracat hacminin %91.2'sini tarım ürünlerinin oluşturması; 1927 ile 1940 yılları arasında buğdayda %205, arpada %260, mısırda %482 oranlarında gerçekleşen üretim artışı bu ilerlemenin en açık kanıtıdır: A.g.e., 136
[142] GÜLALP, a.g.e., s.27
[143] KONGAR, Emre, 21.Yüzyılda Türkiye, Remzi Kitabevi, İstanbul, Nisan 2001, s.615
[144] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.71
[145] A.g.e., 72

bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde sermaye birikiminin milli hasılaya oranı %101'dir. 1923-1929 yılları arasında olduğu gibi dış açıkları katkısının yer almadığı bu oran da oldukça önemli bir başarı göstergesidir.[146] Ancak devletçilik dönemindeki bu başarıların yoksulluğu azaltıcı etkisi olduğu tartışmalı olup, gelişmeden öncelikle fayda sağlayanlar bir kez daha, küçük çiftçilerin ürünlerini iç piyasada pazarlayan ticari sermaye, doğrudan piyasaya ulaşabilen büyük çiftçiler[147] ve yeni gelişen sanayi sermayesidir. 1929 krizi sonucu daralan ithalat toplumun hayat standardında ve tüketim hacminde gerilemelere yol açmış, alınan önlemler ile beraber sağlanan ekonomik büyümeden tüm toplumsal kesimler eşit ölçüde faydalanamamıştır. Dönem boyunca ücretler reel olarak gerilerken, ücretlilerin bölüşüm ilişkilerine müdahaleleri önlenmiş, pazara-sanayiye yönelik büyük ölçekte üretim dışında iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine gelişmesi ve dolaylı vergiler yoksulluk sorununu en ağır biçimde yaşayan tarımdaki küçük üreticinin büyüme sürecinden faydalanmasını engellemiştir. Ancak kırdan kopup sanayileşme sürecine yeni işçi olarak katılan kesimlerin yaşam seviyesinde kısmi de olsa bir ilerlemeden bahsedebiliriz. Yani işçileşme süreci kırda yoksullukla boğuşan bu kesimler için "yukarıya doğru" bir sosyal hareket olarak yaşanmıştır.

2.1.4 Savaş Yılları

1940'ların ilk yarısı yine savaş yıllarıdır. Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nın dışında kalan bir ülke olmasına rağmen savaşın ekonomik bedeli ağır olur. 1936 yılında hazırlanan İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı rafa kaldırılır. 1930'lu yıllarda bütçe harcamaları içinde %26-30 arasında pay ayrılan güvenlik harcamaları, 1939-1945 arasında %45-48 pay alır hale gelir.[148] 1-2 milyon kişi silah altına alınır. Ekonomik abluka, seferberlik, askeri harcamalar, yetişkin nüfusun askere alınması yani özetle savaş ekonomisinin tüm ağır etkileri 1940'ların ilk yarısına damgasını vurmuştur. 1923'ten 1940'lara kadar büyüyen tarım ve sanayi gibi üretken sektörler savaştan olumsuz etkilenmiş, savaşla beraber sanayide %23, tarımda %31 hasıla kaybı yaşanmıştır.[149] Bir önceki dönemde sanayiye yönelen kaynaklar, hızla artan fiyatların getirdiği kısa vadeli kar olanakları nedeniyle ticarete dönmüştür.

Dönemin sorunlarının yoksulluğu arttıran sonuçları olacağı açıktır: Üretim azalmış, ithalat olanakları daralmış, enflasyon artmış, beslenme, giyim ve ısınma sorunları halkı tehdit eder hale gelmiştir. Bu koşullarda Refik Saydam hükümetinin çıkardığı 18 Ocak 1940 tarihli Milli Koruma Yasası bu sorunlara karşı çözüm için yürürlüğe girmiştir. Bu yasa ile hükümete olağanüstü koşullarda fiyat saptama, mülkiyete el koyma, zorunlu çalıştırma, temel malların

---

[146] BORATAV(2004), s.71
[147] BORATAV, Korkut, Türkiye'de Devletçilik, Gerçek Yayınevi, Ankara, 1974, s.162
[148] KAZGAN(1999), a.g.e., s. 80
[149] BULUTAY, TEZEL,YILDIRIM, a.g.e., s.33

vesikayla dağıtılması gibi geniş yetkiler verilmiştir. Ancak bu dönem alınan katı önlemler, bir taraftan kentli nüfusun temel ihtiyaçlara daha ucuz ulaşmasını sağlarken, karaborsacılık ve stokçuluk gibi haksız kazanç yollarının da doğmasına yol açmıştır. 1942 Temmuz'unda, Saydam'ın ölümünün ardından Başbakan olan Şükrü Saraçoğlu ise sıkı denetim mekanizmalarını gevşetmiştir. Tarımsal ürünlerin %25'inden fazlasının piyasa fiyatlarından satımının serbest bırakılması ve gıda maddelerinde fiyat denetiminin yumuşatılması kentlerde fiyatların ve çiftçi-tüccar kazançlarının hızla yükselmesine neden olmuştur. Saraçoğlu hükümetinin enflasyona yönelik önlemi ise iki olağanüstü vergidir: Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi.

11 Kasım 1942 tarihli yasa ile uygulamaya konan Varlık Vergisi olağanüstü hal koşullarından doğan haksız sermaye kazançlarının vergilendirilmesini öngörmüş, vergi tabanını ve oranını saptama yetkisini ise "takdir komisyonları"na bırakmıştır. "Takdir komisyonları"nın tercihleri bu verginin daha çok azınlıklara uygulanmasına neden olmuş, toplam vergi tahsilatının %53'ü azınlıklarca, %10.5'i ise yabancılarca ödenmiştir.[150] Böylece bu vergi, enflasyonist baskıları azaltma ve savunma harcamalarını emisyona veya borçlanmaya gitmeden karşılama dışında bir amaca daha hizmet etmiştir: Milli ekonomiyi oluşturma yolunda azınlıkların ekonomi üzerindeki etkisini azaltmak. Varlık Vergisi'yle hedeflenen kesimlerin borçlarını ödemek için sermaye ve mülklerini tasfiye ettikleri, tasfiye edilen bu mülklerin, onları yok pahasına alan Anadolu'nun yeni zenginleri için önemli bir servet birikimi sağladığı söylenmektedir.[151]

1 Haziran 1941 tarihinde çıkan yasayla, tarımsal üretimin %10'unun iki yıl süreyle Toprak Mahsulleri Vergisi adı altında toplanması kararlaştırılmıştır. Bu vergi bir bakıma Cumhuriyet'in ilk yıllarında kaldırılan aşarın yeniden uygulanmasıdır[152] ve özellikle piyasa için üretmeyen küçük ve yoksul köylünün üzerinde ağır bir yük oluşturmuştur.[153] Böylece Cumhuriyet dönemine damgasını vuran kır yoksulluğunun daha da büyüdüğünü tahmin etmek zor değildir. Ancak dünya çapında artan fiyatlar tarımsal ürün ihracatını oldukça karlı hale getirmiş, özellikle 1942 sonrası dış ticarette tam anlamıyla bir patlama yaşanmıştır. 1940'da 80.9 milyon dolar olan dış ticaret hacmi 1942'de 126.1 milyon dolara, 1943'te de 177.9 milyon dolara ulaşmış, Türkiye dış ticarette sürekli fazla verir ve döviz birikimi sağlar hale gelmiştir.[154] Ancak burada da kazanan küçük çiftçiler değil büyük toprak sahipleri olmuştur. Nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylünün silah altında olduğu koşullarda küçük köylü geçimlik üretimini zor sağlayıp yoksullukla boğuşurken, pazarlanabilecek bir fazla üreten

---

[150] TEZEL, Yahya, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, Yurt Yayınları, İstanbul, 1986, s.12-13
[151] BORATAV(2004), a.g.e., s.88
[152] BULUTOĞLU, Kenan, Türk Vergi Sistemi (5.Baskı), Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1976, s.55-56
[153] BORATAV(2004), a.g.e., s.86
[154] DİE, Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Ankara, 1973, s.326

büyük çiftçiler bu dönemde önemli karlar elde etmişlerdir.[155]

Milli Koruma Kanunu da köylüler arasında eşitsiz bir biçimde uygulanmış, büyük toprak sahipleri öküzlerini devlete verme yükümlülüğünden de muaf tutulmuşlardır.[156] Yoksul köylüleri angarya çalışmaya zorlayan yol vergisi uygulaması da bu dönem köylü ile hükümet arasındaki mesafeyi arttıran uygulamalardandır. Ancak savaşın son yılında, belki de savaş döneminde daha da yoksullaşan "küçük köylüyle barışma" amacıyla gündeme gelen ve topraksız-az topraklı çiftçilere toprak dağıtımını öngören Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu büyük toprak sahiplerinin tepkisini çekecek ve Demokrat Parti'nin kuruluşuyla sonuçlanacak olan CHP içerisindeki bölünmeyi derinleştirecektir.

Savaş yılları, sadece köylüleri değil, tarım dışı ücretli kesimleri de önemli ölçüde yoksullaştıracak, işçilerin hayat ve çalışma standartlarında da büyük gerilemelere neden olacaktır. Bu dönemde reel ücretler 1930'lu yılları çok daha fazla aşan bir gerileme yaşamıştır. 1938'den 1945'e kişi başına milli gelir %22 oranında azalırken, ücretler %33 azalarak milli gelirden de hızlı bir düşüş sergilemiştir.[157] Bu durum savaşın yarattığı olumsuz koşulların ücretli kesimleri daha çok etkilediğini göstermektedir. Savaş koşullarında üretimin devamlılığını sağlamayı amaçlayan 19 Ocak 1940 tarihli Milli Koruma Kanunu 1936'da çıkartılan iş kanunuyla verilenler de dahil, işçilerin bir çok temel hakkını ortadan kaldırır. Kadın ve çocukların çalışma koşullarını düzenleyen hükümler askıya alınır, haftalık iş tatili kaldırılır, özellikle maden bölgesindeki köyler için zorunlu çalıştırma yasallaşır. 3 Nisan 1944'de çıkarılan yasayla da işverene işçiyi işyerinde tutmak için zor kullanma hakkı tanınır.[158] Bu önlemlerle çalışma yaşamına dair zaten çok kısıtlı olan ve işçilerce kazanılmış değil, devletçe verilmiş haklar tamamen rafa kaldırılmıştır.

Özetle ülke ekonomisini topyekun sarsan savaş yıllarında tarımsal ürünlerin ticaretiyle uğraşanlar ve pazara yönelik üretim yapan büyük toprak sahipleri önemli kârlar elde ederlerken, savaş koşullarının artan enflasyon, vergiler, sosyal hakların rafa kaldırılması, istihdam daralması gibi sonuçları ücretli kesimleri ve küçük toprak sahibi köylüleri yoksullaştırmıştır. 1940-1945 dönemini "mülk gelirlerinin emek gelirleri, kârların ücretler, piyasaya dönük çiftçilerin geçimlik üretime dönük küçük köylüler aleyhine genişlediği yıllar" olarak tanımlayabiliriz.[159]

---

155 GÜLALP, a.g.e., s.31
156 BORATAV(1974), a.g.e., s.333
157 YERASİMOS, a.g.e., s.151
158 A.g.e., s.147
159 BORATAV(2004), a.g.e., s.87

2.1.5 1908-1946 Arası Temel Hizmetler

Yoksulluk tanımlamalarımızı yaptığımız ilk bölümde, büyüme ve yoksulluk ilişkisini incelerken irdelenebilecek birinci noktanın bölüşüm ilişkileri olduğunu ancak bölüşüm ilişkilerinin de gelir dağılımı ile sınırlı tutulmaması gerektiğini vurgulamıştık. Devlet eliyle yürütülen kimi toplumsal hizmetler, sosyal güvenlik kurumları gelir dağılımından sonra bir yeniden bölüşüm mekanizması olarak değerlendirilebilir ve bilindiği gibi özellikle temel hizmetler yoksul kesimlere kaynak aktarımının bir aracı haline gelebilmektedir.

Türkiye'de bu mekanizmaların kurulması oldukça gecikmiştir. 1936 yıllında çıkan ilk iş kanunu ile sosyal sigorta sistemi kurulmasına dair hükümetler görevlendirilmiş ancak işçilere yönelik ilk sigorta uygulaması 1949'da gerçekleşebilmiştir.[160] Dönemin en ciddi sosyal sorunlarından olan çocuk yoksulluğu ile ilgili ilk düzenleme de 1949 yılında yürürlüğe girmiştir.

Sağlık hizmetlerinde ise devletin asli görevi oldukça yüksek oranlardaki çocuk ölümlerini azaltmak ve salgın hastalıklarla mücadele olarak belirlenmiştir[161] 1925 yılından itibaren Sağlık Bakanlığı çocuk ölümlerine karşı koruyucu tedbirleri yaygınlaştırmaya başladı. Çocukları bulaşıcı hastalıklardan korumak için yoğun bir aşı kampanyası yürütüldü. Anadolu'nun çeşitli yörelerine doğum evleri açıldı. Halka yönelik eğitici faaliyetler başlatıldı. Yoksulluk ve yoksunluktan kaynaklanan beslenme yetersizliği çocuk ölümlerinin bir diğer önemli nedeniydi ve buna yönelik olarak önlemler alındı.[162] Bu önlemler sonuç verdi ve 1930 yılı Mart ayında, Aydın, Bursa, Adana, Konya ve Ankara civarında yapılan araştırmalar sonucunda çocuk ölümlerinin %15.2 seviyesine düştüğü görüldü.[163]

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Sağlık Bakanlığı genel olarak koruyucu-önleyici hizmetlere ağırlık vermiş, tedavi edici hizmetler ise yerel yönetimlere bırakılmıştır. Hükümet her ile hükümet tabipliği kurarak kurum sayısına katkıda bulunmuştur. Verem, sıtma, frengi, trahom, cüzam gibi bulaşıcı hastalıkların toplum sağlığını tehdit ettiği bir dönemde bu hastalıklara

---

[160] KORAY(2000), a.g.e., s.269

[161] Çocuk ölümlerinin ne kadar yüksek boyutta olduğu Yunus Nadi'nin "Sıhhat Mücadelesi" başlıklı makalesindeki şu satırlarından anlaşılmaktadır: *"Himaye-i Etfal Cemiyeti katib-i umumisi Doktor Fuat Bey'in tetkikatında görülmüş olduğu üzere, Türkiye'de doğan çocukların muhakkak surette yarıdan fazlası bir ile bir buçuk yaşları arasında ölüyor. Cehaletin ve sefaletin her gün artan bir surette meydan verdiği felaketler buna dahil değildir. Hepsini bir araya toplayarak hakiki bir istatistik vücuda getirilmek üzere çocuk kelimesinin istiab ettiği senelerdeki ölümlerin miktarının mutlaka yüzde yetmişi geçtiğini görüyoruz. Acaba bir memleket için bundan büyük felaket ne olabilir":* Nadi'nin 23 Ağustos 1924 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde yayınlanan yazısından aktaran: BAHADIR, Osman, "Cumhuriyet Önce Çocukları Kurtardı", Cumhuriyet Gazetesi Bilim-Teknik Eki, 1 Nisan 2006, Sayı:993, s.19

[162] Önlemlerden bazıları, çocuklu ailelere yönelik gıda yardımları yapılması, Süt Damlası kurumlarıyla yoksul ailelere süt dağıtılması, yine bu kurumlar vasıtasıyla annelere ödünç sepet, beşik, çamaşır ve kundak verilmesiydi: BAHADIR, Osman, a.g.m.

[163] ÖZPEKCAN, Meliha, "Büyük Millet Meclisi Tutanaklarına Göre Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Politikası (1923-1933)", Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, Ed. SARI, Nil, Sayı 8, İstanbul 2002, s.185-229

karşı programlar yürütülmesi Sağlık Bakanlığı'nın en önemli faaliyet alanı olmuştur. Zira Kurtuluş Savaşı'nda tifo ve kolera salgınları büyük kayıplara neden olmuş, frengi yaygınlaşmış, güney illerinde trahomaya bağlı körlük ve sıtmanın önü alınamaz hale gelmiştir. Hızla aşı üretim çalışmalarına başlanmış, tıp fakültesi mezunlarına zorunlu hizmet getiren yasal düzenlemeler yapılımıştır.[164] Cumhuriyet'in kuruluşundan 1946'ya kadar geçen 23 yılda 2.5 milyon kişinin sıtma tedavisi görmüş olması sorunun ciddiyetini gözler önüne sermektedir.[165]

Koruyucu hizmetleri üstlenen merkezi hükümetçe salgın hastalıkların engellenmesine dair tedbirler olumlu sonuçlar verirken hastane ve dispanser sayıları 1923-1925 yılları arası iki kat artmış ancak daha sonra artış yavaşlamıştır. Tablo 2.3'ten de görüleceği gibi, 1925-1940 yılları arasında, 15 yılda bir yatağa düşen nüfusta gelişme olmaması, tedavi hizmetlerinin hükümetçe örgütlenmek yerine yerel yönetimlerin inisiyatifine bırakma tercihinin etkili bir sonuç yaratmadığını göstermektedir. Birinci bölümden hatırlanacağı gibi kırsal yoksulluğu arttıran faktörlerden biri kamu hizmetlerine erişim yetersizlikleri idi. İşte bu dönem Türkiye'de, sağlık kurumlarının ve personelinin ağırlıklı bir bölümü büyük şehirlerde ve özellikle İstanbul'da toplanmıştı. Bu durum ise yoksul köylünün bu hizmetlere erişim imkanından geniş ölçüde yoksun olmasına yol açmaktaydı.[166]

Tablo 2.3 Cumhuriyet'in ilk yıllarında sağlık hizmeti verileri

Yıllar	Hekim	Hemşire	Nüfus/Hekim	Kurum	Yatak	Nüfus/Yatak
1923	544	4	19860	86	6437	1920
1925				167	9561	1360
1930	1182	202	12220	182	11398	1260
1940	2387	405	7420	198	14383	1240

Kaynak: ÖZSARI, Haluk,S., Bahçeşehir Üniversitesi Ulusal Sağlık Politikası Seminer Notu, 2005

Bu dönem yoksulların sağlık hizmetlerine erişimi için alınan en önemli tedbir ise hekimlerin istihdamına dair alınan önlemlerdir. O zamana kadar daha çok muayenehanelerinde çalışan hekimler yoksul halka hastanelerde ve hükümet tabipliklerinde ücretsiz hizmet vermişlerdir. Hekim milletvekilleri de hastanelerde çalışmak zorunda kalmışlardır. Bu gibi düzenlemeler hiç olmazsa şehirdeki yoksul halkın sağlık hizmetlerine erişimini kısmen kolaylaştırmıştır.

Dönem içerisinde Sağlık Bakanlığı'na bütçeden ayrılan paya baktığımızda oldukça düşük oranlarla karşılaşırız. 1923 yılında %2.21, 1925 yılında %2.64, 1930 yılında %2.02 pay

---

[164] Salgın hastalıklarla mücadeleye öyle önem verilir ki Trahom Savaş Örgütü Başkanı olan doktor, milletvekillerinin üç misli maaş almaktadır: İstanbul Tabip Odası, http://www.istabip.org.tr/yk/rapor98-00.asp, 27.01.2006

[165] Birinci OnYıllık Sağlık Planı, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yay.,No:124, Ankara, 1946, s.10

[166] Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, s.5

ayrılırken, ancak 1940 yılında daha ciddi bir sıçrama yaşanmış ve bu pay %3.05'e yükseltilmiştir.

Bu dönemde devletin aldığı, özellikle kır yoksullarını kapsayan en etkili sosyal politika önlemi ise eğitim alanındadır. 1927 yılında okuryazar sayısı %11[167] iken, 1935'de %19.3'e, 1945'te ise %30.2'ye yükselmiştir.[168] Eğitim alanındaki bir diğer önemli gelişme de ilkokul sayısının iki katından fazla artması ve bu artışın tamamının köy ilkokullarından kaynaklanmasıdır. 1935'ten 1946'ya kadar orta dereceli meslek okullarındaki öğrenci sayısı 6 kat artmış, aynı dönemde yüksek okul ve üniversite öğrencileri sayısındaki artış da %165 dolayında olmuştur.[169] Bu dönem kurulan Köy Enstitüleri ise bir taraftan köylerdeki okuryazarlık oranının artışına, bir taraftan kırsal işgücünün niteliğinin artışına yol açarken, bir taraftan da Cumhuriyet yönetiminin köklü kurumsal değişikliklerinin kıra götürülmesi için bir araç olmuştur. Köy Enstitüleri Anadolu'nun yoksul köylülüğünün aydınlanmasında çok önemli işlevler üstlenmiştir. Anayasa ile eğitim ilkokullarda zorunlu kılınmış ve her derecedeki eğitimin ücretsiz olması ilkesi getirilmiştir. "Böylece Türkiye, nüfusuna bakarak, dünyanın en büyük ücretsiz eğitim sistemini kuran memleketlerden biri olmuştur"[170]

Özetle bu dönemde eğitim ve koruyucu sağlık hizmetleri alanında önemli atılımlar sağlanırken, tedavi hizmetleri, iş güvencesi, sosyal sigorta gibi sosyal politikalar yetersiz kalmış, çalışanların gelir dağılımına müdahaleleri için etkin bir araç olan sendikalara da izin verilmemiştir. Özellikle 1929 sonrası devletçi dönemde, dünyadaki gelişmelerin aksine, bu tür sosyal mekanizmaların yaratılmaması Türkiye'ye özgü bir durum olarak not düşülmelidir. Burada kaynak yetersizliklerinin payı elbette önemlidir.[171] Ancak kaynak yetersizlikleri bir yana "Gerektiğinde devletçilik de yapılır ama işadamının desteklenmesi esastır"[172] anlayışının hakim olmasının etkisi bu durumu daha iyi açıklamaktadır. "Çünkü sermaye birikimi için, hızlı sanayileşmeye kaynak yaratmak için bu gerekli idi. Böyle bir ortamda hızlı sanayileşme için gereksinim duyulan kaynaklar geniş anlamda sosyal politika uygulamalarına yönelik, harcanmayacak(…) kadar değerliydi"[173] Devletçiliğin ardında yatan asıl amaç özel kesimin egemen rol oynayacağı bir ekonominin gelişmesini devlet eliyle desteklemektir. Bu yüzden Cumhuriyet dönemi devletçiliği, 1929 krizi sonrası dünya çapında yaygınlaşan ve devletin ekonomideki ağırlığı arttırırken kimi soysal politika önlemlerine yer veren Keynesçiliğin veya

---

[167] KAZGAN(1999), a.g.e., s.56
[168] DİE(1973), a.g.e., s.77
[169] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.80
[170] BAŞGÖZ, İlhan, Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1995, s. 146
[171] "Ekonomik gelişmişlik düzeyi devletin sosyal niteliğini geliştiren etmenlerden biridir": AKKAYA, Yüksel, "Devletçi Dönemde Yoksulluğa Bakış ve 'Sosyal Politika' Üzerine Biraz 'Polemik' Biraz Katkı", Toplum ve Bilim, Sayı:94, Güz 2004
[172] KAZGAN(1999), a.g.e., s.74
[173] AKKAYA, a.g.m.

New Deal politikalarının birebir Türkiye'deki uygulaması olarak değerlendirilemez. Yani, "1937'de anayasaya giren 'devletçilik' ilkesi, modern sosyal devlet anlayışıyla örtüşen bir şey değildir".[174] Bu yüzden "Devletçilik Türkiye'de bir siyasi edebiyat konusu olarak kaldı"[175] gibi iddialar da ortaya atılmıştır. Ancak bu konudaki en özlü ifadelerden biri devletçilik politikasını uzun yıllar yürüten Celal Bayar tarafından söylenmiştir. Bayar'a göre Türkiye'de devletçilik sermayenin "sütanası"dır.[176] Kısacası milli burjuvazi yaratmayı öncelikli amaç olarak belirleyen devletçilik, kıt kaynakların ve savaşın da etkisiyle modern anlamda sosyal devlet yaratamamış; bu durum devletçiliğin, özellikle kırlarda yoğunlaşan yoksulların sorunlarını "hafifletmesi"ni engellemiştir.

2.1.6 1908-1946 Dönemine Dair Genel Değerlendirme

Türkiye Cumhuriyeti uzun süreli savaşlardan çıkmış yoksul bir ülke olarak kuruldu. Ülke kurulurken, milli burjuvazi ve milli ekonomi yaratma hedefinin damgasını vurduğu ve tüm ekonomi politikalarını belirlediği bu dönemde, 1930'lu yıllara kadar ticaret ve tarım sektörü desteklendi. Bu döneme kadar genelde azınlıklarca yürütülen ticari faaliyetlerin devralınması da 1929'a kadar sürdürülen politikaları karakterize eden en önemli olgulardandı. Ancak özellikle 1. Dünya Savaşı döneminde milli burjuvazinin yaratılması hedefiyle Türk-Müslüman tüccarların spekülatif faaliyetlerine göz yumulması fiyatların yükselmesini hızlandırarak yoksulluğu artıran bir faktör oldu.

Bu dönem yoksulluk olgusunun özdeşleştiği toplumsal kesim köylülerdir. 1923'ten hemen sonra tarımın büyümede lokomotif sektörlerden biri olarak belirlenmesinin kırsal yoksulluğu azalttığını söylemek çok olanaklı değildir. Aşar vergisinin kaldırılmasının kır yoksullarına yönelik olası olumlu etkisi, zorunlu tüketim mallarını da kapsayan dolaylı vergilerin artması yüzünden etkisizleşmiştir. Köylünün topraklandırılmasına dair girişimlerin ve devletçe açılan kredilerin de, daha çok büyük mülk sahipleri için sermaye birikim aracına dönüşmesi, bu uygulamaların yoksul köylüler için refah düzeylerini artırıcı bir araç olmasına engel olmuştur. 1929 krizi ile hem tarımsal ürünlerin fiyatlarının düşmesi kırsal kesimdeki yoksulluğu derinleştirmiş hem de temel tüketim maddelerini ithalatında yaşanan daralmayla tüm yoksul kesimleri olumsuz etkilemiştir. İthalatın daraldığı koşullarda temel tüketim mallarını üretme hedefiyle hızlanan sanayileşme bir işçileşme sürecini beraberinde getirmiştir. Bu noktada, sanayileşme sürecine yeni işçi olarak katılan kır yoksullarının yaşam seviyesinde kısmi de olsa bir ilerlemeden bahsedebilmektedir.

---

[174] BUĞRA(2003b), a.g.m., s.75-97
[175] AYDEMİR, Şevket, İkinci Adam İsmet İnönü-I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968, s.411
[176] Aktaran: HALE, William, The Political and Economic Development of Modern Turkey, St.Martin Pres, New York, 1981, s.56

2. Dünya Savaşı yılları ise hem tarım ve sanayi gibi üretken sektörlerin küçülmeye başladığı hem de yoksulluğun giderek büyüyen bir toplumsal problem olarak yaşandığı yıllardır. Toprak Mahsulleri Vergisi ve köylünün silah altına alınması küçük toprak sahibi köylüyü yoksullaştırırken, tarım fiyatlarının savaş süresince patlaması pazara yönelik üretim yapan büyük toprak sahiplerinin ve tüccar kesiminin lehine gelişmelerdir. Milli Koruma Kanunu'nun eşitsiz uygulanması ve daha çok küçük üreticiyi etkilemesi, savaş koşullarında köylünün angarya çalıştırılması gibi düzenlemeler, yoksul köylü ile hükümetin arasındaki mesafeyi arttırmıştır. Bu mesafeyi kapatmak için gündeme gelen ve kır yoksulluğunu önlemeye karşı etkili bir araç olarak kullanılabilecek olan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ise toprak sahiplerinin tepkisini çekmiş ve ilk önerildiği gibi yasalaştırılıp uygulanamamıştır.

Savaşların ve 1929 krizinin olduğu kadar, sanayileşme için kaynak ihtiyacının da etkisiyle dünyadaki gelişmelerin aksine modern anlamda bir sosyal devlet yaratılamamıştır. Devletçilik uygulamalarında esas olarak yaratılmaya çalışılan milli burjuvazinin desteklenmesi hedeflenmiş; bu durum yoksul kesimlere kaynak aktarımının bir aracı olarak değerlendirilebilecek sosyal politika uygulamalarının, parasız eğitim sistemi hariç, yetersiz kalmasına neden olmuştur. Kısacası savaşlar, krizler ve ulusal ekonominin ve burjuvazinin oluşum sürecindeki iktisadi tercihler özellikle kırlarda yoğunlaşan yoksulluğun aşılabilmesini oldukça zor hale getirmiştir.

2.2 1946-1960: Yeniden Bütünleşme-İthal İkameci Sanayiye Geçiş

2. Dünya Savaşı'nın dünyada ve Türkiye'de yarattığı sonuçlar 1946 sonrası önemli bir iktisadi ve siyasi dönüşümün yaşanmasına yol açtı. Savaş sonrası dünya artık iki kutupluydu ve Türkiye'yi yönetenler ABD'nin merkezinde olduğu kapitalist sisteme entegre olmayı tercih etmişlerdi. Bu dönemde dünya kapitalist sistemi, önce büyük bunalım, ardından da savaş ile yaşadığı çöküşün yaralarını sarmaya, kendini yeniden yapılandırmaya çalışmaktaydı. Bu çerçevede ABD, Marshall yardımlarıyla Avrupa'nın yeniden yapılandırılmasında önemli bir rol oynuyor, Truman doktrini ile de askeri etkinlik alanını genişletiyordu. 1944 yılında Bretton Woods anlaşmasıyla, IMF ve Dünya Bankası, uluslararası kapitalizmin işleyişini denetleyen bir üst organ, kapitalizmin "kolektif beyni" olarak kurumsallaştırılıyordu.[177]

Türkiye'de ise devlet eliyle oluşturulan "milli burjuvazi"nin hemen hemen tüm unsurları; tüccarlar, sanayiciler, büyük toprak sahibi çiftçiler, devletçilik döneminin sona ermesi, ekonominin dışa açılması ve dış yardımlardan faydalanılması gerektiğini söylüyorlardı. Bu kesimlerin pek çoğu CHP'nin bu dönüşümü gerçekleştirilemeyeceğini düşünüyor ve yeni

[177] GÜLALP, a.g.e., s. 35

partilerin önünü açacak siyasi bir liberalleşmeyi de zorunlu görüyorlardı. Savaş dönemi yaşanan yoksullaşmanın halkta yarattığı hoşnutsuzluk bu kesimlerin muhalefetinin kitle gücüyle buluşmasını sağlıyordu. Bu iç ve dış gelişmeler ekonominin dışa açılmasının ve 1950'de kurulacak Demokrat Parti (DP) iktidarının nesnel temelini oluşturuyordu. Ancak o dönemin güçlü sınıflarının talepleri DP iktidarı ile değil CHP iktidarı döneminde yaşama geçirilmeye başlandı.[178] Bu yüzden 1946-1960 arası Türkiye'nin büyüme stratejilerini ve bu stratejilerin yoksulluğa etkilerini tartışılırken, alt dönemler, siyasi gelişmelere değil, iktisadi yönelimlere bağlı olarak belirlenecek. Dünya kapitalizmi, uluslararası işbölümü ve merkez-çevre ilişkileri yeniden kurulurken, Türkiye'nin de pozisyonunun belirlendiği 1946-1953 arası, bir "yeniden bütünleşme dönemi" olarak tartışılacak, 1953 sonrası ise bu modelin tıkanmasıyla ithal ikameci sanayileşmeye geçiş süreci olarak değerlendirilecektir.

2.2.1 1946-1953 : Yeniden Bütünleşme ve "Altın Yıllar"

Topraksız çiftçiyi toprak sahibi yapmayı hedefleyen yasanının 1945 Haziran'ında meclisten geçirilmesi sürecinde oluşan muhalefetin 7 Ocak 1946'da DP'yi kurması ve aynı yıl yapılan seçimlerde bu partinin TBMM'ye girmeyi başarması Türkiye siyasetini derinden etkiler. "Bu seçimle 1950 yılı arasında geçen süre, ifadesini, hem içte özel sektör, hem de dışta yabancı sermaye eliyle ekonomik liberalleşme adına, 2. Dünya Savaşı öncesinde benimsediği devletçi ilkelerden sürekli taviz vermesinde bulan, uzun bir 'seçim yarışması' dönemi olur".[179] Bu dönem aynı zamanda, Türkiye'nin uluslararası işbölümündeki yerini açığa çıkaracak gelişmelere sahne olur.

Bu dönemde Türkiye'nin uluslararası işbölümüyle uyumlu olarak belirlenen yeni ekonomi politikasını gösteren ilk adım, 7 Eylül 1946'da yapılan devalüasyonla Türk Lirası'nın değerinin %35 düşürülmesidir. Bu karar dış ticarette liberalizasyona dair yapılan düzenlemelerle birlikte alınır. Türkiye 1947'de Dünya Bankası ve IMF'ye üye olarak "kapitalizmin kolektif beyni" ile ilişkilerini kurumsallaştırır. Bu dönemde dış yardımlara ve borçlanmaya kapı açılır: 1947'de Truman Doktrini çerçevesinde askeri yardım alınır, 1948'de de Türkiye Marshall yardımı kapsamına dahil olur. Marshall planı sadece dış yardımlara ve borçlanmaya açılan bir kapı değil, bir taraftan da Türkiye ekonomisinin rotasını belirleyen bir pusuladır. "1948'de Türkiye Marshall Planı içine alınırken Avrupa'nın tahıl ambarı olarak düşünülmüştü. Bu doğrultuda Amerikan yardımı ile çok sayıda traktör ve tarım aracı Türkiye'ye getirilmişti."[180] Temel sanayi kurmayı öngören ve savaş nedeniyle uygulanmayan

---

[178] KAZGAN(1999), a.g.e., s.95-96
[179] YERASİMOS, a.g.e., s.169
[180] KERWİN, Robert W., "Türkiye'de Devletçilik 1933-50", Türkiye'de Devletçilik, Ed. Nevin Coşar, Bağlam Yay, Ekim 1995, s.109

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Marshall Planı'ndan faydalanmak için tamamen bir tarafa bırakılarak, özel teşebbüs öncülüğünde hafif sanayi kollarına ve tarıma dayalı büyüme politikası öngörülmüştür.[181]

1946 sonrası CHP iktidarıyla başlayan dönüşümün belki de en trajik olanı, yoksul köylülerin eğitim olanaklarıyla buluşmasında ve kırsal işgücünün niteliğinin yükseltilmesinde önemli katkıları olan Köy Enstitüleri'nin başına gelenlerdir. Kırsal bölgelerdeki geleneksel egemenlik ilişkilerini tehdit ederek, bu bölgelerdeki toprak ağası ve büyük çiftlik sahiplerini rahatsız eden Köy Enstitüleri, CHP iktidarı döneminde kaderine terk edilir. Ancak, 1950'ye kadar yükselen muhalefetin taleplerini gerçekleştirerek iktidarını korumaya çalışan CHP başarılı olamaz ve 1950'de DP iktidara gelir. Bu iktidar değişiminde o dönemin güçlü toplumsal sınıflarının etkisi açık olmakla beraber, DP'nin işsizliği azaltacağı, emekçilerin yaşam koşullarını iyileştireceği, işçilere grev hakkı vereceği, köylülere üretim aracı ve ucuz kredi sağlayacağı, boş devlet topraklarını dağıtacağı ve siyasal alanda özgürlükleri arttıracağı yolundaki vaatlerinin, savaş döneminin sıkıntılarından ve en fazla da yokluktan, yoksulluktan bunalan kesimlerini etkilediği de bir gerçektir.

1950 yılından sonra iktidara gelen DP de, CHP döneminde temeli atılan liberal politikaları sürdürür ve dış yardımlar ile tarıma dayalı hızlı bir büyüme süreci yaşanır. 1946-1953 arası sabit fiyatlarla milli gelir ortalama %10.2 oranında artar. Bu artışın en önemli nedeni, bu yıllar arasında % 13.2'ye ulaşan ortalama tarımsal hasıla artışıdır. Bu artış tarım kesiminin milli hasıla içindeki payını da arttırmış, 1946-1947 ortalaması %42 olan tarım kesiminin milli hasıla içindeki payı, 1953'te %45'i aşmıştır.[182] Bu artışta hükümetin tercihleri, uluslararası işbölümü dışında iki dışsal etken de devreye girmiş, iklim koşulları ve özellikle "Kore konjonktürü" bu hızlı büyümenin sağlanmasında etkili olmuştur. Bu dönemde ABD ve Kanada kendi ülkelerinde ürettikleri tahılı savaş nedeniyle stoklayınca Türkiye'nin ürettiği tahıl dünya pazarlarında daha fazla ve yüksek fiyattan alıcı bulmuştur. Bu koşulların yanı sıra DP iktidarının aldığı önlemler ve dış yardımlar ile tarımda mekanizasyona yönelik önemli

---

[181] COSAR, Nevin, "Demokrat Parti Dönemi Maliye Politikası (Prof.Dr.Uğur Korum'a Armağan)", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:60 No:1, Ankara, 2005, Ocak-Mart 2005
Bu politika tercihinde ABD'nin telkinlerinin önemli bir payı olmuştur. ABD uzmanı Max Thornberg Türkiye ekonomisi üzerine raporlarında, Türkiye'nin sanayi yatırımları yerine tarımı desteklemesi gerektiğini söylüyor, çeşitli sanayileşme projelerini "Memleketin mali kaynaklarını böyle projelere tahsis eden bir hükümetin yabancı sermayedarlara itimat telkin ettiği iddia olunamaz" sözleriyle eleştiriyordu. Sanayileşmeye dair "ABD bu ülkede hafif sanayiler kurarak hem Türklere yardım etmek hem de kendine yarar sağlamak amacıyla bir şeyler yapabilir" diyen Thornberg mevcut sanayi tesislerinin de tasfiyesini istiyordu: "Karabük'ü (Karabük Demir Çelik Fabrikası) Türk halkının hakiki ihtiyaçlarının temini uğrunda feda etmek, ilgili Türk makamlarının cesareti ve gerekli değişikliğin tahakkuku için Türkiye'ye yardım edebilecek Amerikalıların bilgi ve hüneri için bir imtihan olacaktır", YERASİMOS, a.g.e., s.175
[182] BORATAV(2004), a.g.e., s.101

adımlar atılır.[183] Bu dönemde yapımına hız verilen karayolları, bir taraftan kırsal kesimin pazara açılma olanaklarını arttırırken yeni iş alanlarının da oluşmasına de yol açar.[184] Hükümetin musluklarını açtığı tarımsal krediler 1950 yılında 412 milyon TL iken 1953 yılında 1213 milyon TL'ye yükselir.[185] Fakat şu rakamlar kredinin bölüşümündeki adaletsizliği çarpıcı biçimde gözler önüne sermektedir: Çiftçi ailelerinin %80'i ortalama 300 TL kredi kullanırken, 37 büyük arazi sahibi ortalama 626.000 TL kredi almıştır.[186] Bu ise tarımda kredi dağıtarak sağlanan makineleşmenin nimetlerinden asıl olarak büyük toprak sahiplerinin faydalandığını düşündürmektedir.

Tarımsal kalkınma için alınan bir diğer tedbir de tarım yapılan toprakların genişletilmesidir. Bunun sağlanması için traktör sayısının arttırılmasının yanında toprak dağıtımına da gidilmiştir. Büyük tartışmalara yol açan Çiftçiyi Topraklandırma Yasası, kırsal bölgelerdeki yerel egemenlik ve mülkiyet ilişkilerine dokunmadan, daha çok kamu mülkiyetindeki toprakların dağıtılması şeklinde uygulanır. Yasanın, kooperatifleşme, topraksız ve az topraklı köylünün üretimini arttırma gibi önlemleri büyük ölçüde gerçekleştirilememiştir.[187] Yerasimos'a göre köylülere dağıtılan topraklar ekilip biçilen arazideki artışın 1/6'sını meydana getirmektedir[188] ve bu durum işlenen arazilerdeki artışın başka kaynaklarını aramamıza neden olmaktadır. Bu kaynakları ararken kullanabileceğimiz birinci veri bu dönem işletme büyüklüklerinin de artmasıdır. Özellikle büyük tahıl yatırımının yapıldığı Güneydoğu ve İç Anadolu bölgelerinde 1948-52 arası işletme büyüklükleri ortalama %40'a varan oranlarda yükselmiştir. İşletme büyüklüğünde artışta bu bölgeleri sanayi bitkilerin üretildiği bölgeler takip etmiştir. Kepenek ve Yentürk'e göre işletme topraklarındaki genişleme kamu mülkiyetinde ve ya köylülerin ortak kullanımında olan arazilerin özel kişilerce işletilmesinden kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle kırsal kesim topraklarındaki özel mülkiyet, yoksul köylülerin değil kredi alıp traktör sahibi olabilen büyük toprak sahiplerinin çiftçiler yararına genişlemiştir.[189]

Kısacası 1953 yılına kadarki süreçte devlet ve dış kaynaklı desteklerle tarımda önemli bir büyüme oranı ve sermaye birikim süreci yaşanmıştır. Her ne kadar büyümeden büyük toprak sahipleri daha fazla yararlansa da tarım lehine gelişmelerin 1950'li yılların başında kırlarda yoksulluğu azaltıcı etkileri olduğunu tahmin edilebilir. Kırsal kesimde yoksulluk azalırken

---

[183] 1948 yılında 1750 olan traktör sayısı, 1953'te bu sayı 35.000'e ulaşmıştır: BİRTEK, Faruk, "Devletçiliğin Yükselişi ve Düşüşü", Devletçiliğin Yükselişi ve Düşüşü", Türkiye'de Devletçilik, Ed. Nevin Coşar, s.168

[184] "Karayolları kullanımı civarında oluşan yeni bir müteşebbis sınıf ve dışsallıkların sağlandığı kaynaklar ve yeni iktisadi düzen için seçim alanı oluşturdu", A.g.m., s.169

[185] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e*., 109*

[186] AVCIOĞLU, a.g.e., s. 177

[187] KEPENEK, YENTÜRK,a.g.e., s.108

[188] YERASİMOS, a.g.e., s189

[189] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.108

önemli bir sermaye birikimi ve büyüme oranı sağlanan bu dönemin maliyetleri, bu politikanın sürdürülebilirliği, krizi ve kentsel yoksulluğun oluşmasına zemin hazırlayan toplumsal sonuçları ilerleyen bölümlerde tartışılacaktır. Bunun öncesinde bir de sanayideki gelişmelere bakılacaktır.

Bu dönem sanayi kesiminin milli hasıla içindeki payı azalmış, 1946-47'de ortalama %15.2 iken 1952-53'te %13.5'e düşmüştür. Fakat milli hasıla içindeki payın azalmasının esas nedeni tarımdaki tempolu büyümedir. Zira 1946-1953 yılları arasında ortalama %9.2'lik bir sanayi büyüme hızı yakalanmıştır.[190] Ancak yine de sanayi hasıla, savaş dönemi yaşanan gerilemeyi ancak 1952 yılında telafi ederek 1939 düzeyini yakalayabilmiştir. Bu dönem ikinci kalkınma planının öngördüğü gibi temel sanayi kurmaya yönelik değil, uluslararası iş bölümü gereği Marshall Planı'nın işaret ettiği hafif sanayi kollarına yönelik yatırımlar yapılmıştır. Bu dönem devletçi sanayileşme döneminde başlatılan ve aşılmaya çalışılan temel tüketim mallarının yerli üretimi girişimlerine devam edilmiş, tarım kesimine ucuz sanayi girdi sunacak gübre fabrikası 1952'de, azot fabrikası 1953'te kurulmuş, Türkiye Çimento Fabrikası da, artan altyapı yatırımlarından doğan ihtiyaçlar doğrultusunda, 1953'te açılmıştır.

Tarımdan daha yavaş da olsa sanayi kesimi hasılasında da büyümenin gözlendiği bu dönem reel ücretlerin de arttığını söyleyebiliriz. Sanayi hasılanın %114 civarında arttığı 1945-1953 arası, reel gelirlerin iki katına yakın artması[191], ücretlerin katma değer içindeki payının aşınmış olmasına rağmen, yaşam standartlarında bir iyileşme olduğunu göstermektedir. Bu duruma bakarak kentli emekçilerin göreli durumunun kısmen bozulduğunu ancak mutlak yoksulluğun azaldığını söyleyebiliriz. Tarımda da bir refah artışı olduğunu göz önüne aldığımızda bu dönem yoksullukla karşı karşıya olabilecek tüm kesimlerin mutlak durumlarının ve yaşam standartlarının yükseldiği rahatlıkla söylenebilir. Bu yüzden 1950'li yıllar, savaş döneminde yaşam standartları oldukça düşen, yoksullaşan kesimlerin bilincinde "altın yıllar" olarak yer etmiştir.[192]

Fakat, dünya kapitalist sistemiyle bütünleşirken hem önemli bir büyüme oranının yakalandığı, hem yoğun bir sermaye birikimi sağlandığı hem de savaş döneminde yoksullaşan halkın refah seviyesinin yükseldiği "altın yıllar" çok uzun sürmemiştir ve 1953 yılında alarm zilleri çalmaya başlamıştır. Bu alarm zillerinin yapısal nedeni, ekonominin büyüme rotasını belirleyen genişletici politikalar ile dış ticaret rejiminin dış ticaret açığını büyütmesi ve bu politikaların sürdürülebilirliğinin dış kaynaklara mahkum olmasıdır. 1947-1953 yılları arası

---

[190] BORATAV(2004), a.g.e., s.101
[191] A.g.e., s.103
[192] A.g.e., s.102

toplam 1.646.500.000 TL[193] dış ticaret açığı verilmiş ve bu açığın bir bölümü önceden birikmiş altın ve döviz rezervleriyle, bir bölümü de ABD yardımları ve dış kredilerle kapatılmıştır. (Borç ve hibe verileri için bak. Tablo 2.4)

Tablo 2.4 1947-53 arası alınan dış borç ve yardım(milyon dolar)

	Hibe	**Borç**
ABD	249.7	125.6
IMF		35.0
DB		59.4
Avrupa Ödemeler Birliği		55.0
Özel Çekme Hakları		133.0
TOPLAM	249.7	408.0

Kaynak: YERASİMOS, a.g.e., s.181

Dönem boyunca hem ihracat hem de ithalat artmış ancak ithal girdi kullanımını zorunlu kılan ekonomik gelişme politikası ve dış kaynaklarla beraber alınan yeni tüketim biçimleri ithalatın daha hızlı büyümesine neden olmuştur.[194] 1951-52 itibarıyla ithalatın %33.8'inin tarım malzemesi, %30.5'inin de ulaşım malzemesi olması özellikle tarımsal ihracata dayalı büyüme modelinin sonuçlarını açık bir biçimde göstermektedir. Tarımsal ürünü artırmak ve pazara ulaştırmak için yapılan ithalat, tarımsal ürün ihracatını fazlasıyla aşmakta ve dış açık artarken ülke bir borç girdabına sürüklenmektedir. Kore Savaşı'nın bitişiyle beraber tahıl fiyatlarının ve talebinin düşmesiyle ihracat gelirlerinin azalması, dış yardımların azalması ve 1954'teki kötü iklim koşulları zaten yapısal sorunları olan bu büyüme modelinin tamamen tıkanmasına neden olmuştur.

2.2.2 1954-1960 Tıkanma İthal İkameciliğe Geçiş ve Kent Yoksulluğu

1946 sonrası izlenen dış ticaret politikalarının yarattığı dış açığın giderek büyümesi ve buna karşın dış yardımların azalması mevcut ekonomi politikalarının sürdürülmesini olanaksız hale getirmiştir. Kore Savaşı'nın son bulmasıyla, ABD'nin tahıl stoklarını eritmeye başlaması, tahıl fiyatlarının düşmesine sebep olmuş; bu gelişmelere kötü iklim koşulları da eklenince ihracat gelirleri azalmış ve tarımsal gelişme durma noktasına gelmiştir. Bunun üzerine 1953 Eylül'ünde dış ticaret ve kambiyo rejimindeki serbestiye son verilirken, 1954'de dış ticarette sınırlamaları pekiştiren bir kararname yayınlanmıştır. Bu önlemlerin sonucu, 1953'te 550 milyon dolar dolaylarında olan ithalat 1958'e kadar sürekli düşerek 315 milyon dolara inmiştir. İthalatın bileşiminde de tüketim mallarının payı azalıp yatırım mallarının ve ara malların payı artmıştır.

---

[193] DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı, Ankara, 1968, s.309
[194] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.124

Tüketim mallarının ithalatına yönelik kısıtlamalar yüzünden, bir önceki dönem dış kredi ve yardımlarla beraber "ithal" edilmeye başlayan tüketim kalıpları doğrultusunda şekillenen yüksek gelir gruplarının talepleri karşılanamamaktadır ve bu durum yeniden iç sanayinin geliştirilmesini gerekli kılmıştır. Tarımsal gelişmenin de sınırlarına dayandığı koşullarda, ticaret sermayesi, hem bu lüks tüketim malı talebini karşılamaya yönelik alanlarda, hem de tarıma dayalı dokuma ve gıda gibi alanlarda sanayi yatırımları yapmaya başlamıştır. Yerli ticaret burjuvazisinin sanayiye yönelişi, o yıllarda yeniden şekillenen uluslararası iş bölümü ile de uyumlu bir tercihtir. Dünya kapitalizminin bir genişleme eğilimi içinde olduğu bu dönemde metropol sermayesi, korumacı politikalar nedeniyle aksayan uluslararası meta dolaşımını yeniden kurmak ve ulaşamadığı pazarların kapılarını yeniden açmak için sermayenin uluslararası dolaşımını hızlandırmıştı.[195] Daha özlü bir ifadeyle, malların dolaşımının kısıtlandığı koşullarda sermayenin dolaşımı önem kazanmıştı. Metropol sermayesinin daha önceden doğrudan pazarladığı mallar artık pazar olan ülkelerde üretiliyor, metropol sermayesi bu ülkelerde yerli sermaye gruplarına, acentelerine yatırım malları ve ara mallar ihraç ettiği bir sistemi oluşturuyordu. Yani metropol sermayesi ile çevre ülke sermayeleri arasında iş bölümü bir değişime uğruyor, geri kalmış ülkeler dünya ekonomisine yalnızca hammadde kaynağı olarak eklemlenmiyor, bu ülkelerde ithal ikamesine dayalı bir sanayileşme sürecine giriliyordu.[196]

İşte bu dış gelişmeler ve içeride mevcut büyüme modelinin yaşadığı tıkanma ticaret sermayesini sanayi yatırımlarına yöneltirken 1952 ile 1956 arası imalat sanayine yönelik makinelerin ithalatının %20.1'den %30.1'e yükselmesi, tarım makinelerinin ithalattaki payının ise %33,8'den %15.2'ye düşmesi[197] yukarıda bahsettiğimiz uluslararası dönüşümün etkilerini göstermesi açısından önemli verilerdir. 1955-1959 arası 784 yeni işletme kurulurken,[198] sanayinin milli hasıla içindeki payı da yükselir. 1952-53'te sanayinin payı %14'ün altında iken, bu dönem %18'e yaklaştı.[199] Özel sektör, yabancı ortaklarla dayanıksız tüketim malları sanayine yönelirken, kamu kesimi bu süreci hem tüketim mallarını hem de ara malları üretecek Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) kurarak destekledi.[200]

Sanayinin milli hasıla içerisindeki payı artarken, tarımda büyüme oranı 1954-1958 %3'e düştü.[201] Tarım kesiminin 1950 yılında %44.5 olan, 1953'te %46'ya yükselen GSMH'daki

---

[195] GÜLALP, a.g.e., s.40
[196] ATAAY, Faruk, "Türkiye'de Kapitalizmin Mekansal Dönüşümü", Praksis Üç Aylık Sos.Bil.Dergisi, Bahar 2001: "Kent ve Kapitalizm", s.59
[197] YERASİMOS, a.g.e., s.212
[198] A.g.e., s.212
[199] BORATAV(2004), a.g.e., s.113
[200] COŞAR(2005), s.54
[201] KAZGAN(1999), a.g.e., s.108

payı 1959 yılında %40,6'ya geriledi fakat tarımın ekonomideki ağırlığı sürdü.[202] DP hükümeti bu dönemde de tarıma yönelik destekleyici politikalarını sürdürdü. Yüksek fiyatlı alımlar ve artan krediler, para arzını arttırarak sağlandı. DP iktidarı boyunca, 10 yıl içinde tedavüldeki para miktarı dört kat arttı.[203] Hükümetin sadece gevşek kredi politikası, 1950'lerin ikinci yarısında enflasyonun artmasına neden oldu. 1953-59 arası TEFE yılda ortalama %14.9 oranında arttı. Hızlı fiyat artışları, sermaye birikimi ve büyüme ile beraber yoksulluğun da azaldığı; büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisi hızla zenginleşirken, ücretlilerin ve küçük toprak sahibi köylülerin de refahının da kısmen arttığı "altın dönem"in bitişinin de simgesi sayılabilir.

Reel gelirleri aşındıran ve yoksullaştırıcı etkisi olan enflasyonun Türkiye'nin büyüme ve birikim rotasındaki dönüşümde önemli katkıları vardır. Enflasyon bir taraftan iç pazarda karlılığın yükselmesine neden olurken, sabit kura dayalı kambiyo sisteminde açığa çıkan aşırı değerli döviz kuru, ara ve yatırım mallarının ithalatını teşvik etmiştir. Bir başka ifadeyle, nihai ürün ithalatına yönelik kısıtlamaların olduğu bir ortamda yatırım malları ve girdiler açısından dışa bağımlı sanayinin karlılığı artmıştır.[204] Bu dönem ortaya çıkan ve enflasyonla da desteklenen bu birikim modeli ilerideki yılların temel büyüme stratejisi olacaktır.

Bu dönemde sadece emisyon değil dış borçlar da ekonomik büyümenin olağan finansman yöntemi olmaya devam eder. Ancak ülkenin tüm döviz rezervlerinin tükendiği, dış ticaretin sürekli olarak açık verdiği, ödemeler dengesi sorunlarının kronikleştiği bir ortamda alınan borçlar giderek daha az yatırımlara akar ve 1958'den itibaren borç ödemek için borç alınmaya başlanır.[205] Sonuçta döviz darboğazı ve enflasyon 1958 yılında uygulamaya konulan ekonomik önlemleri gündeme getirir. IMF ile varılan anlaşmayla belirlenen önlemlerin iki hedefi vardır: Enflasyonun düşürülmesi ve dış ticaret rejiminin düzenlenmesi. Krediler kontrol altına alınıp, KİT fiyatları yükseltilerek hem bütçe açıklarının daraltılması hem de talebin düşmesi sağlanacaktır. Doların TL karşısında 2.2 katı değerlendiği devalüasyon ile de dış ticaret açığının azaltılması hedeflenir. Ancak bu devalüasyonla ihracat gene artmamış, IMF ile anlaşmaya varıldığı için genişleyen dış kredilerin de etkisiyle ithalat ve dış ticaret açığı büyümüştür. Çünkü "üretim ve hizmetlerin giderek dışalım girdi kullanır duruma gelmesi, dışalıma ekonomik gelişmede 'olmazsa olmaz' bir konum kazandırmıştır".[206] Ara mallar ve yatırım mallarında dışarıya bağımlı bir büyüme modeli içinde dış ticaret açığının nasıl ortadan kaldırılacağı hala çözülememiş bir sorun olmakla beraber, IMF'in hazırladığı bu

---

[202] COŞAR(2005), a.g.e., s.35
[203] COŞAR(2005), a.g.e., s. 35
[204] GÜLALP, a.g.e., s.41
[205] COŞAR(2005), a.g.e., s.53
[206] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.127

program da dış açık yaratan bu büyüme modelinin değişimini değil düzene konmasını öngörmektedir. Dış ticaret kontrolleri sınırlı ölçülerde gevşetilirken, Gülalp'e göre "devalüasyon ile birlikte ithalatta liberalizasyona gidilmeyip, tersine kota uygulamasını içeren ve 1960'lı yıllar boyunca geçerli olacak düzenli bir ithalat rejimi başlatılmış"tır.[207] Yani 1958 önlemleri, iç pazara yönelik sermaye birikimi sürecinin terkini değil tersine düzene konulmasını içeren bir önlemler dizisidir. Bir başka ifadeyle 1958 önlemleri, "rasgele korumacılık"[208] tan ithal ikamesine yönelik bir korumacılığa geçiş için önemli bir adımdır.

Sonuç olarak 1954-60 arası milli gelirin %4.5'luk büyüme hızı, bir önceki dönemin tempolu büyüme hızının çok gerisindedir. Nüfus artışının %2.85'i bulduğu 1954-1958 arası kişi başına gelir artışı daha da düşük olur ve %1.25'te kalır.[209] 1954-1960 arası dönemin en önemli özelliği iç pazara ve sanayiye yönelik ithal ikameci sermaye birikim modeline geçişin izlerinin görülmeye başlanmasıdır. Peki bu geçiş döneminde bölüşüm ilişkileri bu süreçten nasıl etkilenmiştir? 1954-1961 arasında reel ücretlerde %3.2 artış olmuş ancak sanayi üretimi ücretlerden hızlı büyümüş ve sektör içi bölüşüm işgücü aleyhinde seyretmiştir.[210] Reel ücretlerin artmasına rağmen bu dönemde toplumun tüketim kalıplarındaki değişim göz önüne alındığında mutlak yoksulluğun azalmasına rağmen öznel yoksullukta bir artış olması muhtemeldir. Fakat Kepenek'e göre bu tahminler genellikle sanayide çalışan sendikalı işçileri kapsamına alan verilerden yola çıkarak yapılmıştır ve bu kesim dışında kalan işçilerin ücretleri reel olarak azalmıştır. Özellikle 1956'yı izleyen yıllarda ücret artışı fiyat artışlarının çok gerisinde kalmıştır.[211] İç ticaret hadleri ise 1955-58 arası sanayi, 1958 sonrası ise tarım aleyhine dönmüştür. Korkut Boratav'a göre bu iki dalgalanma aynı oranlarda olduğu için[212] tarım kesiminin refah düzeyinde ciddi bir değişimden bahsedilemez.

Ancak bu dönem vergi politikası doğrudan yoksulluk tehdidi altındaki sınıfların aleyhine işlemeye devam etmiştir. Özel kesimin ekonomideki rolünü arttırmayı hedefleyen ve bir taraftan da büyüme için genişletici politikalara öncelik veren DP hükümeti, hem özel kesime çeşitli vergi ayrıcalıkları sağlamış hem de bu kesimlere aktarılan kaynakların finansmanını ücretli kesimlerin ödediği vergilerden sağlamıştır. 1954 sonrasında da vergi gelirlerinin ortalama 2/3'lük bir bölümü dolaylı vergilerden sağlanmış, dolaysız vergiler de adaletsiz bir dağılım gözlenmiştir. 1955 yılı verilerine göre ücret ve maaş geliri alanlar vergilenebilir gelirin %29'unu kazanıp, dolaysız vergilerin %40'ını öderken, vergilenebilir gelirin %24'ünü

---

[207] GÜLALP,a.g.e., s.43
[208] Kavram için: COŞAR(2005), a.g.e., s.54
[209] KAZGAN(1999),a.g.e., s.108
[210] BORATAV(2004), a.g.e., s.114
[211] KEPENEK,YENTÜRK, a.g.e., s.132
[212] BORATAV(2004), s.114

kazanan zengin çiftçiler ve toprak sahipleri dolaysız vergilerin %2'sini ödemişlerdir.[213] Çeşitli istisna ve muafiyetlerle sermaye gelirleri hep korunmuş, "gelir vergisi daha başlangıçta bir ücret vergi niteliği almış"tır.[214]

Şu ana kadar incelediğimiz dönemlerin hemen hepsinde az ya da çok olan ve Türkiye'deki yoksulluğu etkileyen gelir dağılımı/vergi adaleti gibi sorunlar bir yana bu döneme ait ve bugünlere kadar etkisini sürdüren en karakteristik özellik yaşanan işçileşme, kentleşme ve gecekondulaşma sürecidir. Toplam nüfus içinde kentli nüfusun oranı 1950'de %25 iken 1960'ta %32'ye yaklaşmıştır.[215] Yukarıda bahsettiğimiz gibi tarım sektörü dönem içerisinde sürekli olarak gelişme eğilim içinde olsa da pazar için üretimin giderek egemen olması ve makineleşme, tarım kesiminde bir istihdam fazlası doğurmuş, önemli miktarda iş gücü kentlere akmıştır. Özellikle 1953 sonrası tarımsal gelişmenin sınırlarına dayanması, makineleşmeyle artan verimliliğin yoksul köylülerin toprak sahibi yapılmasıyla, yani tarım arazilerindeki genişlemeyle desteklenmemesi ve tarıma yönelik desteklerin giderek büyük toprak sahiplerinin ellerinde toplanması bu süreci tetikleyen faktörler arasında sayılabilir. Bir başka deyişle kırsal kesim topraklarındaki makineleşme ve bunun sonucu olarak da özel mülkiyet, büyük toprak sahipleri yararına genişledikçe yoksul köylülere "göç yolları" gözükmüştür. Emre Kongar'ın ifadesiyle de "Tarımdaki gelirin düşüklüğü ve toprağın çok eşitsiz dağılımı köylüleri, köylerini bırakmaya zorlamaktadır."[216] Yani göçün nedeni kentlerdeki iş olanaklarından çok kırsal kesimden iş gücünün itilmesidir.

Bu dönemde kentlerde görülen hızlı nüfus artışı konut sorununu büyütmüş ve konut arzının nüfus artış hızına koşut bir biçimde artmadığı koşullarda kiralar oldukça yükselmiştir. Bu, sadece kırdan kente göç edenleri değil zaten kentte yaşayan sabit gelirli kesimleri de yoksullaştıran bir gelişmedir. Kira giderleri kentli gelirlerinin büyük bir bölümünü oluşturmaya başlarken, konut spekülasyonu kısa sürede kazanç sağlamanın bir yolu olarak gelişmiştir.[217] Yerel yönetimlerin kaynaklarının yetersiz kaldığı, merkezi yönetimin de herhangi bir önlem almadığı bu gelişme karşısında özellikle kırdan kente göç edenler kendi başının çaresine bakmaya ve gecekondulaşma önemli bir toplumsal olgu olarak gündeme gelmeye başlamıştır. 1955 ile 1960 arası, gecekondu sayısı 50 binden 240 bine, gecekonduda yaşayan nüfus da 250 binden 1 milyon 200 bine yükselmiştir. Sadece bu beş yılda gecekondulu nüfusun kentsel nüfus içindeki oranı %4.7'den %16.4'e fırlamıştır. [218]

---

[213] COSAR, a.g.e., s.48
[214] A.g.e., s.48
[215] DİE, Genel Nüfus Sayımı-Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Ankara, 1993, s.8
[216] KONGAR, a.g.e., s.550
[217] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.130
[218] KELEŞ, Ruşen, Kentleşme Politikası, İmge Kitabevi, Ankara, 1996, s.386

Kırdan göç edenler için kentlerde konut sorunu ile beraber en önemli sorun istihdam idi. Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi kırdan kente göç sanayi merkezli planlı bir büyüme sürecinin parçası olarak değil daha çok kırsal kesimin işgücünü itmesiyle gerçekleşmişti. Bu durum istatistiklere de yansımıştır. OECD'nin bir araştırmasına[219] göre 1955-1960 arası istihdam yılda ortalama %1.4 oranında artmıştır ve bu nüfus artış hızından azdır. Aynı araştırmaya göre işgücünün sektörel dağılımında en önemli artış hizmetlerde yaşanmış, bahsi geçen beş yıl içinde hizmetlerdeki istihdama yaklaşık 400 bin kişi katılmış ve iş gücü içindeki payı %12.3'ten %14.5'e yükselmiştir. Bu dönem sanayide de bir istihdam artışı görülmüş, sanayi işgücüne 120 bin kişi eklenmiştir. Ancak bu işçileşme sürecinde göç edenlerin tamamı istihdam edilmemiş, kentlerde ilk kez açık işsizlik ortaya çıkmıştır.[220] Bu dönem kentlerde marjinal diye ifade edilen faaliyetlerde küçük üreticilik ve hizmetlerde varlığını sürdüren bir grup oluşur. 1953-60 arası tarım dışı nüfus içinde ücretli ve maaşlı olmayanların oranı %34.6'dan %35.9'a yükselir. Bu kategorinin büyük bölümü düşük ve düzensiz gelir sahipleridir.[221]

İşçileşme süreci yaşanırken sigortalı işçi sayısı da artmıştır. 1950-1960 arasında sigortalı işçi sayısındaki artış %75 civarındadır. Fakat 1963'de dahi sigortalı işçi sayısının ancak 611 bine ulaştığını ve tarım dışı işgücünün %20'sini kapsadığını düşündüğümüzde nüfusun çok küçük bir kısmının sosyal haklardan faydalanabildiğini söyleyebiliriz.[222] Bu durumda 1946-60 arasında, İhtiyarlık Sigortası, İş Kazaları, Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortası gibi sosyal haklar alanında yaşanan kimi gelişmelerin özellikle yoksulların yaşam standardını yükseltmek açısından katkılar sağladığı da söylenemememektedir.

Bu dönemde sendikalar da oldukça güdük kalmış, 1946 yılında işçiler arasında yaygınlaşan sendikaların sıkıyönetim tarafından kapatılmasından sonra çıkartılan 1947 sendikalar yasası ile sadece beden işçilerine örgütlenme hakkı verilmiş; DP'nin programında yer almasına karşın sendikalara toplu pazarlık ve grev hakkı tanınmamış; bu yüzden bölüşüm ilişkilerine müdahale yeteneği olmayan, basit bir derneğin ötesinde işlevler kazanamayan sendikalar -zaman zaman devlet tarafından desteklense de- işçiler için bir çekim merkezi olamamıştır. Böylece hem ILO normları hayata geçiriliyor görüntüsü yaratılmış, hem de güçlü bir sendikal hareket doğması önlenmiştir. Başka bir ifadeyle bu dönemde ekonomik ve siyasi liberalleşme yönünde kimi adımlar atılsa da "endüstri ilişkileri sistemi 1960 sonrasına kadar otoriter özelliklerini sürdürmüş ve çalışma ilişkileri devletin güdümlü ve paternalist tutumu altında

---

[219] OECD, Labor Force Statistic 1957-1968, Paris, 1970, s.185
[220] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.133
[221] BORATAV(2004), a.g.e., s.115
[222] SSK, 1962 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara, 1963, Tablo.6

biçimlenmiştir."[223]

2.2.3 Dönemin Eğitim ve Sağlık Politikaları

1946 sonrası sağlık sisteminin en büyük sorunu nüfus başına düşen yatak sayısının düşüklüğüdür. 1946'ya kadar dönemi incelerken de ifade ettiğimiz gibi daha çok salgın hastalıklarla mücadeleye ve koruyucu hizmetlere odaklanan hükümet, hastane kurma görevini yerel yönetimlere bırakmış, bu durum da yatak sayısının yeterince artmamasına ve tedavi hizmetlerinin gelişmemesine yol açmıştı. Hastanelerin az sayıda olması en çok yoksulların, özellikle de kır yoksullarının bu hizmete erişimini oldukça güç hale getiriyordu. 1946 ile beraber Sağlık Bakanlığı'na atanan Dr.Behçet Uz, Milli Sağlık Politikası çalışmaları yapmış, nüfusa düşen yatak sayısının arttırılması gereği üzerine oturttuğu politikasında, yaklaşık 40 bin nüfusa 10 yataklı Sağlık Merkezleri kurarak koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetlerinin bir arada verilmesini sağlamıştır. DP döneminde ülkenin sağlık politikalarında önemli değişiklikler olur. Belki de bunların en önemlisi yerel yönetimlere bağlı olan hastanelerin Sağlık Bakanlığı'na devredilmesi ve genel bütçeden finanse edilmesi ilkesinin benimsenmesidir. Bu düzenleme sağlık hizmetinin devlet tarafından vatandaşlara sunulması gereken kamusal bir hizmet olarak kabul edileceği 1960'lar öncesi bu yöndeki ilk girişimdir. Aynı zamanda İşçi Sigorta Kurumu'na da işçilere sağlık sigortası hizmeti sunması görevi verilmiş, hastane sayısındaki kısıtlar göz önüne alınarak sigorta kurumunun kendi sağlık örgütünü kurması esası kabul edilmiştir.[224] Fakat sigortalı çalışmanın yaygın olmadığı koşullarda sosyal sigorta vasıtasıyla sağlık hizmetleri alanların sayısı 1960 itibarı ile 1 milyon 600 binde kalır.[225] Alınan önlemler hastane sayılarının hızla artışını sağlar ve 1940 yılında 198 olan kurum sayısı 1950'de 301'e, 1960'da da 566'ya yükselir. 1950'den 1960'a hasta yatağı sayısı yaklaşık 2.5 kat artarken, yatak başına nüfus da neredeyse yarı yarıya azalır.[226] Ancak DP hükümeti döneminde hastane sayılarında önemli ilerlemeler sağlansa da koruyucu hizmetler olan Birinci Basamak Sağlık Hizmetleri adına bir ilerleme kaydedilmemiştir.[227] Birinci basamak hizmetlerdeki eksikliği ve etkin bir sigorta sisteminin kurulamamasına rağmen bu dönem sağlık hizmetinde merkezi hükümetin ağırlığının artması, 1960 sonrası sosyal devlet uygulamalarının bir nüvesi olarak yorumlanabilir.

1946 sonrası eğitimde de önemli dönüşümlerin yaşandığı bir süreçtir. Yoksul köylülerin eğitime erişimi açısından oldukça önemli katkılarda bulunan Köy Enstitüleri, 1946 sonrası

---

[223] KORAY(2000), a.g.e., s.104
[224] FİŞEK, Nusret, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerinde Sağlık Politikaları, Prof. Dr. Nusret Fişek'in Kitaplaşmamış Yazıları – I, Sağlık Yönetimi, http://www.ttb.org.tr/n_fisek/kitap_1/13.html, 12.02.2006
[225] DPT, ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/ gosterge/tr/1950-98/index.html, 12.02.2006
[226] ÖZSARI, a.g.m.
[227] FİŞEK, a.g.m.

Türkiye'deki muhafazakar siyasi iklimin kurbanı olur ve CHP iktidarı döneminde kaynakları kesilerek kaderine terk edilirken, DP 1954 yılında son darbeyi vurur ve Köy Enstitüleri'nin son kalıntılarını kapatır. Köy Enstitüleri'ni kapatan DP iktidarı dinsel eğitim veren ve yabancı dilde eğitim yapan okulları yaygınlaştırır.[228] Bu dönemin bir diğer özelliği de kırsal kesimin pazara açılması ve genel oy yoluyla hükümeti etkileme olanaklarının sonucu olarak halkın eğitim-öğretim taleplerinin yaygınlaşması, daha önceden kamuda bir iş bulma aracı olarak algılanan eğitimin, ekonomideki yeni yönelimlerle beraber farklı istihdam olanakları da sağlamasıdır.[229] DP tabandan gelen bu talepleri ve ekonomik gelişmelerin yarattığı ihtiyaçları göz önüne alarak eğitimde niceliksel ilerlemeler sağlamıştır. Okuma yazma oranı 1950'de %32.4 iken 1960'da %39.5'e yükselmiş[230], aynı yıllar arasında ilkokul öğrencisi sayısı 1.617.000'den 2.867.000'e, ortaokul öğrencisi sayısı 68.000'den 291.000'e, meslek ve genel lise öğrencisi sayısı 75.000'den 184.000'e, yükseköğrenimdeki öğrenci sayısı da 25.000'den 65.000'e yükselmiştir.[231] Dönem boyunca hemen tüm eğitim düzeylerinde okullaşma oranları artarken, bu hızlı artışa koşut bir niteliksel gelişme gözlenememiş, araç-gereçsiz okul açma olgusu yaygınlaşmıştır.[232] Özellikle DP iktidarı döneminde eğitimin içeriği oldukça tartışma konusu olmuş, dinsel eğitime yönelik atılan adımlar ve müfredata dair kimi tartışmalarda DP'nin eğitime yönelik ilgisinin arkasında siyasi nedenler olduğu iddia edilmiştir. Yabancı dille eğitim veren okullardaki yaygınlaşma da ekonominin dışa açılma sürecinin eğitimdeki bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Tüm bu gerekçeler ve tartışmalar bir yana DP döneminde Cumhuriyet'in kuruluşundan beri var olan eğitim seferberliği devam etmiştir. 1946'ya kadar olduğu gibi bu dönemde de devlet tarafından parasız sunulan eğitim, yoksul kesimlere yönelik kaynak aktarımının istisnai bir örneği olarak da değerlendirilebilir.

2.2.4 1946-1960 Dönemine Dair Değerlendirme

1946 sonrasının iki kutuplu dünyasında Türkiye'yi yönetenler ABD'nin merkezinde olduğu kapitalist sisteme entegrasyonu benimsemiş, devlet eliyle oluşturulan "milli burjuvazi"nin hemen hemen tüm unsurları ekonomide ve siyasette liberal bir dönüşümü talep etmişlerdi. CHP iktidardayken başlayan bu dönüşüm, 2.Dünya Savaşı dönemi yokluktan ve yoksulluktan kesimlerin tepkilerini de arkasına alan DP'nin iktidara gelişiyle hız kazanmıştır. Bu dönem yeniden kurulan uluslararası iş bölümünün gereği olarak hafif sanayi kolları ve tarıma dayalı büyüme politikası belirlenirken, dış yardımlar akmaya başlamış ve makineleşmenin hız kazanmasıyla tarım kesiminin milli gelirdeki payı 1953'e kadar büyümüştür. Kredi

---

[228] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.138-139
[229] A.g.e., s.138-139
[230] DİE(1993), a.g.e., s.13
[231] DPT, ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/ gosterge/tr/1950-98/index.html, 12.02.2006
[232] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.138

olanaklarından, makineleşmeden ve kırsal kesim topraklarındaki özel mülkiyetin genişlemesinden, daha çok büyük toprak sahiplerinin yararlandığını söylemekle beraber tarım kesimindeki büyümeyi merkeze alan ekonomi politikalarının, 1950'li yılların başında kırlarda yoksulluğu azaltıcı etkileri olduğu söylenebilir.

Tüm kesimleri memnun eden bu politikalar çok uzun yıllar sürdürülememiştir. Tarımsal ürün satıp, sanayi ürün alan dış ticaret rejiminin yarattığı açığın büyümesi ve uygulanan politikaların dış yardım ve kredilere bağımlılığı gibi yapısal sorunların yanı sıra, dünya tarım fiyatlarının düşmesi ve dış kredi musluklarının kısılması ekonomi politikalarında yeni arayışları gündeme getirmiştir. Korumacı önlemler yeniden devreye girmiş, sanayileşme 1930'lardan sonra bir kez daha hem ticaret burjuvazisinin yatırım tercihlerinde hem de devletin ekonomi politikalarında öne çıkmıştır. Dünyada meta dolaşımının yerine sermaye dolaşımının önem kazanmaya başladığı, metropol sermayesinin yatırım malları ihraç ettiği çevre ülkelerdeki sermaye gruplarının yeni bir sanayileşme sürecini başlattığı bu dönemde Türkiye'de de ithal ikameci sanayileşmeye doğru ilk adımlar atılmıştır. Sanayileşmeye hız verilirken, DP iktidarının politikalarında belirleyici gücü olan büyük toprak sahiplerinin talepleri gevşek para politikalarıyla finanse edilmiş, bu politika enflasyonun artmasına yol açmıştır. Büyük toprak sahiplerinin elinde toplanan tarımsal destekler bir taraftan kırlarda mülkiyet ve üretim yapısını değiştirerek yoksul köylülerin göç etmek zorunda kalmasına neden olurken, bir taraftan da enflasyonist etkileriyle ücretlerin reel olarak gerilemesine ve yoksullaşmaya neden olmaktadır. 1953'ten sonra hızlanan ve sanayinin karlılığını da arttıran enflasyon, tüm toplumsal kesimleri memnun eden "altın çağ"ın bitişinin önemli işaretlerindendir.

Planlı bir sanayileşmeden söz edemeyeceğimiz bu yıllarda kentlere göç edenler için en önemli iki sorun barınma ve istihdamdır. Bu konularda bütünlüklü bir devlet politikasının olmadığı koşullarda, gecekondu olgusu ve marjinal diye ifade edilen faaliyetler bu sorunlara göç edenler tarafından üretilen çözümlerdir. İstihdam ve barınma alanında herhangi bir sosyal önlem alınmazken, sağlık hizmetlerinde hastanelerin genel bütçeden finanse edilmesi ilkesinin benimsenmesi 1960 sonrası sosyal devlet uygulamalarının bir nüvesi olarak değerlendirilebilir. Köy Enstitüleri'nin politik gerekçelerle kapatılması elbette kır yoksulları için bir kayıptır. Ancak -eğitimin içeriğinden bağımsız olarak- dönem içerisinde okullaşma oranının artmasıyla parasız sunulan eğitimin yoksul kesimlere daha kolay ulaştığını ve Cumhuriyet tarihinin istikrarlı bir şekilde gelişen belki de tek sosyal devlet uygulamasının bu dönemde de devam ettiğini vurgulamak gerekmektedir.

2.3 1960-1980 İthal İkameci Sanayileşme ve Yoksulluk

DP'li yıllarda, enflasyon ve dış ödemeler sorunu olarak yaşanan iktisadi krize karşı alınan 1958 önlemleri, bir önceki bölümde "Rasgele korumacılıktan ithal ikamesine yönelik bir korumacılığa geçiş için önemli bir adım" olarak değerlendirilmişti. DP'nin askeri bir darbeyle iktidardan indirilişinin ardından, 1960'lı ve 1970'li yıllarda ise korumacılık planlı bir ithal ikameci büyüme stratejisinin bir parçası olarak uygulanmıştır.[233] İthal ikamesine dayalı büyüme stratejisiyle; ekonominin dış rekabete kapalı olduğu bir ortamda, düşük faiz ve kur politikası, kamunun altyapı yatırımları yanında doğrudan üretim faaliyetlerinde de bulunması gibi aktif kamu müdahaleleriyle sermaye birikiminin artırılarak ekonomik büyümenin hızlandırılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda, sanayinin geliştirilmesi yoluyla ekonomik büyümenin hızlandırılmasına önem verilmiştir.[234] Bu amaca yönelik iktisat politikalarının çerçevesi ise beş yıllık kalkınma planlarıyla çizilmiştir.

Kalkınma planları doğrultusunda uygulanan ekonomi politikaları, sermaye birikimi ve büyüme üzerinde önemli değişiklikler yaratırken, üretim ve bölüşüm sürecinde de önemli dönüşümler yaşanmıştır. 1960'lardaki ve 1970'lerdeki yoksulluk olgusunun niceliğini ve niteliğini etkileyen bu dönüşümler arasında ilk akla gelenler arasında işçileşme süreciyle yaşanan büyük göç dalgası, farklı istihdam biçimleri, kimi sosyal politika uygulamaları, gelir dağılımını etkileyen işçi örgütlenmeleri, hızlanan gecekondulaşma, toplum içinde değişen sınıfsal ittifaklar ve gelir bölüşümü sıralanabilir. Bu bölümde önce 1960-1980 arası sermaye birikimi ve büyüme süreçleri irdelenecek, ardından da buna bağlı olarak bu dönemki yoksulluk, bölüşüm ve üretim süreçleri ile beraber tartışılacaktır.

2.3.1 Dönemin İktisat Politikaları, Büyüme ve Birikim

Yukarıda da belirtildiği gibi dönemin iktisat politikalarının temel belirleyici özelliği planlı bir ithal ikameci büyüme stratejisinin uygulanmasıdır. Bu tercihin arkasında yatan çeşitli iç ve dış faktörler vardır. Bir önceki bölümde de belirtildiği gibi 1950'lerde metropol sermayesi ile çevre ülke sermayeleri arasındaki işbölümü bir değişikliğe uğramaya başlamış, geri kalmış ülkeler ithal ikamesine dayalı bir sanayileşme sürecine girmeye yönelmiş, metropol sermayesinin de bu ülkelerdeki yerli sermaye gruplarına ve acentelerine yatırım malları ve ara mallar ihraç ettiği bir sistem oluşturulması sürecine girilmişti. Türkiye'nin 1950'lerin sonlarında başlayan bu işbölümüne eklemlenme süreci, 1960'lar ile beraber olgunlaşmıştır. İthalat konusu olan malların yerli üretimi, ithal ara mal ve yatırım mallarıyla, çoğu zaman metropol sermayesinin patentleriyle, koruma duvarları arkasında, kalkınma planları

[233] GÜLALP, a.g.e., s.44
[234] TÜSİAD, DPT, Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi, Verimlilik ve Büyüme(1972-3003), TÜSİAD Büyüme Stratejileri Dizisi, No:6, Ankara, 2005, s.45

doğrultusunda düşük faiz/kur politikasıyla veya teşviklerle desteklenerek ve ucuz KİT girdileri sağlanarak, büyük oranda iç pazara yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Tüm bunlar ithal ikameci stratejinin benimsenmesi tercihinde etkili kesimlerin kimler olabileceği doğrultusunda ipuçları vermektedir. 1950'li yıllarda güçlenmeye başlayan sanayi kesimleri, tarımdan yana tercihlere, dış ödemeler sorunlarına ve hesapsız harcamalarla yaratılan istikrarsız, enflasyonist ortama karşı uzun süredir planlamanın zorunluluğundan bahsediyorlardı.[235] Dış rekabete karşı korunmuş bir iç pazar, kaynak dağılımının planlı bir şekilde sanayiyi lehine düzenlenmesi ve kararlı bir iktisadi ortam sanayi üretimini genişletecekti. Ekonominin ve sermaye kullanımının bir plana bağlanmasıyla hem ekonomik hem de siyasal konumunu güçlenecek olan bürokrasi de ithal ikameci sanayileşmeye geçişi savunuyordu.[236] Daha önceden de vurgulanıldığı gibi metropol sermayesi ve Türkiye'ye dış borç sağlayan çevreler de bu süreci destekliyordu.

Arkasında böyle bir ittifak bulunan ithal ikameci sanayileşme, Beş Yıllık Kalkınma Planları (BYKP) ile yönetilecekti ve bu planlar Anayasal bir kurum olarak örgütlenen Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından hazırlanacaktı. DPT'nin hazırladığı Birinci BYKP 1963-1967, İkinci BYKP 1968-1972, Üçüncü BYKP 1973-1977, Dördüncü BYKP ise 1979-1983 arası politikalarını belirliyordu. Kalkınma planları ile kamu kesimi için "zorunlu hedefler", özel kesim için ise yol gösterici" hedefler tanımlanıyordu.[237] Yani kamu maliyesinin kaynak tahsisindeki tercihleri, kamuya ait ekonomik kurumların faaliyetleri doğrudan bu plan doğrultusunda şekilleniyordu. Özel kesim ise teşvikler, destekleme fiyatları, sektörler arası kredilendirme tercihleri, bazı sermaye mallarının ve ara malların ithalatına yönelik vergi indirimleri gibi yollarla yönlendirileceklerdi. Bu yüzden toplam yatırımların %50'sinden[238] fazlasını kamu yatırımlarının oluşturduğu 60'lı yıllarda kamu kesimi, ekonomik gelişmede sayısal büyüklüğünün de üstünde bir rol oynamıştır. Ancak kamu yatırımlarının ve teşviklerinin de tamamen bağımsız belirlenmediği, yukarıda bahsedilen ithal ikameciliği destekleyen kesimlerin tercihlerinin etkili olduğu unutulmamalıdır.[239]

Tüm planların ortak özelliği istikrarlı ve hızlı büyümeyi hedef almasıdır ve bu zaten dönemin temel ekonomik politika hedefidir.[240] Büyümenin sürükleyici sektörü ise sanayi olacaktır.

---

[235] KEYDER, Çağlar, "İktisadi Gelişme Ve Bunalım", Geçiş Sürecinde Türkiye, Eds. SCHİCK, Irvin Cemil, TONAK, Ertuğrul Ahmet, Belge Yayınları, İstanbul, 1990a, s.315
[236] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.142
[237] KAZGAN(1999), a.g.e., s.112
[238] KAZGAN(1999), a.g.e., s.112
[239] Kepenek ve Yentürk'ün ifadesiyle ekonomik gelişmede "kamu kesimi de bağımlı değişkendir": KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.143
[240] TÜSİAD, 21.Yüzyıla Doğru Türkiye: Geleceğe dönük Bir Atılım Stratejisi I.Bölüm, Yayın No: TÜSİAD-T/91.3. 140, İstanbul, Mart 1991, s.21

Her ne kadar birinci BYKP'nda "tarım ve sanayi arsında dengeli bir gelişme"[241]den söz edilse de, planlarının tamamında sektörel büyüme hızı hedeflerine bakıldığında sanayiye verilen öncelik açıkça görülebilir. Birinci BYKP'da GSMH'nın büyüme hedefi %7 iken, sanayide yıllık büyüme hızı %12.9; İkinci BYKP'da GSMH'nın büyüme hedefi yine %7 iken, sanayide yıllık büyüme hızı %11.1; Üçüncü BYKP'da GSMH'nın büyüme hedefi %7.9 iken, sanayide yıllık büyüme hızı %11.2; Dördüncü BYKP'da GSMH'nın büyüme hedefi %8.2 iken, sanayide yıllık büyüme hızı %9.9 olarak belirlenmiştir. Yani tüm kalkınma planlarında sanayi kesiminin planlanan büyüme hızı, GSMH'nın büyüme hızından ve diğer tüm sektörlerden yüksektir.

2.3.1.1 İthal İkameci Sanayide Büyüme ve Kriz

İthal ikameci sanayileşmenin temel amacı ithal mallarının konusu olan malların yerli üretiminin sağlanmasıdır. Bu sayede hem sanayileşmenin ve kalkınmanın sağlanacağı hem dış ödemeler dengesinin korunacağı hem de ekonominin dış bağımlılığının azaltılacağı düşünülüyordu. 1960'ların ithal ikameci sanayileşme programı, 1930'larda ve 1950'lerin ikinci yarısında uygulanan tüketim mallarının ithal ikamesini aşmayı öngörüyor, önce dayanıklı tüketim mallarının ve sonrasında da ara mallar ile yatırım mallarının yerli üretimini sağlamayı hedefliyordu. İthal ikameci sanayileşmenin bu ikinci aşamasını hayata geçirebilmek için alınan önlemler şunlardı:

- Yerli üretimin dış rekabete karşı korunması amacıyla üretimi iç piyasa için yeterli düzeyde olan malların ithalatı yasaklanmış veya sınırlanmıştır.[242]
- Merkez Bankası ve diğer devlet bankaları eliyle verilen düşük faizli, uzun vadeli kredilerle sanayi kesiminin gelişmesine katkıda bulunulmuştur.
- Düşük döviz kuru, yatırım malları ve sanayi hammaddeleri ithalatına tanınan gümrük muafiyeti gibi önlemler ile sanayinin ihtiyaç duyduğu ithal girdilerin daha ucuza tedarik edilmesi amaçlanmıştır.
- Kamu sektörü doğrudan yatırımlarla sanayiye ucuz (bazen maliyetin bile altında) girdi sağlamış ve altyapı yatırımlarıyla da sanayiyi desteklemiştir.[243] KİT'lerin bu rolleri bir

---

[241] DPT, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1963-1967, Ankara, 1963, s. 39

[242] Bunun için katlı kur sistemi, ithal vergileri, ithalattan alınan damga resimleri, ithalatçıların Merkez Bankası'na yatırdıkları teminat miktarları gibi araçlar kullanılmıştır. Bu önlemler sonuç vermiş, Böylece ithalatta tüketim mallarının ağırlığı azalmış, 1964 yılında hammadde ithalatı toplam ithalatın %50'sini aşmıştır: YERASİMOS, a.g.e., s.252

[243] Örneğin 1976 yılında Etibank tonunu 36 bin liraya mal ettiği bakırı 31.5 bin liraya, Pektim 12.6 bin liraya mal ettiği sudkostiği 7 bin liraya satmaktaydı. Dayanıklı tüketim malları imalatı için kritik öneme sahip alüminyum kamu işletmeleri tarafından 32 bin liraya mal edilirken, sanayicilere 16 bin 400 liradan satılmaktaydı: SÖNMEZ, Mustafa, Türkiye'de Holdingler: Kırk Haramiler, Arkadaş Yayınları, Ankara, 1992, s.76

taraftan da ekonomide kamu ağırlıklı bir görüntü yaratmış, 1963-1967 arası KİT'lerin imalat sanayideki çıktısının payı %43, katma değerdeki payı ise %62 düzeyinde gerçekleşmiştir.[244]

Bu önlemler özellikle 1970'li yılların başlarına kadar etkisini göstermiş ve 1960 ile 1976 arasında imalat sanayi üretimi %10.2 artmıştır.[245] Sanayi yatırımları Birinci BYKP döneminde %10.9, İkinci BYKP döneminde %13.9, Üçüncü BYKP döneminde ise %13.2 oranlarında yükselmiştir.[246] Tablo 2.5'ten de görüleceği üzere, 1963-1977 arası, sanayide yıllar itibarıyla sabit sermaye yatırımları 4 kattan fazla artmıştır. 1973-1977 arasında ise sanayide sabit sermaye stoku artış oranı, sabit fiyatlarla, ortalama %12.3 düzeyindedir.[247]

Tablo 2.5 1960-1980 arası Kalkınma Planları'nın başlangıç ve bitiş yılları itibarıyla sanayide sabit sermaye yatırımları (TL-1990 Fiyatlarıyla)

Yıllar	Sabit Sermaye Yatırımları
1963	7546
1967	8927
1968	10820
1972	17130,7
1973	17873,2
1977	31772,3
1979	26520,9

Kaynak: TÜSİAD, DPT(2005), a.g.e., s.50-51

Bu rakamlar ithal ikameci sanayileşme ile amaçlanan sanayi büyüme hedeflerine ulaşıldığını gösterse de, bu sanayileşme süreci iki temel sorununa çözüm olamamış aksine bu sorunları derinleştirmiştir: Dış ödemeler dengesi problemleri ve ekonominin dışa bağımlılığı. Sanayi üretiminin temel girdilerinin ithal ediliyor, ürünlerinin de ihracata konu edilmeden iç piyasaya sürülüyor olması, milli gelir artışına ve sanayideki büyümeye koşut olarak dış ticaret açığını da ortaya çıkmaktadır.[248] 1965'lerden 1980'lere gelindiğinde ithalatın GSYİH'a oranı önemli ölçüde artarken, söz konusu oran ihracat için değişmemiş hatta düşmüştür.[249] İthalattaki artışın nedeni açıktır: 1970 itibarıyla ithalatın %96'sı sermaye mallarından, ara girdilerden ve

[244] DİE(1973), a.g.e., s.206-208
[245] WORLD BANK, Turkey: Policies and Prospects for Growth, Washington, D.C, 1980 s.163,
[246] TÜSİAD, DPT(2005), a.g.e., s.56
[247] A.g.e., s.57
[248] ÖNDER, İzzettin, "Kapitalist İlişkiler Bağlamında ve Türkiye'de Devletin Yeri ve İşlevi", İktisat Üzerine Yazılar-I Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar, Eds. KÖSE, A.H.Köse, ŞENSES, F., YELDAN, E., İletişim, İstanbul, 2003, s.274
[249] TAŞKIN, M.Murat, "1923-2003 Döneminde Türkiye Cumhuriyeti'nin Dış Ticaret Politikaları", http://www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/ozelsayiekim/murat.htm**,** 01.05.2006

sanayi hammaddelerinden oluşmaktadır.[250] 1960'da 147 milyon dolar olan dış ticaret açığı, 1970'te 360 milyon dolara, 1975'de de 3 milyar 338 milyon dolara yükselmiş; 1980'de ise dönemi 5 milyar dolar seviyesinde kapatmıştır.[251] 1962-1976 arasında milli hasılaya oranı %16.9'u bulan sermaye birikimi içinde dış ticaret açığının oranı da ortalama %21.9 düzeyinde gerçekleşmiştir.[252] Hızla gelişmekte olan dayanıklı tüketim malları sektörünün yüksek ithalat gereksinimi dışında, bu açığı arttıran bir diğer önemli faktör de yatırım malları kesiminde sağlanan genişlemenin yavaşlığının aşırı bir ithalat faturası yaratmasıdır. Öyle ki imalat sanayinde yatırım mallarının payı 1963'te %8.4 iken, 1980'de %7.5'e düşmüştür.[253] Tabii burada Türkiye'nin ihraç ürünlerinin ağırlığını geleneksel tarım ürünlerinin oluşturması da önemli bir faktördür.[254]

Sürekli büyüyen dış açık ve ithal girdiler, ülkede önemli bir döviz sıkıntısı yaşanmasına yol açıyordu. Bu durum kaçınılmaz olarak dış borçlanmanın artmasına neden oluyordu. 1962-1974 arasında ekonomiye 300-500 milyon dolar arasında, 1975-1976 yıllarında da 1 milyar dolara yakın dış kredi ve dış yardım enjekte ediliyordu.[255] Ancak burada hükümetlerin imdadına yetişen işçi dövizlerinin bir "emniyet kemeri" işlevi gördüğü ve ithal ikameci büyüme sürecinin çelişkilerini hafiflettiği de belirtilmelidir. Öyle ki 1971'de dış ticaret açığının neredeyse tamamı göçmen işçilerin havaleleri ile kapatılıyordu.[256] Ancak işçilerden gelen dövizler, özellikle 1974 sonrası yeterli olmamış, giderek kısalan vadeler ve yükselen faizler ile borçlanma hızlı bir biçimde sürmüştür. 1975-77 arası açığın neredeyse yarısı kısa dönemli sermaye hareketleriyle kapatılmıştır. 1974 yılına geldiğimizde petrol krizi sorunu daha da büyütmüş, döviz darboğazını aşabilmek için Dövize Çevrilebilir Mevduatlar (DÇM) adı verilen, arka arkaya devalüasyonlar yaşanırken hükümetin kur garantisi verdiği, pahalı bir borçlanma yöntemi daha devreye sokulmuştur. DÇM'nin asıl olarak işçi dövizlerini çekmek için çıkartıldığı söylenmiş ancak özel sektörün DÇM kapsamında döviz olarak yıllık %7 faizle yabancı kredi olanaklarından yararlanması kabul edilmiştir. Bu sayede petrol krizi döneminde uluslararası piyasalarda dolaşıma giren petro-dolarların, metropol ülke bankalarında yarattığı likidite genişlemesinden faydalanılmak istenmiştir. Bu dönem gelişmiş kapitalist ekonomiler de az gelişmiş ülkelere yönelik kredilendirme yöntemlerine, meta ihracının krizle beraber daralan olanaklarını genişletmek açısından olumlu bakmaktadır.

---

[250] KEYDER, , "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği", Geçiş Sürecinde Türkiye, Eds. SCHİCK, Irvin Cemil, TONAK, Ertuğrul Ahmet, Belge Yayınları, İstanbul, 1990b, s.63
[251] Cumhuriyet Döneminde İhracat ve İthalatın Gelişmesi, http://www.ceterisparibus.net/veritabani/1923_1990/dis_ticaret.htm#3, 01.05.2005
[252] BORATAV(2004), a.g.e., s.122-127
[253] A.g.e., s. 133
[254] TAŞKIN, a.g.m.
[255] BORATAV(2004), a.g.e., s.122
[256] KEYDER(1990b), a.g.m., s.63

Fakat bunun devlete büyük bir maliyeti olmuş, özel kesim borcunu TL olarak öderken, devalüasyonlar sonucu kurlarda meydana gelen açıkların kapatılarak borçların döviz olarak ödenmesini devlet üstlenmiştir. Sonuç olarak 1975'te toplam döviz rezervlerinin %98,4'ünü oluşturan DÇM hesaplarının %90'ı yabancılar banka ve kişilerce açılmış, ödenen faizler yılda 90 milyon doları bulmuş[257], Türkiye'nin dışa bağımlılığı derinleşmiştir.

Tüm bu önlemlerle, sanayinin ihtiyaç duyduğu ithal mallar sağlanırken, 1976'da ithalatın ihracatı karşılama oranı 1/3'e düşmüştür.[258] Bu sürdürülebilir bir durum değildir ve 1978 başında altın ve döviz rezervleri asgariye inerken ödenememiş borç 15 milyar doları bulmuştur.[259] İthalata bağımlı sanayi yapısı, döviz rezervlerini eritmiş, dış ticaret ve ödemeler dengesini alt üst etmiştir. İthal ikamesi dışa bağımlılığı azaltmamış, aksine Türkiye'yi gittikçe daha yüksek faizlerle borç almaya zorlamış, içeriden dışarıya değer akışına yol açmıştır.[260] 1978 yılına gelindiğinde Türkiye GSMH'sının %40'larına varan miktarlarda borçlar almak zorunda kalmıştır. Tablo 2.6'da görüleceği gibi Türkiye'nin dış borçları 1960'tan 1980'e kadar 30 kata yakın artmıştır.

Tablo 2.6 Türkiye'nin dış borçları (1960-1980)

Yıl	Borç Tutarı (Milyon Dolar)
1960	558
1963	659
1966	1597
1969	2052
1972	2567
1975	3250
1978	9291
1980	16227

Kaynak: http://www.ceterisparibus.net/veritabani/1923_1990/giris.htm, 26.09.2005

Daha önceki bölümlerde de vurgulanıldığı gibi, ithal ikameci sanayileşme bir taraftan da metropol sermayesine, özellikle eski teknoloji kullanan üretim merkezlerini patent anlaşmalarıyla kaydırabilecekleri, gümrük duvarlarıyla korunmuş bölgeler sunmuştur. Dış rekabete kapalı bu çevre ekonomiler belirli merkezlere bağlanıp piyasa fiyatlarının çok üstünde girdi alarak üretimi sadece iç piyasaya yönelik sürdürmüşlerdir.[261] İthal ikameci sanayileşmenin bir sorunu da burada ortaya çıkmış, sıkı koruma koşullarında iç pazara yönelik üretim, hem düşük kaliteyle hem de uluslararası fiyatlardan yüksek fiyatlarla

---

[257] DOĞAN, Yalçın, "IMF Kıskacında Türkiye", Tekin Yayınevi, Ankara, 1980, s.134
[258] BORATAV(2004), a.g.e., s.129
[259] KEYDER(1990b), a.g.m., s.72
[260] SERTEL, Yıldız, Türkiye'de Dışa Dönük Ekonomi ve Çöküş, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1988
[261] ÖNDER, a.g.m., s.273

gerçekleştirilmiştir. Bu durum sanayi kalkınmanın çarpık biçimde gelişmesine ve kısa dönemdeki büyüme eğilimlerine rağmen uzun dönemde, başta cari açık olmak üzere, kronik ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmasına yol açmıştır. Rekabetten uzak korumacı sanayileşme "tekel rant alanları"[262] doğmasına yol açmış; bu rantların bir bölümü patent, lisans know-how anlaşmaları kanalıyla dışarıya akmış[263], bir bölümü de ülke içinde de ayrıcalıklı zengin zümreler oluşmasına yol açmıştır. Fakat bir rant sistemi temelinde gelişen sanayi yeniden üretimi sağlayacak düzeyde bir sermaye birikimini gerçekleştirememektedir.[264]

Metropol sermayesine bağımlı gelişen bu sanayileşme süreci, sanayicilerin sınıfsal kökenini de belirlemiştir. Yerasimos'a göre sanayiciler ağırlıklı olarak ithalatla uğraşan ticaret burjuvazisidir. Bu kesimler, ilk başlarda ithalatçı firmalar aracılığıyla yurt dışından getirilen malların montajına ve hatta sadece ambalajlanmasına yönelik bir sanayi faaliyete girişirler. Böylece işlenmiş maddeler sanayi hammaddesi olarak gümrük duvarlarını aşıp uluslararası pazarın çok üstünde fiyatlarla ithal edilir. İthal ikameci sanayileşme öncesi tam mamul olarak ithal edilen malların pazarlanmasında kullanılan dağıtım ağlarından yararlanılır.[265] Mustafa Sönmez de sanayicilerin sınıfsal kökenine dair tespitlerini şu ifadelerle doğrulamaktadır: "1950'lere kadar iç ticaret, yabancı firma acenteliği, müteahhitlik gibi üretim dışı sektörlerden ilk birikimi sağlayan holdingler, 1950'lerden sonra uluslararası tekellerle kurulan ilişkiler ve bütünleşme ile birlikte sanayi ağırlıklı bir faaliyete yöneleceklerdi."[266] Gülten Kazgan'a göre ise İttihat ve Terakki'den başlayan "milli burjuvazi yetiştirme" hedefi 1960'larda ürünü vermiştir. 1950'li yıllarda zenginleşen büyük toprak sahipleri, yabancı şirket temsilciliği yapan tüccarlar ve genişleyen eğitilmiş insan gücü tabanından gelen meslek sahipleri yeni sanayi burjuvazisini oluşturmaktadır.[267] Sanayi kesiminin sınıfsal kökenine dair kimi araştırmalar da bu tezleri doğrulamaktadır. Alec.P. Alexander'ın araştırmasına göre sanayicilerin %43'ü ticaret kökenli, %20'si de çiftçidir.[268]

Tam da bu noktada, bu döneme dair vurgulanması gereken bir diğer gelişmeden bahsedilebilir. Bu gelişme, önemli oranda bir sermaye yoğunlaşması sağlaması ve banka sermayesi ile sanayi sermayesinin iç içe geçtiği ve bütünleştiği "holding"lerin ortaya çıkışıdır.

---

262 ÖNDER, a.g.m., s.274

263 Karlardan patent hakkı dolayısıyla yurtdışına aktarılan meblağın oranı 1965'te %6.5 iken, 1968 yılında bu oran %24.6'ya çıkmıştır.(Kaynak: Cumhuriyet Gazetesi, 5 Mart 1971)

264 SERTEL, a.g.e., s.17

265 YERASİMOS, a.g.e., s.403-404

266 Sönmez metropol sermayesiyle kurulan ilişkilerde lisans anlaşmalarının önemine dikkat çekmekte, 1963-1981 arası çoğunluğu Batı Almanya ve ABD firmalarıyla olmak üzere 813 lisans anlaşması yapıldığı söylemektedir: SÖNMEZ(1992), a.g.e., s.75-76

267 KAZGAN(1999), a.g.e., s.115

268 ALEXANDER, Alec P., "Industrial Entrepreneurship in Turkey: Origins and Growth", Economic Development and Cultural Change, V.8, The University of Chicago, 1960, s.349-365

1972'de 34 olan holding sayısı, 1977'de 150'ye ulaşır.[269] Özellikle 1970'lerle birlikte banka ve holding ortaklıklarına dayanan büyük anonim şirketlerin kurulduğu görülür. 1970'te 249 anonim şirketi kurulurken, bu sayı 1977'de 1584'e yükselir.[270] Aynı dönem işçi başına düşen sermayenin de arttığı, özel sektörde 1970'te 52 bin 031 TL olan işçi başına sermayenin 1975'te 75 bin 540 TL'ye yükseldiği görülür. DPT, Dördüncü BYKP'de bu verilerin sermaye yoğunlaşmasına işaret ettiğini tespit etmiştir.[271]

Yukarıda temel özelliklerini kısaca özetlemeye çalıştığımız ithal ikameci sanayileşme ile büyüme sürecinin Türkiye'deki yoksulluğu doğrudan ilgilendiren üç temel yönü vardır. Bunlardan birincisi iç pazara yönelik üretim yapılması ve bu yüzden ücretlerin sanayi kesimi için sadece bir maliyet unsuru olarak değerlendirilememesidir. İkincisi, sanayileşme sürecine koşut olarak ilerleyen kentleşme ve işçileşme süreci, yani yoksulluğun kentlere taşınmasıdır. Bu sürecinin yoksulluğu ilgilendiren bir diğer sonucu da bu dönem giderek hızlanan enflasyon olgusudur. Türkiye'deki yoksulluğun niteliği ve niceliğini etkileyen bu olguları daha ayrıntılı tartışmadan önce, bu dönem sanayi dışındaki sektörlerdeki gelişmelere de değinilmesi gerekmektedir.

2.3.1.2 Tarımın Ticarileşmesi ve Göç

1950'lerin tarıma öncelik veren ekonomi politikalarının ardından sanayileşmenin öncelikte olduğu 1960-1980 dönemi, tarımın ülke ekonomisinde tamamıyla gerilere düştüğü yıllar olmamış, ancak tarım kesiminde bir kısım yapısal dönüşümlerin yaşandığı bir süreç olmuştur. 1963'teki Birinci BYKP'de de tarım ve sanayinin dengeli gelişiminin gözetileceği söylemektedir. Bu dengenin gözetilmesinin belli başlı nedenleri olarak; dönem başı itibarıyla nüfusun %77'sinin doğrudan geçim kaynağının tarım olması, toplumun beslenme gereksinimleri, sanayinin tarımsal ürünleri hammadde kullanması, tarımdan sanayiye kaynak aktarılması zorunluluğu, ithalatın büyük ölçüde tarımsal ürünlere dayalı olması, ithal ikameci sanayileşmenin iç pazar ihtiyacı ve tarım sektöründeki büyük toprak sahiplerinin 1950-1960 sürecinde büyüyen politik gücünün bu dönem içinde etkisini sürdürüyor olması sıralanabilir. Tarımın yukarıdaki sebeplerle önemini tamamen yitirmemesi büyüme rakamlarına da yansımış, tarım kesimlerinde ortalama büyüme oranları 1963-1967 arası %3.1, 1968-1972 arası %3.5 ve 1973-1977 arası %3.3 düzeyinde gerçekleşmiştir.[272]

Bu dönem ticarileşmenin etkisi altında tarım, hızlı bir değişim sürecine sahne olmuştur. Köylüler giderek kendi kendine yeter ekonomik niteliklerinden sıyrılarak pazar ekonomisi ile

---

[269] TÜSİAD, DPT, Dördüncü Beş Yıllık Plan, I.Cilt, Ankara, 1978, s.23
[270] TÜSİAD, DPT(1978), a.g.e., s.22
[271] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.152-154
[272] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.526

buluşmuşlardır. Tarım kesimi, 1950'lerden kendine miras kalan ihracat geliri yaratma işlevini sürdürürken, yerli sanayiye girdi sağlama görevini de üstlenmesi sonucu, tarımsal üretimin arttırılması ve ticarileştirilme sürecinin hızlanması devlet politikalarına da damgasını vurmuştur. Tarım ürünlerine destek fiyat politikasıyla ticaret hadleri pazara açılan çiftçiden yana tutulmuştur.[273] Bunun sonucu olarak sanayiye yönelik tarımsal üretim daha hızlı artmış, 1960-1970 arası tahıl üretimi %4 civarında yükselirken, sanayiye yönelik tarımsal ürünlerde üretim artışı %14'lere ulaşmıştır.[274] Tarım ve hayvancılık ürünleri ihracatı da artmış, 1961-1962'deki ortalama 283 milyon dolar[275] düzeyinden, 1970-1971'de 464 milyon dolara[276] çıkmıştır. Ancak özellikle tahıl üretiminde ilerleme bir yana, Türkiye özellikle ABD'den tahıl yardımı almaya başlamıştır.[277] Tarımdaki ticarileşmenin boyutlarını gösterecek en önemli veriler, 1970 tarım sayımı sonucu ortaya çıkmıştır. Sanayi ürünlerinden pamuk, tütün, çay için sanayi ürünlerinde pazarlama oranları %99, ayçiçeğinde %93.2, zeytinde de %66.5'e ulaşmıştır. Tahıl üretimi de ticarileşmeden payını almış, pazarlama oranı buğdayda %32, mısırda %37, çavdarda %26,6 olarak tespit edilmiştir.[278]

Tarımsal kesimin ihracat geliri elde etme ve sanayiye girdi sağlama misyonları gereği tarımsal üretimin arttırılması gerekmektedir. Ekilen alanlardaki genişlemelerin durması, üretim artışı için verimlilik artışını zorunlu kılmış, 1950'lere damgasını vuran makineleşme süreci devam etmiştir. Dönem içerisinde işlenen toprakların büyük bölümünde traktör kullanılır olmuş, 1960'da tüm tarımsal alanın %14'ü traktörle işlenirken, bu oran 1976'da %88'e yükselmiştir.[279] Ancak küçük toprak sahibi yoksul köylüler hem gelir yetersizliğinden hem de kredi olanaklarına ulaşma güçlüğünden dolayı bu makineleri alamadığı için, tarımsal makinelere sahip olan, bunları kiraya verip işleten yeni bir tarımsal sermayeciler kümesi için bunlar önemli bir kar kaynağı haline gelmişlerdir.[280] Verimliliği arttırmak için sulama ve gübrelemede de gelişmeler sağlanmıştır. 1963 yılında yapay gübre kullanımı 426 bin ton iken, bu rakam 1977'de 7427 bin ton'a yükselmiştir. Sulanan topraklar da bu yıllar arasında 177 bin hektardan, 1 milyon 520 bin hektara çıkmıştır.[281]

Tarımda ticarileşme ve makineleşmenin DP döneminde anlattığımız toplumsal sonuçları bu dönem etkisini arttırmıştır. Ticarileşme kimi bölgelerde küçük köylünün toprakta tutunmasını

---

[273] KEYDER(1990a), a.g.m., s.318
[274] BÖRTLÜCENE, İcen, Köylülüğün Farklılaşması Üzerine, Ülke Yay., İstanbul, 1977, s.186'daki verilerden faydalanarak hesaplanmıştır.
[275] OECD, Economic Surveys, Turkey, Paris, 1966, s.64
[276] OECD, Economic Surveys, Turkey, Paris, 1974, s.65
[277] Birinci BYKP boyunca ABD'den 283.5 milyon dolarlık tahıl alınmıştır: YERASİMOS, a.g.e., s.273
[278] MARGULIES Ronnie, YILDIZOĞLU Ergin, "Tarımsal Değişim:1923-1970", Geçiş Sürecinde Türkiye, Eds. SCHICK, Irvin Cemil, TONAK, Ertuğrul Ahmet, Belge Yayınları, İstanbul, 1990,s.300
[279] KONGAR, a.g.e., s.551
[280] KEYDER(1990b), a.g.m., s.64
[281] DPT, VI Beş Yıllık Kalkınma Planı Öncesinde Gelişmeler, 1984-1988, Ankara, 1990, s.125

zorlaştırıcı bir faktör olmuştur. Toprakların eşitsiz dağıldığı, işletmelerin %11.6'sının toprakların yarınsından fazlasını elinde tuttuğu koşullarda, küçük ölçekli topraklardaki verimliliğin düşük olması, giderek pazar koşullarına eklemlenen tarımdaki gelirin aile için yeterli olmamasına neden olmakta bu da kırsal alandan göçü hızlandırmaktadır. Para ekonomisinin hızla köye girişi ise harcamaları arttırarak üretimin ihtiyaçlar karşısında yetersiz kalması sonucunu doğurmuştur.[282] Miras yoluyla toprakların daha da küçülmesi bu sürecin ivmesinin artmasını sağlamıştır.

Topraksız köylüler veya 5 hektara kadar toprağa sahip küçük köylüler 1965 nüfus sayımına göre Türkiye nüfusunun yaklaşık %47'sini oluşturmalarına rağmen, aynı yıl içinde milli gelir içindeki payları %9'dur. Toplumdaki en düşük gelir seviyesine sahip bu kesimin kişi başına geliri 320 TL iken, en düşük ikinci gelir seviyesine sahip küçük esnafın kişi başına geliri 589 TL'dir, hemen onların üzerindeki hizmet kesimi çalışanlarının kişi başına geliri ise 856 TL'dir.[283] Arada bu kadar ciddi bir gelir uçurum varken, bu kesimler için çok fazla seçenek yoktur. Dönem içerisinde toprağını daha büyük toprak sahiplerine kiralayıp veya diğer aile fertlerine bırakıp kente göç edenlerin sayısında önemli bir artış olmuştur. Kiralanan toprağın hemen hemen tamamının 2 hektardan küçük topraklar olması küçük köylülerin ticarileşme süreci karşısında kırda tutunamadıklarının önemli bir göstergesidir.[284] Yine 1970'lerin ortalarında İç Anadolu'da 2.5 hektardan az toprağa sahip olanların oranı %42 iken, bu büyüklükteki işletmelerin oranının %9 olması toprağı büyük işletmelere kiralayarak göç etme eğilimini gösteren önemli bir veridir.[285] Yani Türkiye'de tarım kesimindekilerin işçileştirilmesi süreci dünyadaki diğer örneklerinde olduğu gibi geniş kapsamlı bir mülksüzleştirmeyle değil, tarımın ticarileştirilmesi ve makineleşmeyle beraber yaşanmıştır. Bir taraftan da işçilik/ortakçılık yaparak geçinen ve tarımsal nüfusun %18.4'ünü oluşturan topraksız köylüler[286], makineleşme sonucu işini yitirmiş ve kente göç etmekten başka bir çareleri kalmamıştır. Bu zorunluluğun sebeplerinden biri de ekilebilir toprakların sınırına ulaşılmış olmasıdır. Öyle ki 1946 ile 1956 yılları arasında ekilebilir topraklarda %71.5 oranında bir artış görülürken, 1956'dan sonraki on yılda sadece %4.8 gibi bir ilerleme sağlanabilmiş, İkinci BYKP'na bu konuda bir hedef dahi konulmamıştır.[287] Böylece makineleşme süreciyle tarımdaki el emeği serbest kalmış, Sertel'in ifadeleriyle "Türkiye'de makineleşme kırsal kesimi alt üst etmiş, 'küçük köylü' ekonomisinin parçalanmasına yol

---

[282] YERASİMOS, a.g.e., s.343
[283] YERASİMOS, a.g.e., s.304
[284] A.g.e., s.307
[285] A.g.e., s.307
[286] A.g.e., s.278
[287] A.g.e., 274

açmıştı".[288]

Aile emeği kullanılarak üretilen ürünlerin ticarileşmesi ve metalaşması, bir taraftan da ilkel kapitalizmin temsilcisi olan tüccar sermayesinin gelişmesine ve serpilmesine neden olur.[289] Tüccar sermayesi, köylülerin pazara ulaşmasında aracı oluyor, kredi olanakları dar olan küçük köylülere kredi açıyor, kimi zaman yükselmekte olan dayanıklı tüketim malı tüccarı olarak onlara borçla bu ürünleri satıyor, çoğu zaman da nakit paraya ihtiyacı olan köylünün bu tüccardan taksitle ürün alıp, peşin paraya yüksek gelir düzeyli kesimlere satmasıyla kendine özgü bir kredi mekanizması geliştiriliyordu.[290] Kıray, 1962'de Ereğli üzerine yaptığı bir araştırmayla[291] tefeci-tüccar sermayesinin küçük üretici köylüleri hakimiyet altına aldığını yazmış, ticarileşmenin ve küçük meta üretiminin köyde modern üretim araçlarının kullanılması ve toprağın az elde toplanması veya kutuplaşması ile birlikte gitmediğini, ortaya çıkmış olan artı-değerin köy dışına tüccar sermayesi yolu ile aktarıldığını vurgulamıştı. Özellikle devletin köylünün pazara ulaşması için etkin bir biçimde devreye girmediği kimi bölgelerde tüccar sermayesinin daha etkin olduğu bilinmektedir.

Bu dönemde, kimi araştırmacılar tarafından "popülist"[292] olarak nitelendirilen politikalar, ticarileşme süreci ve makineleşmenin bir sonucu olan kırdan kente göçün hızını kesmemiştir. Tarım kesiminin dolaysız vergilerden muaf tutulmasının, özellikle seçim öncesi dönemler destekleme fiyatlarının yükselişinin, ürünlerin tarım satış kooperatifleri yoluyla pazarlanmasıyla sağlanan fiyat avantajlarının küçük köylü lehine de sonuçlar vereceği açıktır. Özellikle giderek yaygınlaşan taban fiyat ve destekleme politikaları, 1960-1976 arası tarım-sanayi fiyat ilişkilerinin tarım lehine dönmesine katkıda bulunmuştur. Boratav'ın milli gelir serilerinden hesapladığı zımni fiyat deflatörlerine göre tarım-sanayi fiyat indekslerinin oranı 1960'tan 1976'ya yükselmiş ve 100'den 141'e çıkmıştır.[293] Burada bir istisna olarak 1971 yılından bahsetmekte fayda vardır. Sadece 12 Mart sonrası buğday başta olmak üzere tarımsal ürünlerin hükümetçe denetlenen fiyatları, sanayi mallarından düşük bir hızda artmıştır. Fiyatlarda tarım lehine gözlemlenen bu gelişme 1976 sonrası da sürmüş ancak 1978'den sonra hızlı bir düşüşle 1976'daki düzeyin de altına inmiştir.

Kırsal kesime yönelik bir çok "popülist" önlem alınırken insanlar neden kitleler halinde göç etmektedir? İlerideki bölümlerde ayrıntılı biçimde görüleceği gibi, bunun nedenlerinden birisi kentlerin çekim etkisidir. Kentlerdeki yaşam koşulları ve istihdam olanakları çok parlak

288 SERTEL, a.g.e., s.9
289 BORATAV, Korkut, Gelir Dağılımı, Gerçek Yayınevi, Ankara, 1969, s,14
290 YERASİMOS, a.g.e., s, 300-310
291 KIRAY, Mübeccel, Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası, DPT Yayınları, Ankara, 1964,
292 BORATAV(2004), a.g.e., s.125
293 A.g.e., s.136

olmasa dahi yukarıda da belirtildiği gibi en düşük ücretli işçi olan hizmet kesimi çalışanları dahi milli gelirden küçük köylünün 2.5 katı kadar pay almaktadır. Ancak göçü sadece kentin çekiciliğine bağlamak da çok olanaklı değildir. Türkiye'de kırlardaki üretimde farklı üretim modelleri ve mülkiyet ilişkileri gözlenir ve ticarileşmenin yukarıda da bahsedilen yoksullaştırıcı ve işsizleştirici etkileri çeşitli "popülist" uygulamalardan daha baskın sonuçlar doğurduğu durumlarda göç olgusunun gündeme geldiği söylenebilir. Bunun durumun en açık örneği işçi, rençber, ortakçı olarak çalışan topraksız köylülerin makineleşme sonucu kır dışına itilmesi, parçalanmış toprakların düşen verimliliği ve kimi bölgelerdeki tüccarların faaliyetleridir. Fakat yukarıda da bahsettiğimiz gibi, bu göçün genel olarak büyük bir mülksüzleşme süreciyle beraber yaşanmamış olması ve kente göç edenlerin kırla bağlarını tamamen koparmamaları Türkiye'de özellikle kent yoksulluğunun yapısını oldukça derinden etkileyen bir faktör olmuştur. Bu konuya ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı değinilecektir.

2.3.1.3 Hizmetlerde Patlama

1960 sonrası ithal ikameci sanayileşme sürecinde meydana gelen en önemli gelişmelerden biri de hizmetler kesimindeki büyümedir. 1960-1961 yıllarında hizmetlerin milli hasıladaki ortalama payı %45.7 iken, bu oran 1975-1976'da %51'e yükselmiştir. Bu genişlemenin istihdamda da etkileri olmuş, 1960 nüfus sayımına göre faal nüfusun %15.4'ü hizmetler kesiminde çalışırken, 1975'de bu oran %25.1'e, 1980'de de %29.5'e yükselmiştir.[294] Ticaret başta olmak üzere hizmetler sektöründeki bu büyümenin nedenleri şu şekilde sıralanabilir:

Sanayi kesiminin ihtiyaç duyduğu ithal malların ticareti üzerinden doğan yüksek kârlar bu büyümeyi sağlamıştır. Bu dönem tarım-dışı kesimde fiyat ilişkileri hizmetler lehine, sanayi aleyhine dönmüş, yani dış ticaret ve kambiyo kontrolleri gibi korumacılıktan kaynaklı fiyat avantajlarından daha çok ticaret kesimi yararlanmıştır. "Ticaret kesiminin üstünlüğü, korumacı dış ticaret rejiminin yarattığı iktisadi rantı devşirebilmesi"dir.[295]

Tarım kesiminden koparak şehirlere göç eden yığınların sanayi kesimindeki istihdam olanaklarının darlığı nedeniyle bu kesimlerin yöneldiği marjinal/kayıt dışı ticari faaliyet biçimlerine yönelik esnek tutum hizmetler kesiminin fazlaca şişmesine neden olmuştur.

Ticari kesimin 1970'lerin sonlarındaki genişleme sürecinde ise başka bir faktör daha devreye girmiştir. Döviz darlığı sebebiyle ithalatın zorlaşması ve bunun sonucu olarak yaşanan kıtlık ortamında doğan karaborsa faaliyetleri ticari kazançları oldukça yükseltmiştir. DPT'nın 1980 tarihli verilerine göre, hizmetler kesimine intikal eden ücret dışı gelirlerin GSYİH içindeki payı %29.8 iken, 1979'da %42.5'e çıkmıştır.

---

[294] BORATAV(2004), a.g.e., s.130-132
[295] KEYDER(1990b), a.g.m., s.65

Burada bir önemli noktayı vurgulamakta, sanayi kesiminin sınıfsal kökenini incelerken bahsedilen bir tespiti hatırlamakta fayda vardır. İthal ikameci sanayi sermayesi büyük oranda köken olarak ticaret sermayesinden kaynaklanmaktadır ve bu yüzden çoğunlukla ithal ikameci sermaye ticaret ve sanayi sermayesini bir arada barındırmaktadır. Bu yüzden bu kesimin kârı sadece artık-değerden oluşan sanayi kârları değil, aynı zamanda korunmuş bir iç pazarda elde edilen ticari rantlardır.[296] Sonuç olarak hizmet sektöründeki, özel olarak da ticaretteki genişlemeyi, üretken olmayan sektörlerdeki kesimlerin, üretken sektörlerdeki kesimlere karşı bir iktisadi/politik üstünlüğü olarak değerlendirmek çok olanaklı değildir ancak büyük sermaye gruplarının tercihlerinin giderek üretken olmayan sektörlere yöneldiğinden bahsedilebilir.

2.3.1.4 İthal İkameci Büyüme Döneminin Krizi

Yukarıda da ifade edildiği gibi iç pazara yönelik kapitalist gelişme giderek daha fazla dış sermayeye ve krediye bağımlı hale gelmiştir. Bu yüzden dönemi tarif etmek için "İçe dönük ve dışa bağımlı genişleme"[297] ifadesi de kullanılmaktadır. İthal ikameci sanayileşme sürecinde başlarda sağlanan yüksek büyüme oranları giderek yerini artan ithalatın tetiklediği dış açıklara, ödenemeyen borçlara, yüksek bütçe açıklarına, bu açıkların emisyonla kapatılması neticesinde yüksek enflasyona bırakmış, 1970'li yılların sonlarında kriz giderek derinleşmiştir. Fiyatlar genel düzeyi 1978'te %52.6'ya, 1979'da %63.9'a yükselmiş, sanayide kapasite kullanım oranları düşmüş, büyüme oranları giderek gerilemiş, hatta 1979 ve 1980'de negatife düşmüştür. Sabit sermaye yatırımlarında 1976'ya kadar görülen ve %20'leri bulan artış oranları, 1977'de %4.58'e düşmüş, 1978 ve sonrası ise sabit sermaye yatırımları azalmaya başlamıştır.[298] İthal ara ürünlerde olduğu kadar enerjide de dışa bağımlı olan Türkiye sanayi petrol kriziyle beraber daha çok dış açık, daha çok borçlanma ve daha derin bir döviz kıtlığı ile karşı karşıya kalmıştır. Ancak bu bunalımı sadece petrol krizine bağlamak çok da yeterli değildir. "Sonuç olarak ekonomik bunalım, dışa bağımlı ekonomik büyümeden kaynaklanan yapısal bir bunalımdır" ve "büyüme bunalımı" olarak da adlandırılmaktadır.[299] İthal ikameci sanayileşmeye özgü, "içe dönük sermaye birikiminin sınırlarını belirleyen bunalım, bir yandan ülke içinde sanayi sermayesi birikiminin sürmesini, diğer yandan da geçerli işbölümü içinde dünya sistemiyle olan ilişkiler ağının sürmesini tehdit eder hale gelmiştir."[300] Sonuçta bu bunalım Türkiye'yi 24 Ocak kararları ve 12 Eylül askeri idaresiyle şekillendirilen başka bir büyüme ve sermaye birikim modeline götürecektir.

---

[296] GÜLALP, a.g.e., s.65
[297] BORATAV(2004), a.g.e., 117-144
[298] DPT, V. Beş Yıllık Kalkınma Planı Öncesinde Gelişmeler 1972-1983, Ankara, Ocak 1985, s.42
[299] SERTEL, a.g.e., s.195-198
[300] GÜLALP, a.g.e., s.54

Bu dönemin toplumsal sonuçları da konumuz açısından oldukça önemlidir. Tarımdaki dönüşümlerden ve şehirdeki olanaklardan kaynaklanan ciddi bir göç dalgası yaşanmış olsa da, işçileşme sürecinin bir mülksüzleşme süreciyle beraber yaşanmaması ve sanayi üretiminin ihtiyaç duyduğu geniş iç pazar, köyden kente göç edenler arasındaki yoksulluğun düzeyini kuşkusuz etkilemiştir. Bir sonraki bölümde bu konu daha ayrıntılı şekilde irdelenecektir.

2.3.2 İthal İkameci Büyüme Sürecinde Bölüşüm, İstihdam, Sosyal Politika ve Yoksulluk

Oldukça yüksek büyüme oranlarının yakalandığı, 'ithal ikameciliğin altın çağı' olarak nitelendirebileceğimiz 1960'lı yıllar aynı zamanda köyden kente göç olgusu ile beraber kent yoksulluğunun da ülke gündemine girmeye başladığı bir dönem olarak tanımlanabilir. Bu başlık altında Türkiye'nin ithal ikameci sanayileşme ile önemli bir büyüme temposu yakaladığı 1960'lı yıllardaki ve bu stratejinin sınırlarının görüldüğü ve krizinin yaşandığı 1970'lerdeki yoksulluk olgusu incelenecektir. 1960-1980 döneminde yoksulluğun evrimini tartışırken kırdan kente göçü etkileyen dinamikler, kentte oluşan gecekondu mahallelerindeki yaşam, dönemin üretim ve buna bağlı olarak istihdam biçimleri, bölüşüm ilişkileri ve 1960 askeri darbesi ile beraber anayasaya giren "sosyal devlet" anlayışının uygulaması ve sonuçları irdelenecektir.

2.3.2.1 Göç, Gecekondu ve Kent Yoksulları

1960 sonrası tarım kesiminde yaşanan dönüşümler, 1950'lerde görülmeye başlayan göç, gecekondu ve kent yoksulluğu olgularının kalıcılaşmasına, bu olguların ülke ekonomisindeki, siyasetindeki ve toplumsal yaşamdaki etkilerinin derinleşmesine neden olmuştur. Kırdaki teknolojik dönüşüm ve ticarileşmeyle beraber, Anadolu'nun yoksul, küçük toprak sahibi veya topraksız köylülerin 1950'lerde başlayan göçü, bu dönemde de sürmüştür. Tablo 2.7'de de görüleceği gibi 1960'da toplam nüfus içinde %31.9 olan kentsel nüfus oranı, 1970'de %38.5'e, 1980'de de %43.9'a ulaşmıştır.

Tablo 2.7 1960-1980 dönemi kentsel nüfus ve kentsel nüfus oranları

Yıl	Toplam Nüfus(Bin)	Kent Nüfusu	Oran(%)
1960	27.755	8.860	31.9
1965	31.391	10.805	34.4
1970	35.605	13.691	38.5
1975	40.348	16.869	41.8
1980	44.737	19.645	43.9

Kaynak: DİE(1993), a.g.e., s.8-9

Bu kentleşme dinamiği devlet tarafından da desteklenmiş, bu desteğin nedeni İkinci BYKP'da

şu ifadelerle açıklanmıştır: "Şehirleşme desteklenecek ve şehirleşmeden ekonomiyi itici bir güç ve bir gelişme aracı olarak yararlanılacaktır".[301] Kepenek'e göre bu destekleyici yaklaşımın amacı kentlerde ithal ikameci sanayinin iki temel ihtiyacını karşılamaktır[302]:

1. Ucuz iş gücü arzı sağlamak.
2. Kitleleri kentlerde, daha ileri bir düzeyde tüketici olarak piyasa ekonomisine dahil ederek iç pazarı genişletmek.

Kalkınma planında her ne kadar şehirleşmenin desteklenmesinden bahsedilse de, göç hızının sanayileşmeden yüksek olması, kır kökenli yeni kentlilerin ya işsiz kalmasına ya da marjinal/enformel sektörlerdeki işlerle idare etmelerine yol açmıştır.[303] Nüfusu hızla artan kentlerde konut, ulaşım ve altyapı yatırımlarının yetersiz kalması gecekondulaşmanın da artmasına neden olmuştur. 1973'te yayınlanan gecekondu çalışmasında Mübeccel Kıray, Ankara'da nüfusun %61'inin, İstanbul'da %45'inin ve İzmir'de %43'ünün gecekondularda oturduğunu yazmıştır.[304] Ruşen Keleş'e göre ise 1960'da sayısı 240 bin olan ve kentsel nüfusun %16.4'ünü barındıran gecekonduların, 1980'deki sayısı 1.150.000'e, barındırdığı nüfus oranı ise %26.1'e ulaşmıştır.[305] Kıray ve Keleş'in verileri karşılaştırıldığında gecekondulaşmanın özellikle büyük metropollerde etkisini gösterdiği açıktır. Kısacası kent yoksulluğunun göç ile ilişkisi, tıpkı 1950'li yıllarda olduğu gibi, enformel sektörde çalışma zorunluluğu ve gecekondulaşma üzerinden kurulmuştur.

Köylerinden kopup gelen insanların çoğunlukla, ya hiç kimsenin yaşamadığı ya da eskiden beri kentte olan yoksulların sığındığı kenar bölgelerde(kent içi çöküntü alanları) kurdukları gecekondu mahalleleri, bu dönem içerisinde giderek kentin doğal bir parçası haline gelmiştir. "Bir yandan kentin orta ve üst gelir gruplarını barındıran formel ve 'yasal' kent diğer yanda ise kentin eski yoksulları ile bir eklemlenme içine giren yeni yoksulları barındıran enformel ve 'illegal' kent"[306], ikili bir yapı halinde kentlerde var olmaya başlamıştır. Ancak bu ikili yapı birbirinden tamamen kopuk, geçişsiz ve bağlantısız yapılar değildir. İlerleyen bölümlerde de daha ayrıntılı irdeleneceği gibi "enformel" kentin formel kent ile önemli ve kuvvetli bağlantı noktaları bulunmaktadır. "Kentlerde sosyo-kültürel özellikler açısından merkez-çevre ya da modern ve geleneksel ayrımında mekanlar yaratılmakla birlikte buralardaki yaşantı

---

[301] DPT, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara, 1968, s.263
[302] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.149
[303] İÇDUYGU, A ve SİRKECİ, İ, "Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Göç Hareketleri", 75 Yılda Köylerden Şehirlere, Ed. O Baydar, Tarih Vakfı, İstanbul, 1999, 249-268
[304] KIRAY, Mübeccel, Kentleşme Yazıları, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1998, s.91-99
[305] KELEŞ, a.g.e., s.386
[306] ODTÜ, Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Ana Bilim Dalı 1999 Yılı Stüdyo Çalışması, Kentsel Yoksulluk ve Geçinme Stratejileri, Ankara, 1999, s.17

karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde eş zamanlı ve eş mekanlı olabilmektedirler".[307] Bu durum Türkiye'deki kent yoksullarına dair özgün bir durumdur ve bu özgünlüğe yol açan iktisadi ve sosyolojik temeller önemli bir tartışma konusudur. Türkiye'deki kent yoksulluğunun niteliğini belirleyen önemli bir özgünlük, gecekondu bölgelerinin, Latin Amerika'daki kent kenarlarına serpişen mahallelerin(favela) ya da Kuzey Afrika ve Fransa'nın teneke mahallelerin(bidonville) izolasyon koşullarını yaşamamasına ve buralardaki biçimiyle kalıcı bir "yoksulluk kültürü"nün oluşmamasına yol açmıştır.

Türkiye'de kent yoksulluğunun niteliğini belirleyen en önemi faktörlerden biri bu gecekondu mahallelerinde yaşayan geniş yığınların iktisadi ve sosyolojik olarak kır ile bağlarını koparmamış olmasıdır. Karpat'ın ifadeleriyle; "Türk kırlısının kişiliğini etnik grubu, dini ve mezhebi şekillendirir. Kırdaki bu kişilik büyük ölçüde kentlerde de devam eder. Çünkü hemşeriler hemen hemen aynı bölgelere yerleşmektedirler. Kentlerdeki hemşeriler yalnızca aynı köyden olanlar değil, aynı kazadan, aynı vilayetten hatta bazen aynı mezhepten olanlardır."[308] Birçok gecekondu mahallesi hemşerilik esasına göre kurulmakta ve memleketlerinin adıyla, "Sivaslılar, Erzincanlılar, Trabzonlular, Bayburtlular mahallesi" olarak anılmaktadır. Bu mahallelerde kendine özgü bir dayanışma örüntüleri de doğmakta; yeni gelenler bir süre ağırlanmakta, sonrasında evleri imece usulüyle yapılmakta; zor durumda kalanlara yönelik ortak girişimlerde bulunulmakta; genelde altyapıya, ulaşıma, temel hizmetlere, mülkiyet sorununa dair taleplerin devlette ve yerel yönetimlere iletilmesinde ortak inisiyatifler yaratılmakta; hemşerilik bağları vasıtasıyla politik etkinlik arttırılmaktadır. İstihdamdaki sorunlar nedeniyle ortak bir başka kimliğinin, örneğin işçi kimliğinin henüz oluşmadığı koşullarda göç edenler arasındaki bu hemşerilik bağları, yoksulların en önemli mücadele stratejilerinden biri olmuştur.

Gecekonduda yaşayan kent yoksullarının kır ile ekonomik bağlarını koparmamış olmaları ve bir kısmının hala köyde küçük de olsa toprağının bulunması da önemli sonuçlar yaratmaktadır. Gecekonduluların "yarı köylü" niteliği, kırsal kesimde köylü işletmesi varlığını sürdürürken kendi bünyesindeki fazla erkeğin bir kısmını tarım dışında transfer edebilmesinden doğar. Kentlere gelen bu kişiler, ilerleyen bölümlerde de göreceğimiz gibi, düzenli bir istihdam alanı bulamayarak marjinal sektörlerde yaşamlarını idame ettirseler de kırsal bağ bir sigorta işlevi görmektedir. Hem kırdan gelen erzak sayesinde "açlık" koşulları yaşanmasının önüne geçilebilmesi hem de hala dönülecek bir toprağın olması yeni kent yoksullarının önemli bir güvencesidir. Tansı Şenyapılı'nın bir araştırması kır ile süren

---

[307] TEKELİ, İlhan, Gecekondulu, Dolmuşlu, İşportalı Şehir, Cem Yayınları, İstanbul, 1976, s.15

[308] KARPAT, Kemal, The Gecekondu, Rugal Migration and Urhanization, Cambiridge University Press, London 1976, s. 108-109.

ilişkilerin boyutunu gayet net gözler önüne sermektedir. İstanbul'un eski gecekondu semtlerinden Gültepe'de nüfusun %56'sı kente göçerken ailesini yanına almamıştır.[309] Ailelerin %21'i köylerine para yollamakta, %9'u da köyden para getirmektedir. %75'i sık sık veya arada sırada köye gitmektedir. Köyden gelen erzaklar da önemli bir destektir. [310] Özetle kırsal kesimle toplumsal-ekonomik ilişkiler yoğun biçimde sürmektedir ve gerek kırla devam ettirilen gerekse de kentte yeniden üretilen hemşerilik temelli dayanışma örüntüleri kentin yeni yoksulları için ayakta kalma stratejisinin temel kaynaklarından birisi olmuştur.[311]

Kent yoksullarının, özellikle kır ile süren bağları, bir taraftan da kent yoksullarının 1960'ların sonlarına doğru dayanıklı tüketim mallarına yatırım yapmalarına olanak tanımış, kentleşme hızı imalat sanayi ürünleri pazarının genişlemesine büyük oranda yardımcı olmuştur.[312] 1971 yılında Ankara' yapılan bir araştırma bu konuda oldukça çarpıcı sonuçlar vermektedir.[313] İbrahim Yaşa'nın araştırmasına göre 1971 yılında Ankara'nın gecekondu semtlerinde evlerin %89'unda radyo, %23'ünde buzdolabı, %56'sında dikiş makinesi, %23'ünde ise pikap bulunmaktaydı.[314] Bu kesimlerin köyleriyle süren yakın ilişkileri, bu tüketim alışkanlıklarının köylere de yansımasına neden oluyordu.

Gecekonduların bu tüketim alışkanlıklarını sürdürebilmelerinin tek nesnel temeli kır ile ilişkilerin sürmesi değildir. 1960-1980 arası kent yoksullarının örgütlü hareket etmeye başladıkları, hem radikal sol siyasi hareketler, hem de yerel ve ulusal temsil mekanizmalarındaki hemşerilik ilişkileri vasıtasıyla bir çok taleplerini elde etmeye başladıkları görülür. Kent yoksulları arasındaki dayanışma örüntülerinin, 1970'ler ile beraber, yer yer ve zaman zaman radikal sol siyasi hareketlerle temas kurduğunda altyapı, ulaşım, tapu gibi taleplerini bir 'toplumsal hareket' formu altında elde edebildikleri gözlenmiştir. Mahallenin kurulması, yıkılmasına karşı savunulması, elektriğinin, suyunun getirilmesi, yolunun yapılması, okul ve sağlık ocağının açılması için birçok zaman ciddi toplumsal hareketlenmeler görülmüştür. Sonuçta *"..bir yandan örüntülerin formel siyasal yapı içinde girdiği patronaj ilişkileri, diğer yanda siyasal alandaki belli ölçüdeki radikalleşme bu kesimlerin refahlarını ve kentsel kaynaklardan aldıkları payı arttırmıştır."*[315] Bu durum, ilerleyen bölümlerde de görüleceği gibi, Türkiye'de kentsel yoksulluğun mutlak yoksulluk sınırı diye kabul edilen düzeyin altına inmemesine yol açan önemli bir faktördür.

---

[309] ŞENYAPILI, Tansı, Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu, ODTÜ Yay, Ankara, 1978, s.82-87
[310] A.g.e., s. 155-163
[311] ODTÜ(1999), a.g.e., s.19
[312] KEYDER(1990a), a.g.m., s.310
[313] Aktaran: SERTEL, a.g.e., sf.59
[314] Oysa araştırmaya katılanların önemli bir bölümü ya işsizdi ya da seyyar satıcılık, hamallık gibi marjinal işlerde çalışıyorlardı; %63'ü parasal zorluklardan yakınmış, yarısına yakını, %48'i yalnız bayram günlerinde et yediklerini söylemişlerdi. %18'i ise sadece ayda bir kez et yiyordu.
[315] ODTÜ(1999), a.g.e., s.19

Bu noktada sermaye kesimlerinin ve dönemin siyasi iktidarlarının ithal ikameci sanayileşme tercihinin getirdiği ve yukarıda bahsettiğimiz, pazarı genişletme ve işgücü arzını arttırma zorunluluğunun etkilerinden bahsetmekte fayda var. Gecekonduluların, mutlak yoksulluğu aşacak "geçim stratejileri" geliştirebilmelerinde, çeşitli biçimlerde politik güce kavuşmalarının etkisi olduğu kadar iç pazarı hedefleyen ithal ikameci sanayileşme ile büyüme stratejisinin zorunluluklarının da payı vardır. Barınma başta olmak üzere sosyal politika uygulamalarının var olan durumu karşılayamadığı koşullarda yerel yönetimler ve merkezi yönetim, gecekondulaşmaya karşı tamamen "uzlaşmaz" bir politika geliştirmemiş, kimi zaman siyasi patronaj ilişkileri veya toplumsal hareketler gibi politik kanallarla da olsa, kent yoksullarına altyapı, belediye hizmetlerinin ulaştırıldığı görülmüştür.

Özetle bu dönemde gecekondululuk ile özdeşleşen kent yoksulluğu, bir geçiş kategorisi olarak ele alınabilir. Gecekondu, köylülükten kentliliğe, tarım emekçiliğinden işçiliğe, hatta evsizlikten ev sahipliğine geçişin önemli bir durağıdır. Çoğunlukla 1980 sonrası görülmekle beraber, kaçak olarak yapılmış gecekonduya kat çıkarak veya gecekonduyu kat karşılığı müteahhide vererek ek kira geliri sağlamak kent yoksulları için güçlü bir geçim stratejisi olmuş, rant aktarım süreçlerinden bu kesimlerin de faydalanmasına yol açmıştır. Hatta bu strateji, kente önceden gelenin ev sahibi olarak yoksulluğu sonradan gelene devrettiği, nöbetleşe yoksulluk olgusunu da doğurmuştur. Düzensiz ve güvencesiz istihdamın, marjinal işlerin yaratacağı gelecek kaygısı karşısında, kentsel ranttan faydalanma olanakları kent yoksulları için önemli bir "sosyal güvenlik stratejisi" olarak da değerlendirilebilir. Bu değerlendirmeyi yapmak için dönemin istihdam biçimine ve sosyal politika uygulamalarına bakmak gerekmektedir.

2.3.2.2 İthal İkameci Büyüme Döneminde Üretim, İstihdam ve Kent Yoksulları

Kırdan kente göç ve gecekondulaşma ile beraber kentlerde büyüyen nüfusun istihdamı bu dönemin en önemli sorunlarındandır. Dönemin geneline bakıldığında 1960-1980 arasında işsizlik sürekli olarak artmıştır. Tablo 2.8'den de görüleceği üzere 1960'da %3,01 olan işsizlik oranı, 1970'de %6,44'e, 1980'de de %8,52'ye yükselmiştir.

Tablodan çıkarılacak en önemli sonuçlardan biri de işsizlik oranının nüfus artışından daha hızlı artmasıdır. Nüfus bu dönem içerisinde 1,62 kat, yetişkin nüfus ise 1,78 artarken, işsizlik oranı 2,83 kat yükselmiştir. Faal olmayan yeni işgücü sayısı da 1960'da 33 bin 215 kişi iken 1980'de 240 bin 338'e çıkmıştır.

Tablo 2.8 Türkiye'de 1960-80 işgücü yapı endeksleri (1950=100)

Yıllar	İşgücüne Katılım Oranı	İşsizlik Oranı	Nüfus Endeksi	Yetişkin Nüfus Endeksi	İşgücü Endeksi	Faal İşgücü Endeksi	Faal Olmayan İşgücü Endeksi	İşsizlik Endeksi
1960	77,94	3,01	127	134	129	127	154	277
1965	72,07	3,54	143	155	138	135	226	346
1970	68,91	6,44	161	179	152	145	291	677
1975	66,24	7,73	182	207	169	159	365	892
1980	62,71	8,52	206	239	185	173	466	1069

Kaynak: "BULUTAY, Tuncer, Seminar on Employment Unemployment and Wages in Turkey, 1992" çalışmasından faydalanarak hesaplayan: DANSUK(1997), a.g.e., s.81

Aslında bu dönem bir bütün olarak sanayi ve hizmetlerdeki genişlemeye paralel olarak, bu sektörlerdeki istihdamın da arttığı yıllardır. Tablo 2.9'da da görüldüğü üzere tarımdaki istihdam sürekli azalırken, sanayi, inşaat ve hizmetlerdeki istihdam artmış, ithal ikameci sanayileşmenin büyüme stratejisi olarak belirlendiği bu dönemde istihdamdaki en büyük payı ise yine hizmetler sektörü almıştır. Bu veriler bir işçileşme süreci yaşandığını açıkça ortaya koymaktadır. Koray'ın verilerine göre de 1955 yılında tüm çalışanlar içinde %13 olan ücretliler 1970 sonlarında oransal olarak %23,4'e yükselmiştir.[316] Bu verilerin gösterdiği bir başka olgu da köyden kente göç ile kentlerde genişleyen emek arzının sanayi tarafından emilemediğidir.

Tablo 2.9 Sektörlere göre 15 yaş üstü nüfusun istihdam oranları (1960-1980)

	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizmetler
1960	74,9	7,5	2,2	10,2
1965	71,9	7,9	2,6	11,2
1970	66,1	9,6	3,1	19,2
1975	65,2	9,5	3,3	20,7
1980	57,9	11,9	4,4	24,8

Kaynak: KONGAR, a.g.e., s.529

Sanayileşme sürecinin istihdam yaratma yeteneğinin sınırlı kalması ve kentleşmenin sanayileşmenin önünde gitmesi Türkiye'de kentsel yoksulluğun önemli ölçüde etkilemiştir. Gecekondu toplumu büyük oranda süreksiz, güvencesiz, düşük gelirli işlerle geçimini idame ettiren ve bu yüzden birçok zaman "işçi" statüsünde bile sayılmayan[317] bir topluluk olmuştur. Enformel veya marjinal olarak nitelendirilen sektörlerin büyümesi, gecekondulaşma ile beraber ilerlemiştir.

Burada küçük bir hatırlatmayı yapmakta fayda vardır. Enformel sektörü, 1960-1980

---

[316] KORAY(2000), a.g.e., s.245
[317] KIRAY(1998), a.g.e., s.81-90

arasındaki ithal ikameci birikim ve büyüme stratejisi için bir "arıza" veya bir eksiklik olarak değerlendirilmekten öte bu modelin önemli bir parçası olarak değerlendirmek daha gerçekçidir. Nitekim bu dönem iş dünyası da marjinal/enformel sektördeki genişlemeyi "dinamizm" olarak nitelendirmektedir.[318] Enformel sektörün bu dönemde üstlendiği çok önemli işlevler şu şekilde sıralanabilir:[319]

1. İthal ikameci sanayileşmenin ihtiyaç duyduğu ucuz işgücünü sağlamak: Oldukça pahalı ithal ara mal ve makinelerle gerçekleşen üretim için bu işlev oldukça önemlidir. Nitekim 1973'de yapılan bir ankete göre tüm ücretli ve maaşlı çalışanların %39'u resmi asgari ücretin altında bir gelirle çalışmaktadır.[320]

2. Burada yaratılan istihdam olanaklarıyla talep sunumunun sürekliliğini sağlamak: Kırdan kente göç edenlerin kentle bütünleşip, tüketim biçimlerini benimseyebilmeleri için enformel sektör önemli bir işlevi yerine getirmiştir. Kentlere göç eden nüfusun büyük bir bölümünü oluşturan 18-30 yaş arası gençlerin, kırsal kesimde var olmayan nakit gelirleri ve yeni bir yaşam tarzına uyum sağlama istekleri yeni bir tüketim biçimini de benimsemelerine olanak tanımıştır.[321]

3. Kentsel tüketim biçimlerine ulaşması zor olan yoksul kesimler için, bu mal hizmetlerin ucuz ve daha düşük kaliteli benzerlerini üretmek: Bunun için ufak çaplı, sınırlı sermaye ve nitelikli işgücü gerektiren üretim alanları açılmıştır. Keyder 1970'lerde İstanbul'daki sanayi büyümeye, kent merkezindeki ve çevresindeki çok daha büyük sayıda emek yoğun ve küçük ölçekli imalat ve ticaret firması eşlik ettiğini vurgulamaktadır.[322]

4. Bu üretim alanlarının bir işlevi de ithal teknoloji ile makineleşmekte olan özel sektöre tamir, bakım, yedek parça üretimi ile destek olmasıdır. Böylece büyük özel sektör firmaları kendi bünyelerinde daha pahalıya mal olacak bu üretim ve hizmetleri enformel kesimden daha ucuza temin etmektedir.

Sanayi tarafından emilemeyen işgücü arzı karşısında kamu da çeşitli önlemler almış, iç pazarı korumak ve işsizlik oranlarının daha fazla yükselmesini önlemek için bu dönem kamu sektöründe gevşek bir istihdam politikası izlenmiştir. 1975'de kamuda 3 milyon kişi istihdam edilirken, 1977'de bu rakam 3.5 milyona çıkmış ve tüm tarım dışı çalışanlar içindeki oranları

---

[318] SÖNMEZ, Mustafa, "10 Boyutuyla 2000 İstanbul'u", *İstanbul Dergisi, Sayı:36*, İstanbul, 2001, s.86
[319] ŞENYAPILI, Tansı, "Enformel Sektör, Devingenlikten Durağanlığa/Gecekondulaşmadan Apartmanlaşmaya", Yoksulluk: Bölgesel Gelişme ve Kırsal Yoksulluk, Kent Yoksulluğu, TESEV, 2000, s.161-183
[320] WORLD BANK(1980), a.g.e., Washington, s.139
[321] SERTEL, a.g.e., s.58-59
[322] KEYDER, Çağlar, İstanbul: Küresel ve Yerel Arasında, Metis Yayınları, İstanbul, 2000, s.20-21

%66 düzeyine kadar yükselmiştir.[323] İstihdamda yaşanan konjonktürel bir sorun ise Avrupa'ya yönelen göçün azalmasıdır. 1969 ile 1974 arasında yılda 100 bin ortalamayla gerçekleşen dış göç, 1974'te birden düşmüş ve 1979'a kadar 20 bini aşamamıştır. Bu tarihten sonra Arap ülkelerine yönelen göç ise ancak 50 bin ortalamayı bulabilmiştir.[324]

Sonuç olarak kamunun gevşek istihdam politikalarına rağmen tarımın ihraç ettiği nüfusun önemli bir kısmı sanayi tarafından istihdam edilememiş fakat ekonominin yukarıda belirtilen sebeplerle marjinal-verimsiz faaliyetlere esneklik göstermesi, geniş kitlelerin mutlak yoksulluk sınırının altına inmesini önlemiştir. Ayrıca göç edenlerin, kente ilk geldiklerinde marjinal/güvencesiz işlerde çalışsalar bile, zamanla geliştirilen ilişki ağları ve özellikle kamu sektöründe işe girme olanağı sağlayan patronaj ilişkileri sayesinde formel işlerde istihdam olanağını ve umudunu taşıyor olmaları[325] da önemli bir olgudur. Çünkü bu umut yoksulluğun geçici bir durum olarak algılanmasına neden olan önemli faktörlerden biridir.

2.3.2.3 Bölüşüm, Örgütlü Emek, Güvencesiz Çalışanlar ve Yoksulluk

1960-1980 arası ithal ikameci büyüme modelinin benimsendiği yıllar, genel olarak bölüşüm ilişkilerinde emek lehine gelişmelerin olduğu, gelir dağılımındaki eşitsizliklerin kısmen düzeldiği bir dönem olarak anılır. İç piyasaya dayalı ekonomik model, ücretlerin ve kırsal gelirlerin sadece bir maliyet unsuru olarak baskı altına alınmasını önlemiş, iç talebi yaratan bileşenler olarak kısmen korunmuştur. Bunun yanı sıra işçi örgütlerinin gelişimi ve siyasette de aktif bir rol oynamaya başlaması ücretlerin korunmasını sağlamış, tüm bunlar dönemin "popülist"[326] bölüşüm politikaları ile anılmasına neden olmuştur.

Tablo 2.10 Kişisel gelir dağılımındaki değişim(1963-1994)

Gelir Grupları	1963 DPT	1968 DPT	1973 DPT	1986 TUSİAD
En düşük %20	4,5	3,0	3,5	3,9
2. %20	8,5	7,0	8,0	8,4
3. %20	11,5	10,0	12,5	12,6
4. %20	18,5	20,0	19,5	19,2
En yüksek %20	57,0	60,0	56,0	55,9
Gini Katsayısı	0,55	0,56	0,51	0,46

Kaynaklar: ÇAVUŞOĞLU, T., HAMURDAN Y., Gelir Dağılımı Araştırması 1963, DPT, Ankara, 1966(1963 verileri); BULUTAY T., TİMUR S., ERSEL H., Türkiye 'de Gelir Dağılımı 1968, SBF, Ankara, 1971(1968 verileri); DPT, Gelir Dağılımı 1973, Ankara, 1976(1973 verileri), ERSEL Y., FİŞEK H., KALAYCIOĞLU E., Türkiye'de Sosyo-Ekonomik Öncelikler, Hane Gelirleri, Harcama ve Sosyo-Ekonomik İhtiyaçlar Üzerine Araştırma Dizisi, Cilt 2, TÜSİAD, İstanbul, 1986(1986 verileri)

---

[323] SERTEL, a.g.e., s.62'deki verilerden hesaplanmıştır.
[324] SERTEL, a.g.e.,s.82
[325] KAYGALAK, a.g.m., s.136-137
[326] BORATAV(2004), a.g.e., s.123

Oysa çeşitli kişisel gelir dağılımı araştırmaları, gelir dağılımındaki iyileşmelerin gerçekten çok kısmi olduğunu; ithal ikameci büyüme modelinin sorunlarının henüz çok yakıcı olarak yaşanmadığı 1963 ile 1973 arasında dahi asıl olarak 3. ve 4. %20'lik dilimlerin gelirlerinde kısmi bir iyileşme sağlandığını; gini katsayısındaki kısmi iyileşmenin bu kesimlerin gelirindeki artıştan kaynaklandığını göstermektedir. Buna karşı en düşük %20'lik ve 2. %20'lik dilimlerin, yani toplumun en yoksullarının gelirlerden aldıkları payının azaldığını görülmektedir.(Tablo 2.10) Bu durumda bölüşümde hakim olduğu iddia edilen "popülist politikalar"ın izini sürebilmek için bir de gelirlerin fonksiyonel dağılımına bakmakta fayda vardır.

Tablo 2.11 Milli Gelirin Fonksiyonel Dağılımı(1963-1980)

	Faktör Gelirleri İçinde Paylar(%)			**Tarım Dışı Gelirlerin Payları(%)**		
Yıllar	Tarımın Payı	Ücret Ve Maaş Payı	Kar, Faiz, Rant Payı	Tarım Dışı Gelirler	Maaş, Ücret, Gelir	Kar, Faiz, Rant
1963	41,19	21,50	37,31	58,81	36,56	63,44
1964	38,67	23,72	37,60	61,33	38,68	61,32
1965	35,83	27,01	37,17	63,81	42,52	57,48
1966	36,19	27,13	36,68	63,81	42,52	57,48
1967	34,53	28,51	36,95	65,47	43,55	56,45
1968	32,44	29,31	38,25	67,56	43,38	56,62
1969	31,58	31,38	37,05	68,42	45,86	54,14
1970	31,08	31,15	37,77	68,92	45,20	54,80
1971	31,31	31,33	37,77	68,69	45,60	54,40
1972	30,32	31,57	38,11	69,68	45,31	54,69
1973	29,13	31,56	39,31	70,87	44,53	55,47
1974	30,20	29,77	40,03	69,80	42,65	57,35
1975	30,76	31,51	37,73	69,24	45,51	54,49
1976	31,28	32,73	35,99	68,72	47,62	52,38
1977	29,12	36,81	34,07	70,88	51,93	48.07
1978	26,66	35,19	38,15	73,34	47,98	52.02
1979	24,33	32,79	42,88	75,67	43,33	56.67
1980	23,87	26,66	49,47	76,13	35,02	64.98

Kaynaklar: BİLEN, Mahmut, ES, Muharrem, "Gelir Dağılımı Sorunu Ve Çözümünde Yeni Arayışlar", "Yönetim ve Siyasette Etik Sempozyumu", 1998, Adapazarı. s. 376-399, www.econturk.org/Turkiyeekonomisi/bilen98.pdf, 18.08.2006

Tablo 2.11'deki verilerden de görüldüğü gibi dönem içinde ücret ve maaşların faktör gelirleri içindeki payı genel olarak artmıştır. 1977'de en tepe noktasına ulaşan maaş ve ücret payı bu tarihten sonra enflasyondaki yükselme, sabit sermaye yatırımlarındaki düşme ve ücret artışlarına yönelik baskının da etkisiyle gerileme sürecine girmiştir. 1977'ye kadar görülen maaş ve ücret payının artışında, yaşanan işçileştirme süreçlerinin de payı olduğu, genel olarak

ücretli çalışanların sayısındaki artıştan kaynaklandığı düşünülebilir. Bu durumda tarım dışı gelirlerin nasıl dağıldığına bakarsak; 1978'e kadar maaş ve ücret geliri yükselmiş, kar, faiz ve rant gelirinin payı azalmıştır. Yani genel olarak ücretlilerin bölüşümde avantajlı bir durumda oldukları gözlenmektedir.

Bunun bir kanıtı da 1960-1980 arası genel olarak reel ücretlerin artmış olmasıdır. 1963 yılından 1976'ya reel ücretler %220 oranında artmıştır.[327] 1973 yılından itibaren petrol fiyatlarına bağlı olarak ekonomik yapıda meydana gelen dalgalanmalar, imalat sanayinde kişi başına düşen katma değerde gerilemelere sebep olsa da sendikalaşma oranının yükselmesinin ve toplu pazarlık sisteminin etkisiyle bu durum, uzun süre ücretlere yansımamış ve ücretler 1977'ye kadar yükselmeye devam etmiştir.[328] 1977 ile beraber, ücretlilerin payı hızlı bir şekilde düşerken, kar, faiz ve rant gelirlerinin payı hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. Reel ücretler 1977'de %3.4, 1978'de %7.4, 1979'da %12.5 düşerken[329], sermaye kesiminin gelirdeki payının artışında, uygulanan faiz politikasının da etkisi olmuştur. Özellikle sanayi kesimi, düşük maliyetli kredi kullanmak suretiyle, artan toplam gelir içindeki payını artırmış, %34'ten %49'lara çıkarmıştır. Kar ve faiz gelirlerinin payının 1977 sonrası artmasında, KİT'lerin sanayi kesimine yönelik olarak maliyetin giderek altına inen düşük fiyat politikalarının ve giderek gerçekçilikten uzaklaşan kur politikalarının etkisi olduğu söylenebilir.[330] Fakat burada bir noktayı hatırlatmakta fayda vardır. Yükselen kar, faiz ve rant gelirlerinin toplamıdır. Yani bu dönem sanayide karların ücretlerin aleyhine arttığı söylenemez. Nitekim Erinç Yeldan'a göre 1970'lerin ikinci yarısındaki kriz döneminin bölüşüm ilişkileri açısından en belirgin özelliği ücretli emeğin sanayi katma değeri içindeki payının hızla artması olgusudur. Sanayi sektöründe yaşanan daralma sonucunda sektörel katma değerden ücretlilerin aldığı pay 1975'de %28 iken, 1979'da %37'ye değin yükselmiş, sermayenin kar marjları gerilemiştir.[331] O halde kar, rant ve faiz gelirlerini yükselten sanayideki karlılık değil üretken olmayan faaliyetler sonucu elde edilen gelirlerdir. Bu durumun sebebi olarak iki varsayım türetilebilir: Bunlardan birincisi tek tek işyerlerinde, sendikalar ve toplu sözleşme sistemi aracılığı ile bölüşüme kendi lehlerine müdahalelerde bulunabilen ücretliler, iktisat politikaları aracılığı ile yürütülen rant aktarım süreçlerine müdahalede daha etkisiz kalmaktadırlar ve fonksiyonel gelir dağılımında ücretlilerin payı bu yüzden düşmektedir. İkinci varsayım ise sanayi kesiminde genelde örgütlü-vasıflı işgücü

---

[327] BORATAV(2004), a.g.e., s.137
[328] KAZGAN, Gülten, Türkiye'de Gelir Bölüşümü Dün ve Bugün, Friedrich Ebert Vakfı Yayını, İstanbul, 1990, s.17
[329] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.428
[330] ÜSTÜNEL, Besim, "Para ve Maliye Politikalarının Gelir Dağılımına Etkisi", Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, İstanbul, 1989, s.27.
[331] YELDAN, Erinç, Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi Bölüşüm, Birikim ve Büyüme , İletişim Yay, İstanbul, 2003, s.43

vardır ve bu kesimler kendi gelir durumlarını kriz karşısında korusalar da örgütsüz ve düşük vasıflı geniş bir ücretli kesim hızla yoksullaşmaktadır.

Reel ücretlerin 1977'ye dek yükselmesinin bir diğer sebebi de, özellikle Kamu İktisadi Teşebbüslerinde, işçilerin ücret talepleri karşısındaki "gevşek" davranma eğilimidir.[332] Kamuda izlenen yüksek ücret politikasının, piyasanın tümünü etkilediği, özel kesimde de ücretlerin yukarı çekilmesinde rolü olduğu rahatlıkla söylenebilir

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi reel ücretlerdeki 1977 yılına kadar süren artışta ithal ikameci sanayileşmenin ihtiyaç duyduğu iç pazar ve kamu kesimindeki ücret politikaları kadar, sendikalaşmanın artmasının, grev hakkını içeren toplu pazarlık sisteminin gelişmesinin de payı vardır. Nitekim 12 Mart sonrası sendikalara yönelik baskılar ve toplu sözleşme sisteminin askıya alınması sonuç vermiş ve dönem içerisinde sadece darbe sonrası reel ücretler düşmüştür. Bu durum örgütlü emeğin bölüşümü etkilemedeki rolünü açıklıkla göstermektedir. Bu rolü gösteren bir diğer veri de reel ücretlerin 1958-1963 arası yılda ortalama %1 artmış olmasına rağmen, toplu sözleşme düzenini kurumsallaştıran 274 sayılı Sendikalar Kanunu ve 275 sayılı Toplu İş Sözlemesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nun çıkmasıyla 1963-1971 arası yıllık ortalama reel ücret artışlarının %4 seviyesine çıkmasıdır.[333] 1963'te 296 bin olan sendikalı işçi sayısı, 1971'de 1.2 milyona, yani tüm ücretli çalışanların %30'una ulaşmıştır.[334] Sendikaların siyasete aktif katılımı, işçiler için genel oy hakkını da gelir dağılımını kendi lehine çevirmek için önemli bir araç haline getirmiştir. Kısacası siyasete katılım süreci ve bunun bir alt öğesi olarak işçi haklarının ve bunların kullanımının yaygınlaşması 1963 sonrası dönemde işçi ücretlerindeki artma eğiliminin önemli sebeplerindendir.[335]

Sendikalaşmanın ücretlere etkisine dair bir önemli veri de memur maaşlarıdır. 1961 Anayasası ile memurlara sendikalaşma hakkı tanınsa da 1970'de çıkartılan Personel Yasası ile verilen büyük bir zammın ardından 1971'de memurların örgütlenme haklarına kısıtlamalar getirilmiştir. Bu tarihten sonra da memur maaşları dönem boyunca düşmüştür. 1970 yılında bir memurun ortalama maaşı imalat sanayinde çalışan bir işçinin ortalama ücretinden %23 fazla iken, 1976'da ortalama memur maaşı imalat sektöründe çalışan işçinin ücretinin %86'sı düzeyine gerilemiştir. Sendika ve toplu sözleşme hakkı olmayan memurların gelirleri reel olarak sürekli gerilemiş, bu trend 1980 sonrası da sürmüş ve hatta yoksullukla mücadele için pazarda limon satan, taksicilik yapan memur görüntüleri Türkiye'nin gündelik manzarası

---

[332] BORTAV(2004), a.g.e., s.124
[333] IŞIKLI, Alpaslan, "Ücretli Emek ve Sendikalaşma", Geçiş Sürecinde Türkiye, Eds. SCHICK, Irvin Cemil, TONAK, Ertuğrul Ahmet, Belge Yayınları, İstanbul, 1990, s.337-345
[334] KEYDER(1990b), a.g.m., s.64
[335] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.453

haline gelmiştir.[336]

Yoksulluğun en etkili olduğu kırlarda, tarım kesiminin gelir bölüşümünden nasıl faydalandığına bakacak olursak; Tablo 2.11'den de görüldüğü gibi, tarım kesiminin gelirden aldığı pay dönem boyunca sürekli bir düşüş seyri izlemiştir. Bunun en büyük nedeninin tarımdaki işgücünün kentlere göçünün olduğunu söyleyebiliriz. 1977 sonrası hızlanan düşüşün nedeni ise büyük oranda yüksek enflasyonun etkisi olarak değerlendirilebilir. Tarım kesiminin gelirden aldığı pay düşse dahi dönem içerisinde giderek yaygınlaşan taban fiyatları ve destekleme politikaları, tarım-sanayi fiyat ilişkilerinin genellikle tarım lehine dönmesine neden olmuştur. Varlıer'in hesaplamalarına göre 1960-1961 ortalamasını 100 kabul ettiği tarım ticaret hadleri, dönem içerisinde 130'lara kadar yükselmiş ve hiçbir zaman 100'den aşağıya düşmemiştir.[337] Sonuç olarak tarımda devletin desteğiyle sağlanan bu yüksek fiyatlar, bir anlamda, "yoksulluk sigortası"[338] işlevi görmektedir.

Bu durumda ortada bir çelişki vardır. İç ticaret hadleri tarım kesimi lehine gelişmiş, ücretler 1977'ye kadar reel olarak artmış, yine 1977'ye kadar ücretlerin milli gelirden aldıkları pay da yükselmiş ise en başta sunduğumuz kişisel gelir dağılımında en alttaki %20'lik dilimin payı neden düşmüştür? Bunun en temel nedenlerinden biri kuşkusuz gelir bölüşümünde en alttaki %20'lik dilimin sigortalı-kayıtlı çalışanlar olmamasıdır. Bu dönem iyi örgütlenmiş yüksek ücretli bir grup işçinin yanı sıra iş güvenliğinden yoksun, çok daha düşük ücretler alarak "marjinal" kesimde iş bulmuş işçiler vardır. Reel ücret rakamları ise genellikle sigortalı ve sendikalı işçiler üzerinden hesaplanmaktadır. 1973'de yapılan bir ankete göre tüm ücretli ve maaşlı çalışanların %39'u resmi asgari ücretin altında bir gelirle çalıştığı daha önceden vurgulanmıştı. Sendikalı işçiler 1970'li yıllarda artmaya başlayan enflasyona karşı toplu iş sözleşmesi düzeni ile reel ücretlerini korur hatta yükseltirken sendikasız ve hatta kayıt dışı çalışan kesimlerde enflasyon yoksullaştırıcı bir etki yaratmıştır.[339] Yine bu dönem işsizlik oranının da hızla arttığından bahsedilmişti. Tüm bu verilerden hareketle oransal olarak sayıları artan işsizlerin ve asgari ücretin altında çalışan güvencesiz işçilerin, gelir diliminin en altındaki %20'lik grubun önemli bir bölümünü oluşturduğu ve bu kesimlerin yoksulluk sorununu en ciddi yaşayan grup olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Burada kritik olan nokta işsizliğin veya güvencesiz/kayıtsız çalışmanın geçici olduğu durumlarda yoksulluğun da geçici bir olgu olarak algılanacağıdır. Daha önceden de vurgulandığı gibi, kırdan göç edenlerin, zamanla geliştirilen ilişki ağları ve özellikle kamu sektöründe işe girme olanağı sağlayan patronaj ilişkileri sayesinde formel işlerde istihdam olanağını ve umudunu taşıyor

---

336 SERTEL, a.g.e., s.63
337 VARLIER, O., Türkiye'de İç Ticaret Hadleri, DİE, Ankara, 1978
338 DANSUK(1997), a.g.e., s.22
339 SERTEL, a.g.e., s.63

olmaları üstteki %20'lik dilimlere tırmanma olanaklarını da açık tutmaktadır.

Sonuç olarak dönemin başlarında korunmaya alınmış geniş bir iç pazar ve ucuz hammadde üreten kamu sektörü sayesinde özel sanayi kesimine yüksek kar ve rant sağlanıyor, buna karşılık da özel sermaye ücretlerin ve tarım kesimine destek sağlayan iç ticaret hadlerinin yükselmesine göz yumuyordu.[340] Böylece bölüşümde tüm sosyal sınıfları hoşnut tutulabiliyordu. Ancak bu büyüme modelinin 1977'den itibaren sınırlarına ulaşması nedeniyle doğan kriz sermayenin kar marjlarını geriletmeye başlamıştır. Tam da bu süreçte "ücretli kesimler kendi gelirini korumuştur" iddiası sadece ücretlilerin bir bölümü için yapılabilir. Birçok zaman göz ardı edilen güvencesiz/kayıtsız çalışanlar ise işsizlik ve yoksullukla boğuşurken ücretli emeğin bu kategorisine "terfi etme" derdindedir. Yoksulluğu kısmen yenebilen bu "terfi" olanakları ithal ikameci sanayileşme sürecinin ilk dönemlerinde daha fazla olsa da 1970'lerin ikinci yarısı ile beraber giderek daralmış, sanayideki daralma ile işsizlik ciddi bir sorun haline gelmiş ve ilerleyen bölümlerde de görüleceği üzere bunlar 12 Eylül ile beraber kurulacak yeni bir büyüme stratejisinin temel sorunları olarak devam etmiştir.

2.3.2.4 "Sosyal Devlet"te Sosyal Politika

Bölüşüm ilişkilerini incelerken gelir dağılımı dışında bakmamız gereken bir diğer olgu da sosyal politika uygulamalarıdır. Çünkü bu politikalar sayesinde yoksulluk tehdidi altındaki kesimler ücret dışında güvencelere ve parasal olmayan gelir türlerine sahip olabilirler. 1961 Anayasası ile Türkiye bir sosyal devlet olarak tarif edilmiştir. Anayasanın 41. maddesiyle de *"iktisadi ve sosyal hayatta adalet, tam çalışma esasına ve herkes için insan haysiyetine yaraşır bir yaşam seviyesi sağlanması amacına göre düzenlenir"* denilerek "sosyal adalet" vurgusu yapılır. Peki bu dönem 1961 Anayasası ile tarif edilen sosyal devlette sosyal politika uygulamaları ne düzeydedir?

Genel olarak bu dönemde geçmiş dönemlere nazaran daha ileri bir sosyal güvenlik sistemi kurulduğu ve bu sistemin dönem içerisinde uygulanan "popülist" politikaların bir parçası olduğu savunulur.[341] Bu dönemde bütçeler, sosyal güvenlik sisteminin, bedelsiz hizmet sunan eğitim-sağlık kurumlarının yaygınlaşmasına katkı yapmaya devam etmektedir. Eğitim Bakanlığı'na bütçeden ayrılan pay 1950-1960 arasında %10 seviyelerinde iken, 1961-1980 arası %12,8 düzeyine yükselmiştir. 1950-60 arasında Sağlık Bakanlığı'na bütçeden ortalama %3.38 pay ayrılırken, bu rakam 1961-1980 döneminde sadece %3.54'e yükselse de büyüme

[340] YELDAN(2003), a.g.e., s.42
[341] BORATAV(2004), a.g.e., s.124

konjonktüründe Bakanlık bütçesi de büyümüştür.[342]

Dönem içerisinde sosyal politika alanındaki en önemli gelişme ise asıl olarak sosyal güvenlik alanında yaşanmıştır. Sosyal güvenlik ve emeklilik aylıkları yasallaştırılıp erkekler için 25, kadınlar için 20 yıl çalışmadan sonra emekli olmalarına olanak verilirken, devlet bütçesinden çıkan sosyal güvenlik harcamaları da genişletilmiştir.[343] 1971 yılında 1479 sayılı yasayla kurulan Esnaf ve Sanatkar ve Diğer Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kurumu(Bağ-Kur) ile bir işverene bağlı olmadan, kendi adına ve hesabına çalışan, mesleğini sürdürebilmesi için yasayla kurulu bir meslek kuruluşuna üye olması zorunlu olan esnaf ve zanaatkarlar ile şirket ortakları Bağ-Kur kapsamına girmiştir. Bağ-Kur'un bu dönemde üyelerine sağladığı sosyal güvenlik hakları başta yaşlılık sigortası olmak üzere, malullük sigortası ve ölüm sigortasıdır.[344]

SSK ise 1965'te yürürlüğe giren 506 sayılı yasa ile kurulmuş, bu yasa ile daha önceden kurulan işçi sigortaları tek bir çatı altında toplanmıştır. SSK'nın en önemli yanı sadece emeklilik değil sağlık güvencesi de sunmasıdır. SSK'nın yaygınlaşmasıyla ülkemizde 1950 yılında sosyal güvenlik ve sağlık güvencesi kapsamındaki nüfus oranı %3.9 iken, 1970'de %28.5'a ulaşmıştır. Bağ-Kur'un devreye girmesiyle özellikle sosyal güvenlikten yararlanan nüfus yarıya yaklaşmıştır. 1980'de de sosyal güvenlikten yararlanan nüfusun oranı %48.9, sağlık güvencesinde yararlananların oranı da %38.4'tür.[345] Tüm bu gelişmelerin yanında gözden kaçırılmaması gereken bir olgu da ülkenin yarısının hiçbir sosyal güvencesi olmayışıdır.

Sağlık hizmetleri alanında bu dönemde yaşanan gelişmelerin en önemlisi 1961 yılında çıkan 224 sayılı "Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi"ne dair yasadır. Bu yasa, Anayasanın 49. maddesinin devleti "herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesi ve tıbbi bakım görmesini sağlamak" ile yükümlü kılması gereği çıkarılmıştır. Yasada sosyalleştirmeyle kastedilen *"vatandaşların sağlık hizmetleri için ödediği prim ile amme sektörüne ait müesseselerin bütçelerinden ayrılan tahsisat karşılığı her çeşit sağlık hizmetlerinden ücretsiz ve kendisine yapılan masrafların bir kısmına iştirak suretiyle eşit şekilde faydalanmasıdır"* ifadeleriyle açıklanmıştır. Yasanın uygulanmasının önündeki en büyük engellerden birisi ise sağlık hizmetlerinin büyük kentler dışında eşit dağıtılamamış olması, özellikle kırsal kesime

---

[342] Rakamlar "T.C. Maliye Ve Gümrük Bakanlığı, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, Bütçe Gider ve Gelir Gerçekleşmeleri(1924-1991), Ankara, 1992" verilerinden faydalanılarak hesaplanmıştır.
[343] HALE, William, The Political and Economic Development of Modern Turkey, St.Martin Pres, New York, 1981, s. 215-221
[344] KORAY(2000), a.g.e., s.270
[345] SOYER, Ata, "Türkiye'de Sağlık Hizmetleri, Sağlık, Hekimler Ve Eşitsizlikler; Bugünden Yarına...", http://www.ttb.org.tr/2020/ata_soyer.doc, 09.04.2006

dönük sağlık hizmetlerinin çok düşük düzeylerde bulunmasıdır.[346] Bu yüzden kentlerdeki 7 bin kişilik bir toplum için kurulması planlanan Sağlık Ocakları'nın yanı sıra, 2500 kişilik köy grupları için de Sağlık Evleri gündeme gelmiştir. 1962'de kurulan "Sosyalleştirme Dairesi"nin yürüteceği 15 senelik bir plan oluşturulmuş ve ilk olarak 1963'te sağlık hizmetlerinden en az yararlanan Ağrı, Bitlis, Hakkari, Kars ve Van'dan başlamak üzere 19 Sağlık Ocağı ile 35 Sağlık Evi hizmete sokulmuştur. 1973'e gelindiğinde ise 25 ilde 872 Sağlık Ocağı ve 2340 Sağlık Evi hizmettedir. 1963'de kurulan Verem Savaş Genel Müdürlüğü ve Ana Çocuk Sağlığı Müdürlüğü, hemşire ve sağlık memuru eğitimi için yine aynı yıl kurulan Mesleki Eğitim Genel Müdürlüğü yine bu dönemde sağlık alanında atılan adımlarda merkezi planlamaya verilen önemi göstermektedir. Hastane düzeyinde ise 1960 yılında 566 olan kurum sayısı 1970'de 746'ya, 1980'de ise 827'ye yükselmiştir. Bir yatağa düşen nüfus ise 1960'ta 600 iken, 1970'te 490'a, 1980'de 451'e düşse de hala yüksek seviyelerdedir.[347]

Eğitim alanında yaşanan en temel sorunlardan birisi de hala okuryazar oranının düşük olmasıdır. 1960'ta %39.5 olan okuryazar oranı, 1970'te ancak nüfusun yarısını geçerek %56.2'ye, 1980'de %67.5'e yükselmiş[348], ancak 1965'te sayıları 13.138.956 olan okur-yazar olmayanlar, 1970'te 13.346.317'ye ulaşmış 1980'de 14 milyonu aşmıştır.[349] Yani eğitime ayrılan bütçe ve eğitimin büyük oranda parasız olması dahi nüfus artışı ve göç ile büyüyen sosyal ihtiyaçları karşılayamamaktadır. Bu dönemde eğitim alanında yaşanan kayda değer gelişme ise ilköğretim üstü eğitimdeki ilerlemedir. 1960-1961 yıllarında toplam öğrencilerin ortalama %20.5'i Ortaokul'a devam ederken, bu oran 1970-1971 yıllarında ortalama %35.2'ye yükselmiştir. Benzer şekilde aynı oranlar aynı yıllarda lise için %18'den %35.4'e, yükseköğrenim için de %3.3'ten %6.8'e çıkmıştır.[350] Dönem içerisinde genel olarak okullaşma oranı artmıştır. 1960-1961'de ilk öğretimde ortalama %69.5 olan okullaşma oranı, 1980-1981'de %97.7'ye yükselmiştir. Aynı yıllar için okullaşma oranları ortaokullarda %15.8'den %40.6'ya, liselerde %13.2'den %28.4'e, yükseköğretimde de %3.1'den %6.4'e yükselmiştir.[351] Sonuç olarak bu dönem ilköğretimde okullaşma sorunu önemli ölçüde çözülmüş, yaygınlaşan herkese açık, parasız eğitim olanakları ve eğitimli işgücüne olan ihtiyaçtan dolayı lise ve ortaokul mezunlarının dahi kamuda ve özel sektörde iş bulma olanakları yoksullar için eğitimi önemli bir "terfi" olanağı haline getirmiştir.

---

[346] EGE, Rıdvan, Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s.71
[347] ÖZSARI, a.g.m.
[348] DİE(1993), a.g.e., s.13
[349] DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı 1973, Ankara, 1974, s.40-41
[350] KONGAR, a.g.e., s.533
[351] DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, 1950-1966, Ankara, 1997, www.dpt.gov.tr

Sağlık ve eğitim alanında kısmi ilerlemeler sağlanırken, gene bir Anayasa hükmü olmasına rağmen konut alanında etkili bir sosyal politika önlemine rastlanmamaktadır. Göçün bu kadar yoğun olduğu bir dönemde bu sorun üzerinde yeterince durulmamış ve göç edenler kendi çözümlerini, çoğu zaman ciddi çatışmaları göze alarak, kendileri üretmişlerdir. Bu çözümün adı gecekondudur ve hem göç edenler için sağlıksız yaşam koşulları hem de kent için sağlıksız bir çevre yaratmıştır.

2.3.3 İthal İkameci Büyüme Stratejisi ve Bu Dönemdeki Yoksulluğa Dair Toplu Bir Değerlendirme

İthal ikameci sanayileşme ile önemli bir büyüme sağlanmış, kişi başına GSMH 1960'da 358.6 dolar iken 1979'da 1876.8 dolara yükselmiştir. Genellikle "tüm sınıfları hoşnut etmesi" veya "popülist" politikaları ile anılan ithal ikameci büyüme stratejisinin belirlendiği dönem, paradoksal bir biçimde aynı zamanda kırdan kente göç, gecekondulaşma, büyüyen kent yoksulluğu ve gelir dağılımında en alttaki %20'lik kesimin gelirinin azaldığı bir dönem olarak da anılmaktadır. 1974'te gerçekleştirilen bir araştırmaya göre hanelerin % 41'i yetersiz ve sınır düzeyde beslenmektedir.[352] 1978 itibarıyla Türkiye'de her dört kişiden biri mutlak yoksulluk sınırının altında bir gelirle yaşamaktadır.[353] Göreli yoksulluk açısından da durum hiç parlak değildir. Özcan Dağdemir'in 1973 Gelir Dağılımı araştırmasından faydalanarak yaptığı hesaplamalara göre, ortalama gelirin yarısından az gelir elde eden yoksul hanelerin oranı %41.6'dır.[354]

Rekabetten uzak korumacı sanayileşmeyle oluşturulan "tekel rant alanları"nda yaratılan katma değerin bir bölümünün patent, lisans know-how anlaşmaları kanalıyla dışarıya aktığı; sanayi sermayesinin maliyetin altında fiyatlardan satılan KİT girdileriyle desteklendiği; iç ticaret hadlerinin tarım lehine geliştiği; başta ticaret olmak üzere hizmetler sektörünün oldukça hızlı büyüdüğü; özellikle kayıtlı çalışan sendikalı işçi ücretlerinin yükseldiği bir dönemi "popülist" diye değerlendirmek veya ithal ikameci sanayileşmeyi "tüm sınıfları memnun tutan" bir model olarak sunmak ilk bakışta akla yatkındır. Ancak yukarıdaki rakamlar "popülizm" tespitine dair şüphe uyandırmakta, tüm sınıfların memnuniyet düzeyinin eşit olmadığını göstermektedir. Kırdan kente göç ile beraber başta barınma olmak üzere sosyal politika alanında ortaya çıkan zaaflar Türkiye'nin mevcut ekonomik düzeyinde uygulandığı söylenen "popülizm"in yoksullukla mücadeledeki eksikliklerini gözler önüne sermektedir. Ancak yoksulluktan etkilenen kesimlerin politikleşen bir toplumsal atmosferde özellikle seçmen

---

[352] DANSUK(1997), a.g.e., s.101

[353] CELASUN, Merih, "Income Distribution and Domestic Terms of Trade in Turkey (1978-1983)" METU Studies in Development 13 (1-2), Ankara, 1986

[354] DAĞDEMİR, Özcan, Türkiye Ekonomisinde Yapısal Değişim ve Gelir Dağılımı, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Eskişehir, 1992

olarak siyasi ağırlıklarının artması; göçün büyük bir mülksüzleşme dalgası ile yaşanmamış olması ve kır ile süren bağlar; kırsal dayanışmanın kentte yeniden üretimi; sendikaların büyümesi ve politik ağırlıklarının artmasıyla kırsal dayanışmanın yerini yeni ve daha ileri bir dayanışma örüntüsünün alması; içe dönük büyüme modelinin pazar ihtiyaçları gibi yukarıda ayrıntılarıyla irdelediğimiz faktörler yoksulların oldukça güçlü geçim stratejileri geliştirmesini sağlamıştır. Bu stratejiler yoksulluğun, gecekondu yaşamının, marjinal ve kayıt dışı sektörlerde güvencesiz çalışmanın geçici bir olgu olarak yaşanmasını sağlamıştır. İşte dönemin popülizmini ve en alt sınıfların "memnuniyetini" karakterize eden en somut olgu, yeni ve modern bir kent hayatına, sigortalı-güvenceli bir işe geçiş olanaklarıdır. Temel hizmetlerin ağırlıklı olarak parasız olması ve bu hizmetlerin devlet tarafından sunumunda yaşanan kısmi ilerlemeler de yoksullara ücret dışında güvence ve parasal olmayan gelir aktarımı sağlamakta, istihdam olanaklarıyla birleştiğinde eğitim yoksullar için eğitimi önemli bir "terfi" fırsatı sunmaktadır.

Ancak hem dışarıya kaynak aktarıp hem de az yada çok toplumsal kesimlerin bir çoğunu aynı anda memnun eden bu model kısa sürede tıkanmış ve borç krizi, ödemeler dengesi problemleri, yüksek enflasyon, sanayide kapasite kullanımının düşmesi ülkeyi yeni köklü bir siyasi dönüşümle beraber uygulamaya giren yeni bir büyüme modeline taşımıştır.

2.4 1980'den Bugüne Büyüme ve Yoksulluk

1978 yılından sonra Türkiye ekonomisinin içine girdiği tıkanıklık, büyüme oranlarının dramatik biçimlerde düşmesine ve hatta ekonominin küçülme sürecine girmesine neden olmuştu. En önemli göstergeleri, yüksek enflasyon ve döviz krizi olan bu tıkanma sürecine karşı Türkiye'nin büyüme ve sermaye birikim stratejisinde köklü değişiklikler yaşanmıştır. 1950'lerin ortalarından itibaren ithal ikameci ve korumacı bir büyüme stratejisi izleyen Türkiye, 1980 ile beraber "ihracata dayalı büyüme stratejisi"ni benimsemiştir. Piyasa ekonomisinin güçlendirilmesi ve ekonominin dış rekabete açılması, ekonomide sermaye birikiminin ve verimlilik artışının başlıca kaynakları olarak ele alınmıştır.[355] Dünyadaki genel trende uyumlu olarak, kamunun ekonomideki rolünün küçültülmesi ve mali piyasaların serbestleştirilmesi 1980 sonrası uygulanan iktisat politikalarının temelini oluşturmuştur. 24 Ocak'ta açıklanan istikrar paketi, bu iktisat politikalarına geçiş için bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. 12 Eylül 1980 askeri darbesi de bu köklü değişimin bir diğer simge tarihi olarak ifade edilebilir çünkü "ekonominin dışa açılması öncelikle ücretler ve politik yapılar üzerinde bir baskı oluşumunu getirmiştir."[356] Ücretlerin ithal ikameci dönemdeki 'pazar

[355] TUSİAD, DPT(2005), a.g.e., s. 16
[356] DANSUK(1997), a.g.e., s. 18

yaratma rolü'nün önemsizleşip bir maliyet unsuru olarak öne çıkması, 1980 sonrası ekonomi politikalarının toplumun en altındaki kesimlerin hayat standartlarını olumsuz yönde etkilemesine neden olmuştur. "…küreselleşen ulusal ekonomide ücretlerin üretkenlik kazanımlarıyla olan -kabaca da olsa- birlikteliği, 1980 dönüşümü ile kopartılmış ve 1950'den bu yana gelen artış trendi terk edilmiştir."[357]

Çalışmanın birinci bölümünde değinildiği gibi, 1970'ler sonrası sadece Türkiye değil dünya ekonomisi önemli dönüşümler yaşamıştır. 1929 krizi sonrasına damgasını vuran sermaye birikim modelinin sarsıldığı bu yıllarda artan rekabet ve kâr oranlarının giderek düşmesi yeni bir birikim ve üretim modeli arayışına yol açmıştır. Kitle üretimini temel alan üretim modeli, bu modelin ihtiyaç duyduğu kitle tüketimini güvence altına alan yüksek ücretler ve sosyal devlet uygulamaları özellikle sermaye çevreleri tarafından sorgulanmaya başlanmıştır. Bunun sonucu olarak ücretleri sadece bir maliyet unsuru olarak gören, sosyal harcamaları devlet bütçesini zorlayan kara delikler olarak nitelendiren, kamu yatırımcılığının crowding out etkisine dikkat çeken yeni liberal politikalar giderek fikri ve fiili hegemonyasını genişletmiştir. Sosyal devlet/refah devleti içerisinde göreli olarak istikrar kazanan istihdam yapısı, endüstriyel ilişkiler, sosyal haklar köklü bir biçimde değişmeye başlamıştır. Bu süreç, birikim ve büyüme modellerini değiştirirken yoksulluğun niteliğini ve niceliğini de değiştirmiştir.

Bu dönüşümlerin, çevre ülkelerdeki uygulamasının temelini Dünya Bankası ve IMF'nin önerdiği istikrar ve yapısal uyum programları oluşturmuştur. Bu programlar Birinci ve İkinci Kuşak Yapısal Reformlar olarak adlandırılmaktadır.[358] Birinci kuşak düzenlemeler piyasaların küresel kapitalizmin piyasa kurallarına sınırsızca açmalarını öngörmekteydi. Bu amaçla ticaretin tümüyle serbestleştirilmesi, sermayenin önündeki kısıtlamaların kaldırılarak ülkelerin uluslararası finans ağlarına açılması ve bu hedeflere uygun olarak sürdürülen deregülasyon ve özelleştirme politikaları, birinci kuşak politikaların temel çerçevesini oluşturmaktaydı. Türkiye'nin özellikle 1989 sonrası dönemine bu reformlar damgasını vurdu. Finansal serbestleşme ile birlikte Türkiye'de borçlanma temel kaynak yaratma yöntemlerinden biri haline geldi.[359] İkinci kuşak "reformlar" ise birinci kuşak reformların tamamlayıcısı olmakla beraber kimi farklılıkları da içeriyordu. Birinci kuşak reformlarda piyasa kuralları karşısında

---

[357] YELDAN, Erinç, "12 Eylül'ü Aşmak İçin…", Cumhuriyet, 07.09.2005.

[358] Bağımsız Sosyal Bilimciler(BSB), 2005 Başında Türkiye'nin Ekonomik ve Siyasal Yaşamı Üzerine Değerlendirmeler, Ankara, Mart 2005, s.4-5, http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org, 12.12.2005.

[359] Öyle ki Ankara Ticaret Odası'nın yaptığı bir araştırmaya göre Türkiye'de 1980-2004 arasında elde edilen 1 trilyon 800 milyar dolardan fazla kaynağın 1,2 trilyon dolardan fazlası iç ve dış borçlanma ile elde edilmişti. Yine aynı araştırmaya göre 1980-2004 ikinci ay arasında vergiden elde edilen kaynaklar, borçlanma ile elde edilen kaynakların yarısından az olarak gerçekleşti. Bu dönem içinde yatırım harcamaları 2,5-3 kat arasında bir artış gösterirken, iç borç faiz ödemeleri 75 kattan, dış borç faiz ödemeleri ise 19 kattan fazla arttı. Aktaran: BULUT, Yiğit, "Çarpıcı Tespitler", Radikal Gazetesi, 14.03.2005.

edilgen olarak tanımlanan devletin, ikinci kuşak reformlarla yerini piyasanın toplumsal olan her alana yaygınlaştırılması görevini üstlenen etkin düzenleyici devlete bırakması söz konusudur. Dünya Bankası'nın 1997 yılındaki "Değişen Bir Dünyada Devlet" başlığıyla hazırladığı raporda, piyasanın sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için devletin düzenleyici ve yönlendirici rolünün altı çizilmiş, devletin piyasa temelli yeni tarifi "yönetişim" kavramıyla tariflenmişti.[360] Bu dönüşümle beraber, genişleyici mali politikalar ve sosyal devlet yerini giderek "faiz dışı fazlalar" elde etmekle yükümlü "sorumlu ve etkin" yönetişim prensiplerine bırakmakta, kalkınma ve sanayileşme hedeflerinin yerini finans dünyasının kısa-dönemci rant arayışları almakta, "yatırım" kavramı sadece "yabancı sermayeyi davet etmek" hedefine kilitlenmekte, "kalkınmakta olan ülkeler" de bir grup olarak "yükselen piyasalar" diye anılmaya başlanmaktaydı.[361] Özellikle 2000 krizi sonrası Türkiye'de kamu yönetimi, bankacılık sistemi, temel hizmetler, sosyal güvenlik ve tarım gibi alanlarda yapılan birçok düzenleme, Bankacılık Düzeme Denetleme Kurulu, Enerji Piyasaları Kurulu gibi yaratılan yeni üst kurumlar ve faiz dışı fazla vermeye hedeflenmiş bütçe politikaları ikinci kuşak reformlara örnek olarak verilebilir.

1980 sonrası reformlar sermaye birikim süreçlerinde çok önemli dönüşümler doğururken, Türkiye'de yoksulluğun niceliğini ve yaşanma biçimlerini kökten değiştirecek sonuçlar yaratmıştır ve önümüzdeki dönemlerde de yaratmaya adaydır. Bu bölümde yapısal reformların çerçevesinde 1980 sonrası Türkiye'nin iktisadi dönüşümü ve bu dönüşüm içerisinde yoksulluk mercek altına alınacaktır.

2.4.1 1980'den 2000'lere Dönüşüm, Büyüme ve Birikim

Türkiye'de sermaye birikim sürecinin "en önemli kırılma noktası"[362] sayılan 1980 sonrası yaşanan dönüşüm kabaca üç alt döneme ayırarak incelenebilir. Bu dönemlerden birincisi önce "tipik bir istikrar programının askeri rejim denetimi altında uygulandığı[363] ve dış ticaret başta olmak üzere ekonominin serbestleştirildiği 1980-1988 dönemi; ikincisi finansal serbestleşmenin damgasını vurduğu 1989-1999 dönemi ve üçüncüsü de "İkinci Kuşak Reformlar"ın damgasını vurduğu 2000 krizi sonrası olarak sıralanabilir.

2.4.1.1 1980-1988: İstikrar ve Serbestleşme

24 Ocak 1980 tarihinde uygulamaya konan istikrar tedbirleri ekonomi politikalarındaki

---

[360] WORLD BANK, World Devolopment Report 1997-The State in a Changing World, http://www.worldbank.org/html/extpb/wdr97/english/wdr97su1.htm, 18.04.2006
[361] YELDAN, Erinç, "İktisadi Kalkınma ve Emperyalizmin Yürütücü Kurumları", Cumhuriyet Gazetesi, 04 Mayıs 2005
[362] SÖNMEZ, Mustafa, "İşte Eseriniz!... 100 Göstergede Kuruluştan Çöküşe Türkiye Ekonomisi", İletişim, İstanbul, 2004a, s.161
[363] KAZGAN(1999), a.g.e., s.146

dönüşümün önemli bir dönemecidir. Yüksek oranlı bir devalüasyon, KİT zamları ve fiyat kontrollerinin kaldırılmasından oluşan 24 Ocak kararları ile ivmelendirilen dönüşümün amaçları iki başlıkta özetlenebilir:[364]

1. Ekonominin birikim ve kaynakların dağılımı mekanizmalarında pazar fiyatlarının belirleyici unsur olması.
2. Mal ve hizmet ihracatını arttırmaya yönelik, devletin yoğun destek verdiği bir dışa açılma stratejisinin izlenmesi.

Boratav ise 24 Ocak kararlarının sadece bir istikrar programı niteliği taşımadığını, içte ve dışta piyasa serbestisi ile yerli ve yabancı sermayenin emeğe karşı güçlendirilmesi gibi iki stratejik hedef etrafında oluşan Dünya Bankası orijinli bir yapısal uyum perspektifi de taşıdığını vurgulamaktadır.[365] Dönüşümün yukarıda belirtilen birinci amacı gereği, pazar fiyatlarının belirleyici olabilmesi için fiyatlama sürecini piyasa koşullarına bırakılması gerekmekteydi. 24 Ocak kararlarıyla mal ve hizmet piyasalarında fiyat kontrolleri kaldırılırken, KİT'lere %100-400 arasında değişen oranlarda zam yapıldı.[366] Bu fiyat politikası bir taraftan KİT'lerin 1960'lı yıllardaki, 'yerli sermayeye ucuz girdi sağlama' fonksiyonundan vazgeçilmesi bir taraftan da ücretlerin reel olarak aşınması ve yoksullaşma anlamına gelmekteydi.

Fiyatlardaki serbestleşmenin bir diğer öğesi olarak TL'nin ABD Doları karşısındaki fiyatı %48.62 oranında devalüe edildi ve "crawling pag" sistemiyle kur her gün yeniden ayarlanarak TL'nin değeri aşındırıldı. Bu uygulamanın en önemli nedeni, dönemin iktisat politikasın ana hedefi doğrultusunda, ihracatta rekabet gücü sağlanmasıydı. TL'nin değerinin aşınmasının bir diğer etkisi de ithal ürünlerinin pahalılaşmasıyla iç tüketimin daraltılması oldu. Kazgan'a göre enflasyonu ivmelendiren reel devalüasyonlar dış dünya malları itibarıyla satın alma gücünü düşürdüğü için yoksullaşma anlamına geliyordu.[367]

Fiyat serbestisinin yoksulluğu en çok etkileyen öğelerinden biri de emeğin fiyatının(ücret) düşük tutulmasıydı. Bu ihracatta rekabeti sağlayacak bir politika olarak benimsenmişti. Ücretlerin düşürülmesinin yeni büyüme modelindeki bir işlevi de iç talebin düşürülerek ihraç edilecek bir artığın yaratılmasının sağlamasıydı.[368] Ücretlerin düşürülmesinde en önemli rolü ise 12 Eylül darbesi oynadı. İş gücü piyasasının ekonomi dışı yollarla disiplin altına alınması; yani sendikal faaliyetlerin yasaklanması, grev yasağı, ücretlerin Yüksek Hakem Kurulu'nda

[364] YELDAN(2003), a.g.e., s.39
[365] BORATAV(2004), a.g.e., s.148
[366] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.198
[367] KAZGAN(1999), a.g.e., s.162
[368] YELDAN(2003), a.g.e., s.44

belirlenmesi gibi uygulamalar ücretleri etkili bir biçimde baskıladı.[369] Ücretlerin geriletilmesinde, dönem boyunca düşse bile ılımlı bir oranda süren enflasyonun da etkili olduğunu vurgulamak gerekiyor.

Tablo 2.12 1980'lerde enflasyon, devalüasyon, faiz oranları

Yıllar	Enflasyon Oranı	1 Yıl Vadeli Faiz Oranı	Devalüasyon Oranı	İstanbul Ücretliler Geçinme Endeksi Değişim
1980	115,6	33,0	150,8	75,6
1981	33,9	50,0	43,3	35,9
1982	21,9	50,0	45,7	34,5
1983	31,4	45,0	40,2	28,1
1984	48,4	45,0	62,1	33,8
1985	45,0	55,0	40,7	53,7
1986	34,6	48,0	29,8	35,6
1987	38,8	53,6	27,3	49,9
1988	73,7	83,9	67,1	70

Kaynaklar: Enflasyon, faiz ve devalüasyon verilerini TCMB Aylık Bültenler'den derleyen: KEPENEK, a.g.e., s.237. Geçinme endeksi verileri için: DPT, www.ekutup.dpt.gov.tr, 01.06.2006

Tablo 2.12'den de görüldüğü üzere dönem içerisinde enflasyon hiçbir zaman 1980'deki seviyesine ulaşmasa da ortalama enflasyon artışı yaklaşık %49, İstanbul için hesaplanan ücretliler geçinme endeksi artışı da yaklaşık %46 düzeyinde gerçekleşti. 1988'e gelindiğinde reel ücretler 1977'deki düzeyinin %55 altındaydı.[370] İş gücü piyasalarının ekonomi dışı yollarla baskılanması sadece ekonomik sonuçlar doğurmadı. "İş gücünün salt bir üretim faktörü gibi alınması ve fiyatının(ücretlerin) piyasa koşullarına göre belirlenmesi kuralının geçerli olması yalnız ekonomik değil toplumsal yönleri de olan ve uzun dönemli gelişmeyi etkileyecek bir uygulamadır."[371] Bu uygulamanın toplumsal sonuçları Türkiye'de yoksulluğun tartışılacağı ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı biçimde irdelenecektir.

1980 sonrası yeni büyüme stratejisiyle bir ulusal öncelik haline getirilen ihracata yönelik destek, devalüasyonlar ve ucuz emek ile sınırlı değildi. İhracatı teşvik fonları gibi mali desteklerle, gümrük vergilerinden muafiyetlerle, vergi iadeleriyle de ihracat hacmi büyütülmeye çalışıldı. İhracattaki vergi iadeleri GATT anlaşmasıyla çeliştiği için dönem içerisinde indirilse de 1988'e kadar sürdü.[372] Dönem boyunca dış ticaretin serbestleştirmesi hedefiyle uyumlu olarak ithalat üzerindeki yasaklar ve miktar kısıtlamaları aşamalı olarak

---

[369] SÖNMEZ, M.(2004a), a.g.e., s.162
[370] KAZGAN(1999), a.g.e., s.149
[371] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.210
[372] Vergi iadesi uygulaması, kamu kaynaklarının yağmalanmasına neden olan "hayali ihracat" adı verilen olayların bu dönem sık sık gündeme gelmesine neden oldu: KAZGAN(1999), a.g.e., s.256

daraltıldı. Bunun sonucu olarak ithalat talebi arttı ancak dönem içinde artan ihracat sayesinde ihracatın ithalatı karşılama oranı %36.8'den %81.4'e yükseldi.[373] Yeldan'a göre ithalatın finansmanı sürdürülebilmesinde net dış borçlanma olanaklarının artmasının da önemli bir etkisi vardı.[374]

Bu dönemde tüm fiyatlar gibi sermayenin fiyatının(faiz) da piyasa koşullarına göre belirlenmesi hedeflendi. 24 Ocak'ta faizler tümüyle serbest bırakılmasa da yüksek faiz politikası izlendi. 1980 Temmuz'unda vadeli mevduat ve kredi faizlerinin serbest bırakılmasıyla başlayan faiz yarışı 1982'de banker skandalları ve bazı küçük bankaların batışı ile sonuçlandı ve faiz oranlarını belirleme yetkisi yeniden Merkez Bankası'na geçti.[375] Ancak burada ilginç olan nokta "devletin küçültülmesi ve ekonomiden elini çekmesi gerektiği," yani iktisadi artık üreten alanları özelleştirmesi gerektiği konusunda önemli bir fikri hegemonyanın bulunduğu bir dönemde devletin "özel zararları kamulaştırması"[376] idi. Kriz sonrası güç durumda kalan banka ve bankerlere faizsiz veya düşük faizli, orta vadeli kredi verilmiş, zordaki şirketlere vergi erteleme kolaylığı sağlanmış, Tuncay Artun'un hesaplamalarına göre bu krizin ekonomiye maliyeti GSMH'nın %2.5'i düzeyinde olmuştur.[377]

Özel zararların kamulaştırılmasının bir diğer örneği de DÇM hesaplarıdır. Yapılan düzenlemeye göre sekiz büyük banka gelen dövizleri TCMB'ye devretmekte, hesap sahibi istediğinde bunun karşılığı üzerinden kredi alabilmektedir. Ancak aynı 1970'lerde olduğu gibi devlet bu hesaplara borç ödeninceye kadar kur garantisi sağlamaktadır. Yani özel kesimin dış borçları devlet borcuna dönüşürken, dövizle ödeme riskini de devlet üstlenmektedir.[378] Benzer şekilde özel sektörde birçok şirket kamu bankaları tarafından borçları karşılığı devralındı ve bazı bankalar bu "kurtarma operasyonu"ndan doğan görev zararları nedeniyle ciddi finansal problemler yaşadılar.[379]

Teşvikler ve "özel zararların kamulaştırılması" ile görülen devletin harcama politikalarındaki tercihleri, gelir politikalarına da yansımaktadır. 1980'den sonraki serbestleşme sürecinde sermaye kesimlerine yönelik desteğin bir yönü, yukarıda da görüldüğü gibi vergi politikalarıydı. 1963'te beri uygulanan vergi tarifesi değiştirilerek en düşük gelir dilimine uygulanan oran %10'dan %25'e yükseltilirken, yüksek gelir dilimindeki ortalama %60 oranı

---

[373] TÜİK, Yıllara Göre Dış Ticaret, http://www.tuik.gov.tr, 05/06/2006
[374] YELDAN(2003), a.g.e., s.59
[375] SÖNMEZ, M.(2004a), s.163
[376] Gülten Kazgan devletin bu süreçteki yeni rolünü "Özel zararların kamulaştırılması, kamusal yararların özelleştirilmesi" olarak tarif etmektedir: KAZGAN(1999), a.g.e., s.252-281
[377] ARTUN, Tuncay, "Türk Mali Sistemi 1980-1984: Değişim ve Maliyeti", Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler, Ed. Bilsay Kuruç, Ankara, 1985, s.35-71
[378] KAZGAN(1999), a.g.e., s.255
[379] KAZGAN(1999), a.g.e., s.255

%50'ye çekildi; kurumlar vergisinde yapılan bir değişiklikle, kurum kazançlarının gelir vergisi altında menkul sermaye iradı olarak vergilendirilmesine son verildi.[380] Gelir vergisinde çok önemli bir denetleme öğesi olan servet beyannamesi 1984 yılında kaldırıldı. Katma Değer Vergisi'nin(KDV) devreye girmesi, reel gelirleri azalan ücretli kesimler üzerindeki vergi yükünün ve dolayısıyla yaşam koşullarının daha da ağırlaşmasına neden oldu. 1988 yılındaki toplam vergi gelirlerinin %31'ini bir dolaylı vergi olan KDV oluşturuyorken, yine büyük bölümünü ücretlilerin ödediği gelir vergisinin oranı %34, buna karşın şirketlerin ödediği kurumlar vergisinin oranı ise %15 idi.[381] Vergi adaletsizliği toplumun en altındaki yoksul kesimlerin aleyhine bir durum oluştururken, sermaye kesimlerinin lehine vergi düzenlemeleriyle de devletin gelirlerinin düşük olmasına sebep oluyordu. 1981'de %20 olan vergi yükü, 1982-1888 yılları arasında ortalama %14.8 düzeyinde gerçekleşmekteydi.[382]

Devletin yeterince vergi toplayamaması, borçlanmayı doğrudan finansman yöntemi olarak gündeme getirdi. 1985 mali yılı Bütçe Kanunu ile borçlanma yetkisinin yasama organının elinden alınıp Hazine Müsteşarlığı'nın bağlı olduğu bakanlığa devredilmesi ve gelir-gider farkının %200'üne kadar borçlanma izni verilmesi oldukça önemli bir politika değişikliğiydi. Bu politika değişikliğinin bir sonucu olarak 1980 yılında ihraç edilen devlet tahvili ve hazine bonosu miktarı, aynı yılın GSMH'sinin %1.4'ü iken, bu oran 1985'te %5.1'e, 1988'de %6.9'a ulaştı.[383] İç borç stokunun GSMH'ye oranı 1980'de %15.5, 1985'te %18 iken, 1987'de %21.8'e yükseldi. Benzer şekilde 1980'de GSMH'nın %23.4'ü düzeyinde olan dış borç stoku, 1985'te %36.9'a, 1988'de de %44.2'ye erişti.[384] Bir bütün olarak döneme bakarsak iç ve dış borç faiz ve anaparalarının vergi gelirlerine oranının 1980'de %12 civarındayken dönem boyunca sürekli artarak 1988'de %94'e ulaştığını görürüz.[385] İç borçlanmayı doğrudan finansman aracı haline gelmesi ile bir taraftan kamunun yurt içi fonların büyük bir bölümünü kullanır hale geleceği ve devlet bütçesinin büyük bir bölümünün faiz ödemelerine ayrıldığı bir sürece girilmiş,[386] bir taraftan da yükselen reel faiz oranlarıyla parasal kesimin güçlendirilmesini sağlamıştır. 1985 yılında negatif olan reel faiz oranı, 1986 ve 1987 yıllarında sırasıyla %17.9 ve %14.6 oranlarında gerçekleşmiş, bu oranlar Cumhuriyet

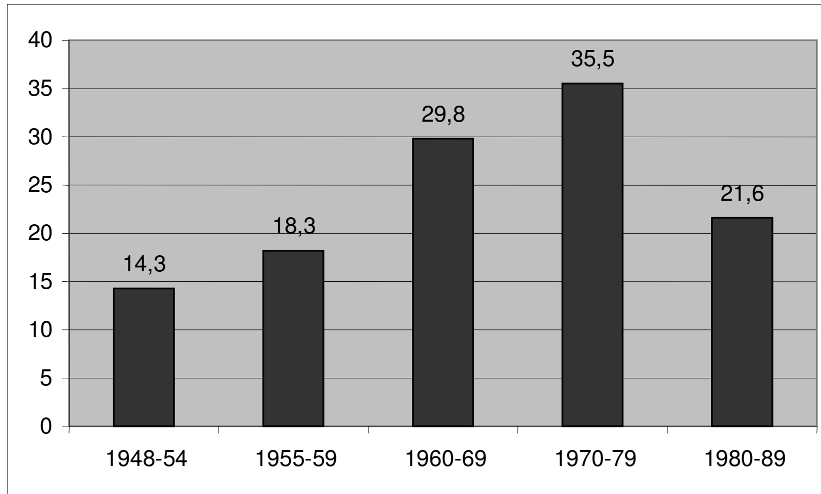
---

[380] ÖNDER, a.g.m., s.277
[381] KEPENEK,YENTÜRK, a.g.e., s.254
[382] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.254
[383] DPT, Temel Ekonomik Göstergeler, www.dpt.gov.tr, 06.08.2006
[384] KEPENEK-YENTÜRK, a.g.e., s.258
[385] KAZGAN(1999), a.g.e., s.159-160, Kazgan'a göre ihracata yönelik desteklerin nedenlerinden biri de ihracat artışı yoluyla borç ödeyebilir bir ülke konumuna gelip dış sermaye çevrelerinin güvenini kazanarak uluslararası piyasalarda borçlanabilir konuma gelmekti.: A.g.e., s. 47-151
[386] EKZEN, Nazif, "Cumhuriyet'in Ortaçağı: Kamu Ekonomisinde Finansman Politikası Aracı Olarak İç Borçlanma(1984-1989)", İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar Oktar Türel'e Armağan, Eds. KÖSE A.H., ŞENSES, F., YELDAN, E., İletişim, İstanbul, 2003, s.634

tarihinde o tarihlere kadar karşılaşılan en yüksek rakamlar olmuştur.[387] İlerleyen bölümlerde de görüleceği gibi, borç ve faiz ödemeleri, bütçe gelirlerinin büyük bir bölümünü kapsayacak, bu durum bütçenin istihdam yaratıcı yatırımlar ve temel hizmetler için kaynak tahsisini olanaksız hale getirecek, bu durum Türkiye'deki yoksulluğu etkileyen en önemli faktörlerden biri olacaktır.

Anavatan Partisi(ANAP) iktidarı döneminde, özellikle 1985 sonrası, KİT'ler de borçlanma zorunluluğu ile karşı karşıya kaldı. Sönmez'e göre bu yıl ile beraber belediye yatırımları ve haberleşme, ulaşım ve enerji yatırımlarının etkisiyle kamu yatırımlarında önemli bir artış gerçekleşti. Bu artış, 1980 sonrası kamunun küçültülmesi politikaları gereği hazinenin KİT'lerin finansmanına katkısının daraltıldığı koşullarda, yatırımcı özelliği sürmesi istenen PTT, TEK, THY gibi KİT'leri iç ve dış borçlanmaya sürükledi. Giderek artan faiz yükü kamu işletmelerinde görülen ağır finansal tıkanmanın temelleri bu dönemde atıldı.[388]

Şekil 2.1 İmalat sanayi yatırımlarının toplam yatırımlardaki payı

Kaynak: SÖNMEZ, M.(2004), a.g.e., s.26

1980-1988 arası ekonomi politikasının temel hedefi olan ihracatın artırılması başarıya ulaşmış, ihracatın GSMH içindeki payı %5 iken %12.8'e yükselmiş, imalat sanayi reel ihracatı da 1988 yılına değin yılda ortalama %15 artmıştır.[389] Ancak ihracat artmasına rağmen sermaye birikiminde sorunlar devam etmektedir. İthal ikameci sanayileşme sürecinin henüz tıkanmadığı 1972 yılı ile 1976 yılı arası imalat sanayi sabit yatırımları reel fiyatlarla yılda ortalama %12 artarken, 1981-1982 yıllarında %0,8 azalmış, 1983-1987 arasındaysa ancak

---

[387] Ekzen'e göre bu politika küreselleşme sürecine uyumlu olarak, devlet eliyle serbest mali piyasa yaratma politikasının bir yansımasıdır: EKZEN(2003), a.g.m., s.631-665
[388] SÖNMEZ, M.(2004a), a.g.e., s.167
[389] YELDAN(2003), a.g.e., s.44-45

%3,7'ye yükselebilmiştir.[390]

Şekil 2.1'de görüldüğü üzere 1980-1989 arası imalat sanayisinin toplam yatırımlar içerisindeki payı önemli ölçüde küçülmüştür. Toplam yatırımlar içerisinde imalat sanayisinin payı, ithal ikameci büyüme stratejisinin izlendiği 1960'lı yıllarda %29.8, 1970'lerde ise %35.5 iken, ihracata yönelik sanayileşme hedefinin temel politika olarak belirlendiği 1980-1989 arası bu oran %21.6'lara düşmüştür. Bu veriler 1980 sonrası gerçekleşen ihracata yönelik büyümenin, önemli bir sanayileşme hamlesinden değil, dış ticaret hamlesinden kaynaklandığını düşündürmektedir.

Boratav, artan faiz yükü ve daralan iç talep koşullarında sanayi sermayesinin kapasitelerini artırarak ihracata yöneldiğini ancak yeni kapasite yaratmaktan kaçındığını söylemektedir.[391] Gerçekten de 1980'de %55 olan imalat sanayi kapasite kullanım oranı 1983'de %60.3'e, 1987'de de %78.2'ye yükselmiştir.[392] Yeldan'a göre de Türkiye ekonomisinin ihracata yönelik büyüme stratejisine yöneldiği bir dönemde öncü ihracatçı olarak ön plana çıkan imalat sanayindeki üretim ve ihracat artışı, 1980 öncesinde atıl kalan kapasitenin devreye girmesiyle yoğun teşviklere ve ücret maliyetlerinin bastırılmasına dayanmaktadır.[393] Bu gerekçelerden dolayı Kepenek dönemin politikalarının 'ihracata yönelik sanayileşme stratejisi' olarak değil 'ihracatı arttırma politikaları' olarak adlandırılması gerektiğini söylemektedir.[394] Kısacası Türkiye sanayisindeki ihracat hamlesi, teknolojik bir sıçramaya dayalı verimlilik artışına değil, reel devalüasyolarla arttırılan rekabet gücüne, ücretlerdeki düşüşe ve vergi yükünü çeken emek kesimlerinden sermaye kesimlerine teşviklerle kaynak aktarımına dayalıdır. Bu yüzden 1980-1988 döneminde ücretli kesimleri yoksullaştırıcı bir büyüme süreci yaşandığı söylenebilir.

Bu dönem sanayideki bir diğer önemli gelişme de sektörde özel kesimin payının artmasıdır. "Devletin küçültülmesi" sloganı ile kamunun sanayi yatırımlarını kısması, bu gelişmedeki en önemli etkenlerdendir. Yukarıda da gördüğümüz gibi sanayide önemli bir sabit sermaye yatırımı artışı sağlanmamasına rağmen kamu sanayi yatırımlarının azalması özel kesimin payını arttırmıştır. 1970-1979 arası sabit sanayi yatırımlarında özel kesimin payı ortalama %55,9 düzeyindeyken, bu oran 1980-1989 arası %65 düzeyine yükselmiştir.[395] Kamu yatırımları ise daha çok enerji ve ulaşım gibi alt yapı sektörlerine yoğunlaşmıştır.

Sanayi yatırımlarında özel kesimin payı artarken yeni sabit yatırımların düşük seyretmesinin

---

[390] DPT, Temel Ekonomik Göstergelerden hesaplayan YELDAN(2003), a.g.e., Tablo II-2
[391] BORATAV(2004), a.g.e., s.162
[392] "İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranları", www.tuik.gov.tr, 07.08.2006
[393] YELDAN(2003), a.g.e., s.47
[394] KEPENEK-YENTÜRK(2005), a.g.e., s.363
[395] SÖNMEZ, M.(2004a), a.g.e., s.26

bir nedeni de büyük kentlerde emlak, finans gibi alanların kâr oranlarının daha cazip olmasıdır.[396] Gerçekten de 1983-1987 arası sabit yatırım artışının çok önemli bir bölümü de bu yıllar arasında yatırımları ortalama %24 büyüyen konut sektörüne aittir. İhracatın ciddi biçimde teşvik edildiği 1983-1987 arası imalat sanayine yönelen sabit sermaye yatırımlarının payı %30'larda kalırken, konut yatırımının payının %35'e yükselmesi, yani dış ticarete konu olmayan mallara olan yönelim ilginçtir. Konut piyasasının canlanması ve kentsel rantların önem kazanması kent yoksullarının yaşamını ve gecekondulaşma sürecini önemli ölçülerde etkilemiştir. Bu etkilere ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı değinilecektir.

1980-1989 arası ticaret başta olmak üzere hizmetler, en ciddi yükselişi sağlayan kesimdir. 1970'li yıllarda hizmetler alanında görülen, üretime bağlı olmayan "dengesiz hızlı büyüme" 1980'lerde de sürmüş, 1980'de milli gelir içinde %48.4 olan hizmetlerin payı 1983'te %55'e ulaşmış ve bu tarihten sonra hep %50'nin üzerinde seyretmiş, 1997'de %61'e ulaşmıştır.[397] 1970-1979 arası yatırımlarda sanayinin payı %48, hizmetlerin payı %43 iken, 1980-1989 arası bu oranlar sırasıyla %38 ve %55 olarak gerçekleşmiştir.[398] Bu veriler dönem içerisinde büyüme sürecinde hizmetlerin önemli rolünü göstermektedir. Hizmet sektörünün çeşitli alt kesimlerinin üretiminde de bu dönem önemli değişiklikler gözlenmektedir. Kepenek ve Yentürk'e göre devlet hizmetlerinin ve serbest meslek ve hizmetlerin milli gelire katkısı azalmış, ulaştırma, mali kuruluşlar, turizm hizmetlerini de içeren ticaret sektörü, ulaştırma ve haberleşmenin, inşaat ve konut sahipliğinin milli gelir içindeki payı artmıştır.[399] Yükselen sektörlerden başta turizm olmak üzere, taşımacılık ve müteahhitlik hizmetlerinin ucuz-esnek emek istihdamına dayalı yapısı ve "devletin küçültülmesi" politikasıyla da uyumlu olarak devlet hizmetlerinin katkısının azalmasının yoksulluğu etkileyen önemli sonuçları olacaktır.

Bu dönemin ekonomi politikası tercihlerinin yoksulluğu etkileyen bir diğer yönü de tarım kesiminde yaşanan gelişmelerdir. Ekonomi politikalarında sanayi ve dış ticaretten yana tercihlerin yapıldığı bu dönemde tarımın ekonomideki yeri giderek küçülmüş, tarım kesiminin GSMH'da payı, 1980'de %24.2'lik 1988'e gelindiğinde %18.3'e gerilemiştir.[400] Dünya ticaretindeki gelişmelere de bağlı olarak dönem boyunca iç ticaret hadleri sürekli olarak tarım aleyhine gerilemiş, devletin destekleme alımı yaptığı ürün sayısı azaltılmıştır.[401] İç ticaret hadlerinin tarım aleyhine gelişmesi dış koşullara bağlı olduğu kadar dönemin büyüme stratejisinin de bir gereğidir. Ücret maliyetlerinin bastırılmasına dayalı bir birikim modelinin

---

396 SÖNMEZ, M.(2004a), a.g.e., s.26
397 KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.387
398 SÖNMEZ, M.(2004a), a.g.e., s.19
399 KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.387
400 DİE, İstatistik Göstergeler(1923-1992), Ankara, 1996, a.g.e., s.431
401 KAZGAN(1999), a.g.e., s.149

uygulanabilmesi için emeğin yeniden üretim maliyetlerinin de düşmesi gerekmektedir. Bunun için de yeniden üretimin en önemli unsuru olan gıda ve gıdanın tarımsal hammadde fiyatlarının da aşağıya çekilmesi gerekmektedir. Tarıma dönük destekleme politikaları daraltılarak, tarım satış kooperatiflerinin ve kamu kuruluşlarının destekleme alımlarında sınırlamaya gidilerek, iç ticaret hadlerinde tarım kesimi aleyhine bir değişim yaratılmıştır. 1977-79 arasında bu alımlar tarımsal katma değerin %12.2'sini oluştururken, 1988'de bu oran %5.5'e düşmektedir[402] ve bu durum, Tablo 2.13'te görülen, ticaret marjlarındaki tarım aleyhine değişimin önemli sebeplerindendir. Tabloda bir başka dikkat çekici nokta da ihracata yönelik ürünlerdeki makasın çok büyük ölçülerde açılmasıdır. Pamuk ve tütündeki ticari marjlardaki değişim, ihracata yönelik büyüme stratejisinin tarım kesimi yoksulaşırken ticaret kesimine nasıl bir olanak yarattığının açık bir görüntüsüdür.

Tablo 2.13 1980 sonrası ticari marjlar

	1978-79 Ortalaması	1988
Ekmek/Buğday	100.0	106.6
Şeker/Pancar	100.0	123.0
Margarin/Ayçiçeği	100.0	195.8
Tütün ihraç/Tütün	100.0	153.6
Pamuk ihraç/Pamuk	100.0	271.0

Kaynak: BORATAV(2004), a.g.e., s.163

1980 sonrası izlenen politikalar, orta köylü grubunu önemli ölçüde eritmiş, bu gruptan geçimlik ve geçimlik düzeyin altındaki aileleri içeren gruba kaymalar olmuştur. Topraklarını genişleten bir kısım zengin köylü işletmeleri ise büyük toprak sahibi haline gelmişlerdir. Böylelikle tarım topraklarının dağılımında var olan eşitsizlik daha da derinleşmiştir. 1980'de 0.57 olan Gini oranının 1991'de 0.61'e yükselmesi bu gelişimi açıkça ortaya koymaktadır.[403] Bu durum ilerideki bölümde de görüleceği üzere köyden kente göçün hızlanmasında ve kırsal yoksulluğun kentlere taşınmasında önemli bir faktördür.

Dönemin politikalarının temelini oluşturan dış ticaretteki serbestleşme ile özellikle rekabet gücü olmayan hayvancılık sektörü ağır darbe almış, bu darbe ülkenin gelir dağılımından en az pay alan ve yoksulluğun önemli bir sorun olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini vurmuştur. Bu durum gelir bölüşümünü en yoksullar aleyhine bozmakta önemli bir etken olurken milyonlarca süt hayvanı kesime gitmiş, işsiz kalan kitleler kentin varoşlarını biraz

[402] BORATAV(2004), a.g.e., s.163-166
[403] ALTAN, F, "Türk Tarım Yapısı-Tarım Sayımlarının Mülkiyet ve İşletme Biçimleri Bakımından Karşılaştırmalı Bir Analizi". Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam, DİE, Yayın No: 2210, Ankara, 1998, s. 410-447

daha genişletmiştir.[404] Bu genişleme, ileride de göreceğimiz gibi, asgari ücretten bile yoksun, kayıt dışı çalışmanın giderek yaygınlaşacağı bir üretim modelinin de "insan kaynağı"nı oluşturmaktadır.

Sonuç olarak Türkiye 1980-88 arası yakaladığı %4.9'luk bir büyüme oranıyla benzeri programlar uygulayan bir çok ülkenin aksine ekonomide bir daralma yaşanmadan, "birinci kuşak reformlar"ı gerçekleştirmeye başlamıştır. Toplam üretim iç piyasalardan dış piyasalara doğru kaydırılabilmiş, bunda iç talebin kısılmasıyla etkili ihracat teşvikleri rol oynamış, iç talebin kısılması için de "daraltıcı para ve maliye politikalarından ziyade gelir dağılımının emek gelirleri aleyhine bozulması temel alınmıştır."[405] 1989'a kadar sürdürülen düşük ücret ekonomisi ile iç talebin yapısında da değişiklik olmuş, temel tüketim mallarından lüks mallara doğru bir kayma yaşanmış, bu kayma da ithalat hacminin artmasıyla sağlanmıştır. İthalat hacmi ise hem artan ihracat hem de borçlanmayla finanse edilmiştir. İktisat politikasını yürütenlerin en büyük başarısı da dış açıkların kapatılmasında uluslararası finans çevrelerinin desteğini kazanarak dış kaynak sağlamak olmuştur.[406] "İhracata yönelik büyüme"ye geçiş asıl olarak emek kesiminin yoksullaşması süreciyle beraber ilerlemiştir. Bir başka ifadeyle "dönemin birikim açısından önemli bir özelliği ücret maliyetlerinin bastırılmasına dayalı "klasik" birikim modelinin benimsenmesidir."[407] Ayrıca borç stokunun büyümesi, devlet bütçesinin daha büyük bölümünün faiz ödemelerine ayrılmaya başlanması ve "devletin küçültülmesi" kamu harcamalarını da olumsuz etkilemeye başlamıştır. Bu durumun da yoksulluğu yaygınlaştıran ve derinleştiren etkileri vardır. Özetle bu dönemde adaletsiz vergi sistemi, bastırılan ücretler, bütçenin daha büyük bir bölümünün faiz harcamalarına ayrılması gibi çeşitli mekanizmalarla kaynakların emek kesiminden sermaye kesimine aktarıldığı yoksullaştırıcı bir büyüme süreci yaşanmıştır.

2.4.1.2 1989-1999: Finansal Serbestleşme ve Kriz

1980'lerde %30'lar düzeyine gerileyen enflasyonun bir anda %70'lere fırladığı 1988 yılı yeni dönüşüm adımları için bir dönüm noktası oldu. Türkiye'nin borç stoku birikmiş, kısa vadeli borçlar tüm borç stokunun %19'una ulaşmış, ticari bankaların döviz açığı büyümüş, 1985 sonrası belirlenen resmi kurdaki aşınma enflasyonun gerisinde kalmaya başlamış, devalüasyon beklentisi içinde olan ihracatçı kesimler ülkeye döviz getirmeyi geciktirmeye yönelmişlerdi.[408] Değerlenen kur, sürekli devalüasyon beklentisi ve enflasyon para ikamesine

[404] KAZGAN, Gülten, Türkiye'de Tarımın Gelişmesi, Türkiye'de Gelir Bölüşümü: Bozan Etkenler ve İyileştirilmesine İlişkin Politikalar, Öneriler Dizisi No.3, TOBB, İstanbul, 1992, s.5-75
[405] BORATAV(2004), a.g.e., s.149
[406] BORATAV(2004), a.g.e., 159-160
[407] YELDAN(2003), a.g.e., s.44
[408] KAZGAN(1999), a.g.e., s.165

hız verirken, GATT hükümleri gereği ihracata yönelik teşviklerde de gerileme yaşanmaya başlamıştı. Sonuçta 1988'de büyüme oranı da %1.5'e gerilemiş, sanayi büyümesi %2.1'de kalmıştı.[409] 1989'da da stagflasyon süreci devam etti ve GSMH sadece %1.6 büyürken, enflasyon biraz düşse de %63.3 düzeyinde gerçekleşti. Nüfus artışının gerisine düşen büyüme oranları sonucu kişi başına düşen GSMH 1988 yılında %0.7, 1989 yılında da %0.6 oranlarında azaldı.[410]

1980'lerin sonunda ekonomiden gelen olumsuz sinyallerin siyasi sonuçları da hissedilmeye başlanıyor, düşük ücret ve tarım aleyhine ticaret hadlerini temel alan program ANAP'ın önce iki referandum yenilgisi almasına, ardından da 1989 Mart'ındaki yerel seçimlerden üçüncü parti olarak çıkmasına neden oluyordu. Tüm bunların yanısıra 12 Eylül askeri darbesinin sağladığı 'olanaklar'la sürdürülen düşük ücret ekonomisine karşı emek örgütlerinin güçlerini hissettirmeye başlaması, ihracata yönelik ekonominin "ücret daralmasına dayalı klasik birikim sürecinin sona erdirilip yeni bir tür kaynak aktarım mekanizmalarının uygulanması zorunlu kılmıştı".[411]

1980'li yılların sonunda emeğin artan ücret talepleri, siyasi olarak gerileyen ANAP'ın kamu yatırımlarıyla bu gerilemeyi durdurma eğilimine girmesi, daralan ihracat, enflasyonist beklentilerin yarattığı belirsizlik ortamı ile Türkiye "birikim ve büyümenin finansmanını artık kendi iç tasarruflarıyla sürdüremeyecek görünümdeydi"[412]. Bu koşullarda gerçekleştirilen dönüşümü ifade eden kilit kavram 'finansal serbestleşme'dir. *"Türkiye ekonomisinin dışa açılım öncelikleri reel üretim sektörlerinde değil, finans ve kambiyo hizmetlerini de kapsayacak politika değişiklikleriyle biçimlenmiştir."*[413] Kazgan'a göre finansal serbestleşme süreci eski bir alışkanlığa dayanmaktadır: *"Hükümet (…)1950'den beri her kez yeniden keşfedilen ve her kez bir krizler noktalanan yapay bir çözümü tekrar evreye soktu: Kısa vadeli sermaye ithali. Ne var ki günün koşullarında bundan yararlanabilmek TL'nin konvertible olmasını, mali piyasaların iyice serbestleştirilmesini gerektiriyordu."*[414]

Bu serbestleşmenin en önemli adımı ise Ağustos 1989'da kabul edilen 32 sayılı karar ile kambiyo kontrollerinin kaldırılarak sermaye hareketlerinin serbest bırakılması olmuştur fakat finansal serbestleşme süreci 1989'da başlamamıştır. 1981'de faiz hadlerinin serbest bırakılması, 1984'te döviz alım satımının serbestleşmesi, 1986'da Sermaye Piyasası Kurumu'nun oluşturulması ve İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nın açılması, 1987'de

---

409 DİE(1996), a.g.e., s.428-433
410 DİE(1996), a.g.e., s.427
411 YELDAN(2003), a.g.e., s.49
412 YELDAN(2003), a.g.e., s.60
413 YELDAN(2003), a.g.e., s.39
414 KAZGAN(1999), a.g.e., s.169

Merkez Bankası'nın açık piyasa işlemlerini başlatması finansal piyasalardaki reformun öncü adımlarıdır. 1989'daki konvertibilite kararıyla Türkiye artık sıcak parayı beklemektedir.

Uluslararası konjonktür de bu beklenti ile uyumludur. 1980'li yıllarda dünya pazarlarında kâr arayan, önemli bir bölümü ABD kaynaklı, trilyonlarca dolarlık yatırım fonlarına yeni alanlar açılması gerekmektedir.[415] Bu dönem metropol ülkelerdeki faiz oranlarının düşük, gelişmekte olan ülkelerdeki faiz oranları ise yüksek seyretmekte, ülkeler arasındaki faiz oranları arasındaki fark finansal sermayeye bir arbitraj olanağı doğurmaktadır.[416] Bahsedilen fonlar bu arbitraj olanağını değerlendirmek için birinci kuşak reformlar ile finansal serbestleşme sağlayan ülkelere akın etmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin sermaye hareketleri fazlası 1987 yılında 48.7 milyar dolar iken 1993 yılında 162.9 milyar dolara ulaşmıştır.[417]

Ülke içinde para ikamesinin söz konusu olduğu kırılgan bir ekonomik yapı içerisinde bu parayı çekmenin tek yolu yüksek faizlerdir. Tablo 2.14'ten de görüldüğü gibi, 1989 sonrası hem hazine bonosu faizleri hem de 1 yıl vadeli mevduata uygulanan faizlerdeki artış, kriz yılı olan 1994'ten sonra da hız kazanmıştır. Bu yüksek reel faiz politikası, dalgalı kur sistemi altında TL'nin enflasyon oranının altında devalüe olmasına, yani reel olarak değerlenmesine yol açmıştır.[418] Yerli paranın aşırı değerlenmesi ise ihracata yönelik büyüme hedefiyle uyumsuz bir sonuçtur çünkü dışa açık bir sektör olan imalat sanayinin rekabet gücünü azaltmaktadır.

Tablo 2.14. 1989-98 arası devalüasyon, enflasyon ve faiz oranları

Yıllar	**Devalüasyon Oranı**	**Enflasyon Oranı**	**1 Yıl Vadeli Faiz Oranı**	**Hazine Bonosu Faiz Oranı**	**Sıcak Para Getirisi**
1989	47,5	63,3	58,8	58,8	25
1990	23,2	60,3	59,4	52,9	28,9
1991	61,9	66	72,7	79,5	10,9
1992	64,2	70,1	74,2	86,5	15,7
1993	60	66,1	74,8	87,6	17,2
1994	169,6	106,3	95,6	164,4	-2,1
1995	51,2	93,6	92,3	121,8	46,8
1996	77,5	80,4	93,8	135,2	32,4
1997	86,6	85,7	86,6	126,7	21,5
1998	71,8	84,6	94,6	123,1	29,9

Kaynak: KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.237

[415] KAZGAN(1999), a.g.e., s.184
[416] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.211
[417] CORBO V.-HERNANDEZ L., Macroeconomic Asjustment to Capital Inflows: Lessons from recent Latin American and East Asian Experience, The World Bank Resarch Observer, V.11, No.1, s.61-85
[418] Finansal serbestleşme sürecine giren Latin Amerika ve bazı Güneydoğu Asya ülkelerindeki yerli paranın değerlenme süreci de 1990'larla beraber ortaya çıkmıştır: KEPENEK, YENTÜRK(2005), a.g.e., 216

Yeldan ise finansal serbestlik sürecinin sonuçlarını, ulusal ekonominin dışa bağımlılığının artması, reel üretim yapısının dalgalanmaya itilmesi ve rantiyer tipi davranışların beslenerek gelir dağılımının bozulması olarak sıralamaktadır.[419] Bu iddiaya göre Türkiye'deki yoksulluk ile finansal serbestleşme sürecinin ilişkisi tam da bu noktadan kurulabilir. Öyle ise dönem içerisinde bu sürecin sonuçlarının daha ayrıntılı irdelenmesi gerekmektedir.

1989 sonrası beklenildiği gibi Türkiye'ye net sermaye girişlerinde olağanüstü artışlar yaşandı. Tablo 2.15'ten de görüleceği üzere yabancı sermayenin GSMH'ye oranı 1980-89 arasında ortalama %2 iken 1993'te %7.1'e yükseldi. Ülkeye giren sermayenin önemli bir bölümü adına sıcak para denilen kısa vadeli kredi girişleriydi.[420] Kısa vadeli sermaye hareketleri sayesinde, iç ve dış borç stokunun yükseltilmesiyle sağlanan kaynaklar ile 1990-1993 döneminde iç pazarın genişlemesine dayalı bir büyüme süreci görüldü. 1989'da 18,2 milyar dolar olan iç borç stoku 1993'e gelindiğinde 24.7 milyar dolara yükselmiş, dış borç stoku da aynı yıllar arasında 41,8 milyar dolardan 67.4 milyar dolara tırmanmıştı.[421] Bütçedeki faiz harcamalarının GSMH içindeki payları ise 1990'da %3.5 iken, 1993'e gelindiğinde %5.8'e, 1994'te ise %7.7'ye fırladı.[422]

Tablo 2.15 1980 sonrası yabancı sermaye hareketleri, cari denge ve büyüme hızı

	Yabancı sermaye/ GSMH	**Cari denge/ GSMH**	**Büyüme hızı(%)**
Birikimli 1980-89	2,0	-1,4	4,8
1990	3,0	-1,7	9,4
1991	0,2	0,2	0,4
1992	4,3	-0,6	6,4
1993	7,1	-3,5	8,1
1994	-4,8	2,0	-6,1
1995	3,5	-1,4	8,0
1996	5,4	-1,3	7,1
1997	5,8	-1,4	8,3
1998	1,8	0,9	3,9
1999	4,6	-0,7	-6,1
2000	6,5	-4,9	6,3
2001	-8,6	2,3	-9,4
2002	2,3	-1,0	7,8

Kaynak: TCMB ve DİE verilerinden hesaplayarak aktaran: BORATAV(2004), a.g.e., s.189

---

[419] YELDAN(2003), a.g.e., s.129

[420] Örneğin 1995'teki 4.6 milyar dolarlık hareketin 3.7 milyar doları kısa vadeli, 772 milyon doları doğrudan yatırım olarak gerçekleşti: TCMB üç aylık bültenlerinden hesaplayan: ARIN, Tülay, "Türkiye'de Mali Küreselleşme ve Mali Birikim ile Reel Birikimin Birbirinden Kopması", Küresel Düzen: Devlet, Birikim ve Sınıflar Korkut Boratav'a Armağan, Eds.. KÖSE A.H., ŞENSES, F., YELDAN, E., İletişim, İstanbul 2003, s.582

[421] DPT, Sayılarla Türkiye Ekonomisi: Gelişmeler(1980-2000), Tahminler(2002-2005), Ankara, 2002, s.22-30

[422] ARIN, a.g.m., s.603

Faiz-kur arbitrajı sayesinde 1990-1993 arası ortalama sıcak para getirisi %18'lere ulaşırken(Bkz. Tablo 2.14), özel bankalar da bu kazançtan faydalanmak için sendikasyon kredileri gibi yollarla yurt dışından borçlanarak, Devlet İç Borçlanma Senedi(DİBS) almaya başladılar. Böylece özel kesim ve ticari banka borçları fırladı, 1988'de 2,8 milyar dolar olan ticari banka borçları 1993'te 11.1 milyar dolara, 1.8 milyar dolar olan özel kesim borçları da 6.7 milyar dolara[423] ulaşırken devlete borç vermek bankalar başta olmak üzere özel sektör için kârlı bir iş alanı haline geldi. Kazgan'a göre *"…1990'lı yıllarda türeyen çok sayıdaki küçük, özel, yerli-yabancı ticaret bankasının varlık nedeni kamu iç borçlarını fonlamak, bu amaçla dışarıdan kısa vadeli dış borç almak ve faiz arbitrajı sayesinde kâr etmek haline gelmiştir."*[424] Finansal piyasalarda spekülatif nitelikli tasarruf eğilimleri güçlenirken yükselen reel faiz baskısı kredi maliyetleri aracılığı ile enflasyonu da tetiklemiştir.[425] Yani yüksek reel faizin enflasyonist etkileriyle yoksullaştırıcı bir yönü de vardır.

Bu dönem ortalama büyüme hızı %6.75 olarak gerçekleşirken, 1991 yılı dışında yüksek büyüme oranları yakalanmıştır.(Bkz. Tablo 2.15) Burada vurgulanması gereken önemli nokta hızlı büyüme ve yabancı sermaye girişi arasındaki ilişkidir. "*Net sermaye akımlarının pozitif olduğu 1990,1992 ve 1993 yıllarına ilişkin ortalama büyüme hızı %8 dolayında iken, net sermaye akımının negatif değer aldığı 1991 yılında ekonomik büyüme durma noktasına gelmiştir."*[426] 1991 yılındaki Körfez Savaşı nedeniyle 1990 sonrası ilk defa negatif değer alan net sermaye akımı bu tarihten sonra 1994 yılında negatif değer alacak ve bu tarih Türkiye ekonomisi için büyük bir kriz yılı olacaktır.

1990'lı yıllar aynı zamanda emek ve tarım kesimi gelirlerinin yükselmeye başladığı bir dönemdir. 1980 sonrası sürdürülen ücret baskılaması terk edilmiş, kamu sektörü imalat sanayi reel ücretleri 1989'da %47.5'lik, 1991'de de %31.1'lik iki sıçrama gerçekleştirirken, özel imalat sanayinde de ücret maliyetleri 1990'da %16.1, 1991'de %22.2, 1992'de de %20.2'lik artış gösterdi.[427] 1990-1993 arası iç ticaret hadleri düzenli olarak tarım lehine gelişti. 1990'ların başında ücret maliyetinin ve kırsal ekonomiye yönelik gelir transferinin maliyetini devlet üstlenerek özel sektör karlılığının korunması tercih edildi. "Yüksek oranlı teşvikler, sermaye vergilerinin tahakkuk bazında düşürülmesi, KİT ürünlerinin fiyatlarının baskı altında tutularak özel sermayeye ucuz girdi sağlanması" gibi yollarla artan ücretleri "sermaye kesimi açısından hazmedilebilir kılan bir mekanizma" yaratıldı.[428] İthal ikameci dönemde sıkça

---

[423] T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı, Hazine İstatistikleri (1980-1999), Ankara, 2000, Tablo.3.4A
[424] KAZGAN(1999), a.g.e., s.237
[425] YELDAN(2003), a.g.e., s.62
[426] SÖNMEZ Sinan, "Türk İktisat Politikasındaki 'Çıpa': Dış Borçlanma", İktisat Üzerine Yazılar-II, İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar, Eds. KÖSE, A.H., ŞENSES, F., YELDAN, E., İletişim Yay, İstanbul, 2003, s.340
[427] YELDAN(2003), a.g.e., s.49
[428] YELDAN(2003), a.g.e., s.27

görülen, ancak 1980'den sonra uygulanmayan, KİT'lerin özel sektöre ucuz ara mal ve girdi temin etme işlevi 1989 sonrası yeniden gündeme geldi. Bu desteğin de etkisiyle özel imalat sanayinde ara girdi maliyetinin ücret maliyetine oranı 1988'de 11.6 iken, 1990'da 7.8'e, 1991'de de 6.5'e geriledi.[429] Kısacası 1989 sonrası özel imalat sanayinde ücretlerle diğer maliyetler arasında bir trade-off'tan söz etmek mümkündür.

Bu mekanizma kamu açığını büyütmekte, büyüyen kamu açığının bedeli enflasyon ve borçlanma ile finanse edilmektedir. Kamu açığı, kamunun özel kesime borçluluğunda bir artış yarattığı için bir taraftan da sermaye sahiplerine bir gelir fazlası(ek kar) yaratmaktadır.[430] Böylece ücret artışlarına rağmen 1989-1994 arası özel sektör mark-up oranları %33.5'ten %47'ye ulaşırken, kamu kesimi borçlanma gereği hızla artmış ve GSYİH'ya oranı 1991'de %10.1'e, 1993'te de %12.1'e fırlamıştır.[431] Burada vurgulanması gereken bir diğer nokta da ücret artışlarının sürekli olarak yarattığı üretkenlik kazanımlarının gerisinde kalmış olmasıdır. 1980-1997 arasında işçi başına reel katma değer üretiminin 2.5 katına ulaşmasıyla, ücret gelirleriyle emeğin üretkenliği arasındaki ayrımın %150'ye ulaştığı hesaplanmaktadır.[432]

1989 sonrası görülen reel ücretlerdeki yükselme çok uzun süre devam etmedi ve yüksek enflasyon koşullarında yerini yavaş yavaş reel gelirlerin erimesine bıraktı: "*Sonun başlangıcında önce reel ücret arışları durur(1992); ve inişe geçer(1993); çünkü fiyat artışları(ücret mallarını da kapsamak üzere) hızını sürdürmektedir. Özel kesim yatırımları ücretlerin düşüşüyle aynı zaman hızlanır. Buna paralel olarak, TL.nin değerlenmesi ve reel faizin yükselişi sürer. Karlar artmaya devam eder.*"[433]

1990'lı yılların başı önce artan sonra da azalmaya başlayan reel ücretlerle beraber iş gücü piyasalarında önemli değişimlerin de gözlendiği marjinal/kayıtsız çalıştırmanın yaygınlaştığı bir dönemdir. Yeldan'ın aktardığı verilere göre emek piyasasında kayıtsız, güvencesiz, bir çok zaman asgari ücretin bile altında çalışan yığınlara 1 milyon kişi daha katılmış, 1994 itibarıyla özel sektörde enformel emek istihdamı formel istihdamı aşmıştır. Bu kitle daha çok küçük işletmelerin yaygın olduğu gıda, dokuma, orman ürünleri, metal ve makine sanayilerinde öne çıkmaktadır.[434] Bu çalıştırma biçimi bir taraftan 1990'ların hemen başındaki ücret artışlarının telafisini sağlarken bir taraftan da yoksulluğun çalışan kesimler arasında yaygınlaşmasına da yol açmıştır. İşgücü maliyetlerinin katma değer içindeki payının 1980'deki %28'lik düzeyinden %18'e gerilemesinde emek piyasasındaki marjinalleşmenin önemli bir etkisinin

---

[429] YELDAN(2003), a.g.e., s.61
[430] KURUÇ, Bilsay, "Ücretler ve Karlar Üzerine", İktisadi Kalkınma Kriz ve İstikrar, Eds. KÖSE, A.H., ŞENSES, F., YELDAN, E., İletişim, İstanbul, 2003, s.45
[431] YELDAN(2003), a.g.e., s.50
[432] YELDAN(2003), a.g.e., s.71
[433] KURUÇ, a.g.m., s.49
[434] YELDAN(2003), a.g.e., s.96

olduğu rahatlıkla söylenebilir.[435] Çalışmanın birinci bölümünde de değinildiği gibi bu yıllar aynı zamanda üretimin parçalanarak, fason üretim yapan küçük işletmelere bölündüğü bir dönemdir. Büyük imalat sanayi üretimin bir bölümünü güvencesiz, enformel istihdamın yaygın olduğu bu fason/taşeron firmalara aktarmaktadır. Bu firmalarda üretilen ürünler daha büyük firmalara ara girdi olarak satılmaktadır. Bu yüzden özel imalat sanayinde ara girdi maliyetlerinin ücret maliyetine oranının düşmesi düşük KİT fiyatları kadar bu tip güvencesiz çalıştırma biçimlerinden de kaynaklanıyor olabilir. Çalışan yoksulların genişlemesine yol açan bu gelişmelere ileride daha ayrıntılı değinilecektir.

Sermaye girişleriyle finanse edilen talep genişlemesine bağlı bu büyüme sürecinin iki zayıf noktası vardı: Hızla büyüyen dış açık ve kamu açığı. Enflasyon oranı %60-70 aralığında seyrederken, döviz kuru artış oranı daima enflasyonun gerisinde kalarak TL aşırı değerlenme sürecine girdi.(Bkz. Tablo 2.14) İç talebin büyüdüğü bu dönemde, ihracat artışı yılda ortalama % 7'lere düşerken, Tablo 2.16'dan de görüleceği üzere biri 1991 diğeri de 1993'te olmak üzere ithalatta iki büyük patlama yaşandı. Böylece 1989'da %73,6 olan ihracatın ithalatı karşılama oranı, 1993'te %52.1'e geriledi. Dış ticaret hareketleri TL'nin değer yitirmesini gerektirirken yüksek faiz ile tetiklenen para hareketleri tam tersi bir sonuca yol açtı; yani 'döviz kuru ile mal hareketleri arasındaki arz talep bağlantısı koptu'.[436] Kazgan'ın ifadesiyle *'İhracata dönük büyüme yerini faiz arbitrajı yöntemiyle sermaye ithaline dayalı ithalata yönelik büyümeye'* bıraktı.[437]

Tablo 2.16 Dış ticaret verileri(1989-1999)

Yıllar	İhracat Değeri (Bin $)	İhracatta Değişim (%)	İthalat Değeri (Bin $)	İthalatta Değişim (%)	Dış Ticaret Dengesi (Bin$)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı(%)
1989	11 624 692	-0,3	15 792 143	10,2	-4 167 451	73,6
1990	12 959 288	11,5	22 302 126	41,2	-9 342 838	58,1
1991	13 593 462	4,9	21 047 014	-5,6	-7 453 552	64,6
1992	14 714 629	8,2	22 871 055	8,7	-8 156 426	64,3
1993	15 345 067	4,3	29 428 370	28,7	-14 083 303	52,1
1994	18 105 872	18,0	23 270 019	-20,9	-5 164 147	77,8
1995	21 637 041	19,5	35 709 011	53,5	-14 071 970	60,6
1996	23 224 465	7,3	43 626 642	22,2	-20 402 178	53,2
1997	26 261 072	13,1	48 558 721	11,3	-22 297 649	54,1
1998	26 973 952	2,7	45 921 392	-5,4	-18 947 440	58,7
1999	26 587 225	-1,4	40 671 272	-11,4	-14 084 047	65,4

Kaynak: TÜİK, Yıllara Göre Dış Ticaret, http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do, 05.06.2006

[435] YELDAN(2003), a.g.e., s.99
[436] SÖNMEZ, S., a.g.m., s.339
[437] KAZGAN(1999), a.g.e., 169

1994 başlarında enflasyon üç haneli rakamlara ulaşırken tasarruflar dövize yönelmeye başladı ve 15 Ocak 1994'te TL de %100'ün üzerinde değer kaybetti. Dövizi bastırmak için gecelik faizler %1000'in üzerine çıktı. Ekonomi dolarizasyon ve yüksek faiz arasında sıkıştı ve sonuç olarak IMF ile Türkiye tarihinin 16. stand-by anlaşması yapıldı. 5 Nisan kararlarıyla sert bir kemer sıkma programı devreye sokulurken, çok yüksek oranlı faiz uygulamasıyla mali piyasalarda istikrar sağlandı.[438] Yüksek faiz oranlarıyla borçlanarak sağlanan istikrarın sonucu ise İstanbul Sanayi Odası tarafından hazırlanan 500 Büyük Sanayi Kuruluşu Araştırması ile gözler önüne serilmekte: Araştırmaya göre 500 büyük sanayi kuruşunun faaliyet dışı gelirlerinin bilanço karlarına oranı 1992'de %38,9, 1993'te %40,7 iken, 1994'de %54,6'ya fırladı.[439]

Tablo 2.17 Özel imalat sanayinde üretim, istihdam ve reel ücretler(1993-1999)

Dönemler	**Üretim Endeksi**	**İstihdam Endeksi**	**Reel Ücret Endeksi**
1993.IV	100,0	100,0	100,0
1994.I	93,2	102,1	95,4
1994.II	76,8	96,5	76,2
1994.III	81,6	93,6	73,8
1995.I	87,1	96,4	70,1
1995.II	101,5	105,0	75,5
1995.III	104,1	108,7	75,9
1995.IV	103,4	110,7	74,5
1996.I	105,3	110,9	71,5
1996.II	110,6	112,6	71,4
1996.III	110,9	114,5	80,6
1996.IV	112,8	119,0	82,2
1997.I	118,7	120,6	78,1
1997.II	125,6	122,1	77,8
1997.III	129,1	126,7	78,8
1997.IV	132,9	126,0	75,5
1998.I	132,8	125,9	75,1
1998.II	127,9	127,6	79,6
1998.III	126,8	127,0	78,9
1998.IV	120,6	122,9	78,0
1999.I	114,9	117,4	85,8
1999.II	125,3	116,0	83,1
1999.III	120,2	113,5	84,4
1999.IV	123,5	112,6	80,9

Kaynak: DPT verilerinden faydalanarak hesaplayan: YELDAN(2003), a.g.e., s.52

24 Nisan kararları ile beraber 1980-1989 arası gördüğümüz emek maliyetinin bastırılmasına

[438] SÖNMEZ, M.(2004a), a.g.e., s.169
[439] ISO, 500 Büyük Sanayi Kuruluşu, ISO Dergisi Özel Sayı, Ağustos 2001, İstanbul

dayalı birikim süreci daha istikrarsız bir ekonomi içinde geri geldi. Gerçekten de 1994 sonrası krize karşı alınan önlemlerin temeli ücretlerin bastırılmasıyla ve sıkı para politikasıyla iç talebin düşürülmesi oldu. Emek maliyetlerinin düşürülmesi için enformel istihdam yaygınlaştı. Tablo 2.17'de görüldüğü üzere 1993'ün son döneminden 1999 sonuna kadar geçen sürede reel ücret endeksi %20 civarında gerilemiştir. Bu gerilemenin yoksullaşmayı hızlandırması da kaçınılmazdır.

1994 sonrası çalışanların alım gücü düşüp, hem iç talebin hem de maliyetlerin düşüşüyle beraber ihracatta bir sıçrama sağlanmıştır. Tablo 2.16'da görüldüğü gibi 1994 ve 1995'te büyük bir artış gösteren ihracatın, 1994-1998 arası yıllık artışı ortalama %12'yi aşmaktadır. Ancak aynı dönem ithalat da patlamış özellikle 1995-1998 arası ithalatta görülen yıllık %29'luk artış dış ticaret açığının büyümesine neden olmuştur. Nitekim 1984-1989 arası ithalatın ihracatı karşılama oranı %72.4 iken, Tablo 2.16.'da da görüldüğü gibi 1995-1999 arası bu oran %58.4'e gerilmiştir. Bu dönem hem ihracat hem de ithalatta görülen patlamada mal akımlarında serbestleşmeyi sağlayan uluslararası anlaşmaların da etkisi vardır.[440]

Bu dönüşümlerle yükselen ihracatın bileşimi Türkiye'deki yoksulluğun dinamiklerinin anlaşılabilmesi açısından önemli ipuçları sunmaktadır. 1980'li yıllarda ihracatın %27'si mamul maddelerden, gerisi hammaddelerden oluşurken; 1990'lı yılların ikinci yarısında ihracatın dörtte üçü mamul mallardan kaynaklanmış olsa da bu dönüşüm Türkiye'yi emek yoğun, ilkel teknolojili mallar ihracatçısı bir ülke konumundan çıkaramamıştır. 1990'ların ikinci yarısında dokuma-giyim malları ihracatı toplam ihracatın %40'ını sağlarken kendi ithalatı üzerinde ihracat yapan tek imalat sanayi alt kesimi olmayı sürdürmüştür. Büyük bir bölümünü küçük-orta boy işletmelerin (KOBİ) oluşturduğu dokuma ve giyim imalat sanayi; kayıt dışı, sigortasız, esnek istihdamın en yoğun görüldüğü, çalışanların neredeyse günlük yevmiyeli istihdam edildiği ve ucuz emeğe dayalı bir sektördür.[441] Kazgan'ın aktardığı verilere göre yüksek teknolojili mallarda Türkiye'nin ihracatının ithalatını karşılama oranı %10, orta/yüksek teknolojili mallarda %23, orta/ilkel teknolojili mallarda %77, ilkel teknolojili mallarda ise %225'tir.[442] Bu durum işgücü piyasalarında enformel çalıştırma yaygınlaşmasına da neden olmuş, 1997 verilerine göre toplam emeğin %48'i herhangi bir sosyal güvenlik sistemine bağlı olarak çalışırken, %52'si her hangi bir güvenceden yoksun bir şekilde istihdam edilmişlerdir.[443]

İhracatın arttığı bir diğer sektör hizmetlerdir. *"1997 yılına gelindiğinde turizm, müteahhitlik*

---

[440] GATT(Gümrükler ve Tarifeler Genel Anlaşması) Uruguay Raund 1994 yılında tamamlanırken Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği anlaşması 1 Ocak 1996'dan itibaren yürürlüğe girdi.
[441] KAZGAN(1999), a.g.e., s.181
[442] KAZGAN(1999), a.g.e., s.181
[443] YELDAN(2003), a.g.e., s.95

hizmetleri ve taşıma vb. gibi hizmet gelirlerine(yaklaşık 21 milyar dolar) işçi transferleri(4.2 milyar dolar) eklendiğinde mal ihracatından sağlanan gelire yakın bir rakama ulaşıldığı görülür"[444] Başta turizm olmak üzere, taşımacılık ve müteahhitlik hizmetleri ucuz-esnek emek istihdamına dayalıdır. İlerleyen bölümlerde daha ayrıntılı değinileceği gibi taşımacılık ve müteahhitlikte yevmiyeli çalışma, turizmde de mevsimlik çalışma biçimleri hakimdir. Bu durum, dış ticaretin bastırılmış ücretlere ve güvencesiz çalışmaya dayalı emek yoğun yapısına dair bir başka örnektir.

Türkiye'de 1989 sonrası dış ticaret hacminin artışındaki bir diğer önemli faktör 1985 yılındaki 3218 sayılı yasayla kurulmaya başlanan serbest bölgelerdir. 1985 ile 1992 arası sadece 5 serbest bölge kurulurken, 1995'ten sonra serbest bölgelerin sayısı hızla artmış, 1999'a kadar 12, 1999-2002 arası da 4 serbest bölge daha kurulmuştur. Türkiye'de serbest bölge uygulamalarının yeni başlatıldığı 1988 yılında serbest bölgelerin ticaret hacmi 153 milyon dolar iken, bu bölgelerde 1998 yılında gerçekleştirilen ticaretin hacmi 7,7 milyar dolara ulaşmıştır. 1988-1998 yılları arasında tüm serbest bölgelerde gerçekleştirilen toplam ticaretin hacmi ise 24,5 milyar dolar olmuştur.[445] Serbest bölgelerin kuruluşunun amaçları "Türkiye'de ihracat için yatırım ve üretimi artırmak; yabancı sermaye ve teknoloji girişini hızlandırmak; ekonominin girdi ihtiyacını ucuz ve düzenli bir şekilde temin etmek ve dış finansman ve ticaret imkanlarından daha fazla yararlanmak" olarak sıralanmaktadır.[446] Dış Ticaret Müsteşarlığı serbest bölgelerin ithal girdi kullanarak ürettiği ürünleri dış pazarlara satan, emek-yoğun sektörlerde faaliyette bulunan ve re-eksport faaliyetinde bulunan firmalar için daha avantajlı olduğunu ifade etmektedir.[447] Bu bölgelerdeki avantajlar ise Gelir Vergisi, Kurumlar Vergisi, KDV, Gümrük Vergisi muafiyeti, enerji kullanımında %50 indirim, her türlü resim, harç, fon gibi kesintilerden muafiyet ve 3218 sayılı yasanın geçici 1.maddesi ile bir serbest bölgenin kuruluşundan sonra 10 yıl süreyle getirilen grev ve lokavt yasağıdır. Bu yasak 'ithal girdi kullanıp emek yoğun üretim yapan ve re-export faaliyetlerinde bulunan' firmalar için serbest bölgelerin neden avantajlı olduğunu açıkça göstermektedir. Türkiye ihracatının önemli bir bölümünü gerçekleştiren serbest bölgeler de rekabet gücünü sendikalaşma yasağı ile bastırılmış ücretlerden almaktadır. Kısacası Türkiye'nin dışa açılma sürecinde gerçekleşen ihracat hamlesi ve büyüme, tekstil sektöründeki güvencesiz-kayıtsız çalışmaya, serbest bölgelerdeki grev yasağına, turizmdeki mevsimlik çalışmaya, yani kısaca ücretli kesimlerin yoksullaştırılmasına dayalıdır.

Türkiye'nin bir bütün olarak 1980 sonrası tarım sektöründeki dış ticaret verileri ise

[444] KAZGAN(1999), a.g.e., s.180
[445] Dış Ticaret Müsteşarlığı(DTM), http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/ticaret/trk98/serbestb.htm, 09.06.2006
[446] DTM, http://www.dtm.gov.tr/sb/Atinterb.htm, 09.06.2006
[447] DTM, http://www.dtm.gov.tr/sb/Atinterc.htm, 09.06.2006

Türkiye'deki yoksulluğu etkileyen dinamiklerden birini daha gözler önüne sermektedir. 1980-2000 döneminde tarım ürünleri ithalatı 12, ihracat ise 2 kat artarken, 1990'da 162 bin ton pamuk ihraç eden Türkiye, 2000 yılında 566 bin ton ithalat yapmıştır. Aynı dönemde ithalat miktarları mısırda 519 bin tondan 1.3 milyon tona, pirinçte 198 bin tondan 450 bin tona, baklagillerde 15 bin tondan 432 bin tona yükselmiştir. 2000'li yılların başında Türkiye yalnızca dört ürünün (pamuk, ayçiçeği, soya, mısır) ithalatı için yaklaşık 1 milyar dolar döviz ödemektedir. 2000 yılı itibariyle ihracat 3.9, ithalat ise 4.2 milyar dolar seviyesindedir.[448] Türkiye'nin tarım ihtiyacını giderek dış pazarlardan temin etmesi tarımdaki küçülmeye paralel ilerleyen bir süreçtir ve bu süreç aynı zamanda kırdan kente göçü tetiklemiş ve ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı görüleceği gibi, kentte yeterli istihdamın yaratılmadığı koşullarda yoksulluğun kentlere taşınmasına yol açmıştır.

1994 sonrasına vurgulanması gereken bir başka önemli nokta da büyümenin kaynaklarının hala yüksek faiz ile cezb edilen kısa vadeli sermaye girişlerine bağlanmış olmasıdır. Ancak 1994 krizi sonrası kısa vadeli sıcak para girişi ancak daha yüksek faiz arbitrajı ile sağlanabilmiştir. *"1990'lı yılların ikinci yarısında Türkiye'de ortalama reel faiz haddi %26 gibi ürkütücü bir düzeye gelmiştir."*[449] 1994-1998 arası Hazine bonosu faiz oranını ortalama %134'ler civarında seyretmiştir. Bu dönem sıcak para getirisi 1989-1993 arasındaki getirinin yaklaşık iki katına ulaşmıştır.(Bkz. Tablo 2.14)

Tablo 2.18 1988-99 yılları arası Kamu Kesimi Borçlanma Gereği, DİBS stoku, iç borç faizi ödemeleri(GSMH %'si)

	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Kamu Kesimi Borçlanma Gereği	4.8	5.3	7.4	10.2	10.6	12.1	7.9	5.2	8.8	7.6	9.2	15.1
DİBS Stoku	5.7	6.3	6.1	6.8	11.7	12.8	14.0	14.6	18.5	20.2	21.9	29.3
İç Borç Faizi Ödemeleri	2.4	2.2	2.4	2.7	2.8	4.6	6.0	6.2	9.0	6.7	10.6	12.6

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1998), Ankara, 1998; DTM, Başlıca Ekonomik Göstergeler, Ankara, Nisan 2001; DPT Temel Ekonomik Göstergeler, Ankara, Ocak 2003

Tablo 2.18'den görüldüğü gibi, DİBS stoku 1990'da GSMH'nin %6.1'i iken 1999'da %29.3'üne yükselmiş, Kamu Kesimi Borçlanma Gereği 1999 yılında tavan yaparak %12.6 düzeyinde gerçekleşmiştir. Burada bir başka ilginç veri de kamunun yıllık brüt yeni borçlanmasının giderek toplam iç borç stokuna yaklaşması ve en sonunda aşmasıdır. Yeni iç

[448] ORAL, Necdet, "Türkiye Tarımında Yapısal Uyum ve Yıkım Süreci", 29 Şubat 2004, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=10**,** 26.06.2006

[449] KAZGAN(1999), a.g.e., s.198

borçlanma, iç borç stokunun 1996'da 1.63, 1998'de 1.23 katı, 1999'da da 1.17 katıdır.[450] *"Yani kamu sektörü iç borcunu ancak yeni iç borçlanma ile karşılayabilmekte ve iç borç stoku –iktisat yazınında Ponzi tipi finansman diye adlandırılan- bir kısır döngü içine itilmiş görülmektedir."*[451]

Bu kısır döngü bütçeleri de esir almaya başlamış, faiz ödemelerinin konsolide bütçedeki 1989'da %21.3 olan payı, 1993'te %24'e, 1998'de ise %39.9'a yükselmiştir(Tablo 2.19). İç borç faiz ödemeleri 1993'te vergi gelirlerinin %35'i düzeyinde iken, 1998'de %61'i, 1999'da da %66.4'ü düzeyine erişmiştir. Bu durum hem kamunun hem de özel sektörün reel yatırımlarını olumsuz etkilemiştir. Faizlere ayrılan pay artarken bütçeden yatırımlara ayrılan pay hızla gerilemiş; 1989'da %15 iken, 1993'te %11'e, 1999'da ise %5.6'ya kadar düşmüştür.

Tablo 2.19 1980 sonrası konsolide bütçe harcamalarının dağılımı (%)

Yıllar	**Cari Harcamalar**			**Yatırım**	**Transfer Harcamaları**		
	Personel Har.	**Diğer Cari Har.**	**Toplam**	**Harcamaları**	**Faiz Ödemeleri**	**Diğer Transferler**	**Toplam**
1980	32.6	13.3	45.9	17.6	2.9	33.7	36.6
1985	24.0	15.2	39.2	20.7	12.5	28.1	40.6
1988	23.6	11.8	35.4	16.6	23.2	25.4	48.6
1989	32.3	10.6	42.9	15.0	21.3	20.9	42.2
1990	38.6	10.2	48.8	14.7	20.4	16.2	36.6
1991	37.8	8.5	46.3	13.2	18.5	21.9	40.4
1992	42.4	8.1	51.5	13.2	18.2	17.1	25.3
1993	34.7	7.3	42.0	11.0	24.0	22.8	46.8
1994	30.3	8.2	38.5	8.1	33.2	20.0	53.2
1995	29.2	8.3	37.5	6.0	33.5	23.0	56.5
1996	24.6	7.9	32.5	6.4	37.9	23.2	61.1
1997	26.1	8.6	34.6	7.5	28.5	29.4	57.9
1998	24.8	8.4	33.2	6.8	39.9	20.7	60.6
1999	24.6	8.1	32.7	5.6	38.1	23.7	61.8
2000	21.2	7.7	28.9	5.9	43.5	21.7	65.2
2001	19.0	6.3	25.3	4.9	51.4	18.4	69.8

Kaynak: DPT, Sayılarla Türkiye Ekonomisi Gelişmeler, 1980-2001, Ankara

İstanbul Sanayi Odası'nın yaptığı araştırmalara göre, 500 Büyük sanayi kuruluşunun bilançolarında, faaliyet dışı gelirlerin net bilanço karına oranı 1995 yılında %46.5 iken, bu oran 1998'de %87.7'ye, 1999'da %219'a yükselmiştir.(Şekil 2.2) Bu rakamlar sermaye kesimlerinin iktisadi önceliklerinin üretici sektörlerden ve sabit sermaye yatırımlarından kısa

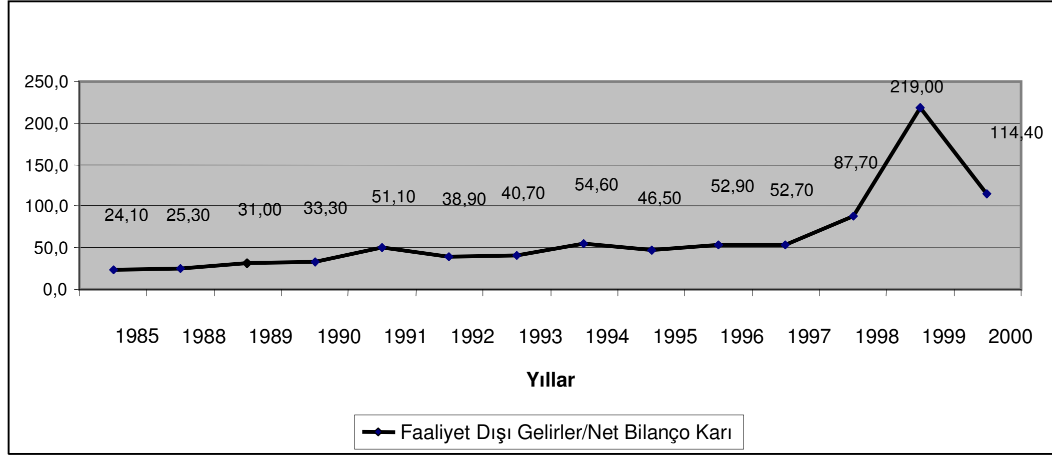
---

[450] HAZİNE MÜSTEŞARLIĞI, İç Borç İstatistikleri, http://www.hazine.gov.tr/stat/icborcistatistikleri.htm, 20.06.2006

[451] YELDAN(2003), a.g.e., s.118

dönemli spekülatif alanlara yöneldiğini; devletin bütçesinin ise yatırımlardan faiz ödemeye, kaydığını göstermektedir.

Şekil 2.2 500 büyük sanayi kuruluşunun kârlarında faaliyet dışı gelirlerin payı (1985-2000)

Kaynak: 500 Büyük Sanayi Kuruluşu, İSO Dergisi Özel Sayı, İstanbul, Ağustos 2001

İç borç faizi ödemeleri artarak bütçenin harcamalar tarafında sermaye lehine bir gelişim sağlanırken gelirler tarafında da farklı bir tablo yoktur. 1990'lı yıllarda konsolide bütçe vergi gelirleri içerisinde, sermayenin ödediği kurumlar vergisinin oranı ortalama %8 civarında iken, vergi gelirlerinin %31'sini oluşturan gelir vergisinin %50'den fazlası ücretliler tarafından ödenmektedir[452] 1999 yılında dolaysız vergilerin tüm vergi gelirleri içindeki payı %54.6 düzeyindedir. Yani bütçenin gelirleri büyük oranda çalışan sınıflardan sağlanırken, harcamalarından sermaye kesimleri yararlanmaktadır. Bu durum iktisadi artığın emek kesiminden sermaye kesimine transferinde devlet bütçesinin oynadığı rolü göstermektedir.

Kazgan'a göre hükümet artan dış rizikolara karşı "vergi alıp yük bindirmek yerine faiz ödeyerek sermayeye gelir aktarmakta"dır.[453] Yeldan ise devletin sermaye üzerinden aldığı GSMH'nın %2'si düzeyindeki vergi yükünü ikincil bölüşüm ilişkilerinin çözümlenmesi sürecinde kaynağına fazlasıyla iade ettiğine işaret etmektedir. Daha da önemlisi bu iade süreci, sendikaların hareketlenmeye başlamasıyla ücretlerin bastırılmasına dayalı klasik birikim sürecinin sonuna gelinen 1989 yılıyla beraber önem kazanmıştır.[454] Yani emek ile sermaye arasındaki bölüşümde emek kesimi lehine gelişmeler ikincil bölüşüm ilişkileri vasıtasıyla sterilize edilmiştir. 1994 sonrası ise bu kaynak aktarım sürecinin, ücretlerin baskılanmasıyla beraber işlediği düşünüldüğünde bu yılların Türkiye'de geniş kesimlerin

[452] TEMİZEL, Zekeriya, "Çağdaş Vergileme İlkeleri ve Türk Vergi Sistemi", Türkiye III. Vergi Kongresi, Türk Vergi Sisteminin Uluslararası Boyutları, İstanbul, 1996, s.38
[453] KAZGAN(1999), a.g.e., 223
[454] YELDAN(2003), a.g.e., s.122

yoksullaştığı bir dönem olduğu tahmin edilebilir. Özetle 1990'lar Türkiye'sinde devlet bütçesi üretici ve yatırımcı niteliğini tümüyle terk etmiş, ikincil bölüşüm ilişkileri kapsamında toplumun varlıklı kesimlerden yoksul kesimlere yönelik kaynak aktarımın fonksiyonunu tamamen yitirmiş, aksine toplumun yoksulluk tehdidiyle karşı karşıya olan alt sınıflarından üst sınıflarına kaynak aktarımının bir aracı haline dönüşmüştür.

Bu dönem reel gelirleri düşüren en önemli faktörlerden birisi enflasyondur. 1995'ten sonra yıllık %80-90 platosuna yerleşen enflasyonun, gelirlerin baskılandığı bir ortamda büyük yoksullaştırıcı etkiler yaratacağı açıktır. Yüksek oranlı enflasyonun başlıca nedenlerinden biri ise kamu borç stokundaki artıştır. 1980'lerden sonra enflasyonun başlıca kaynağı olan emisyon 1997'ye gelindiğinde GSMH'nin %1.8'ine kadar gerilemiştir. Buna karşın Tablo 2.18'den de görülüğü gibi, kamu menkul kıymetlerinin GSMH'deki payı giderek yükselmiş, bu yükselişe enflasyon da eşlik etmiştir. Kazgan'a göre vergi alamayan devletin KKBG'yi karşılamak için borca başvurması ve bunun GSMH'deki payını giderek arttırması iki önemli makro istikrarsızlığın, yani enflasyonun ve krizlerin(dolayısıyla yoksulluğun) başlıca kaynağıdır.[455]

1998'e gelindiğinde toplam yatırımların sektörel dağılımına bakıldığında hizmetler kesiminin payını arttırdığı dikkat çekmektedir. DPT'nin verilerine göre hizmetler sektörüne yapılan yatırım tüm yatırımların %70.5'ini oluşturmakta, enerji, maden ve imalat sanayi yatırımlarının payı ise %24.2'de kalmaktadır.[456] İmalat sanayinin sabit sermaye yatırımlarından aldığı pay 1994 sonrası düşen ücretlerin ve artan ihracat hacminin de etkisiyle biraz yükselse de 1990'lar boyunca 1972-1987 arasındaki oranlara erişememiş; özel sektör sabit yatırımları yıllık reel değişimi %9.5 ile 1972 sonrası kriz-askeri darbe yılları hariç tüm dönemlerin gerisinde kalmıştır.[457] 1983 sonrası ortalama %7'lere düşen tarıma yönelik yatırımların payı ise azalmaya devam etmiş ve 1998 yılında %5.3'te kalmıştır.[458]

Sabit yatırımlarda ortaya çıkan manzaranın yaklaşık olarak GSMH verileriyle paralel olduğu söylenebilir. Tablo 2.20'den de görüleceği gibi, 1994 sonrası kısa vadeli sermaye kaynaklı büyüme sürecinde sanayinin GSMH'den aldığı pay az da olsa azalmış, buna karşılık hizmetler sektörünün payında artış görülmüştür. Tarımın payı 1980 sonrası genel olarak düşük olmakla beraber, 2000 yılına kadar %14-19 aralığında dalgalı bir seyir izlemiştir. Sektörlerin GSMH'deki paylarını gösteren veriler, genel olarak 1980 sonrası Türkiye'nin tarım ülkesi olma özelliğini yitirmekle birlikte, sanayileşemediğini de açıkça ortaya koymaktadır.

---

[455] KAZGAN(1999), a.g.e., s.228-229
[456] DPT, 1999 Yılı Programı, s.182
[457] YELDAN(2003), a.g.e., s.46
[458] DPT, 1999 Yılı Programı, s.182

Tablo 2.20 GSMH verileri(1980- 2000)

	1980	1985	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
GSMH Artış Oranı (%)	-2.8	4.3	1.5	1.6	9.4	0.4	6.4	8.1	-6.1	8.0	7.1	8.3	3.8	-6.4	6.3
Kişi Başına GSMH ($)	1570	1356	1693	1979	2715	2655	2744	3056	2161	2806	2928	3079	3224	2878	2987
Tarım Sektör Payı(%)	26.1	19.7	17.3	18.6	16.8	14.6	14.1	14.7	14.7	14.8	15.7	14.9	16.1	17.5	14.0
Sanayi Sektör Payı(%)	19.3	21.7	27.0	27.1	24.8	25.1	24.8	23.7	25.5	25.5	23.9	23.7	21.2	20.4	23.1
Hizmetler Sektör Payı(%)	54.6	58.2	55.7	54.3	58.4	60.3	61.1	61.6	59.7	59.7	60.4	61.4	62.7	62.1	62.9

Kaynak: DPT, Temel Ekonomik Göstergeler, Nisan 2003, Ankara

Sabit yatırımlarda ortaya çıkan manzaranın yaklaşık olarak GSMH verileriyle paralel olduğu söylenebilir. 1994 sonrası kısa vadeli sermaye kaynaklı büyüme sürecinde sanayinin GSMH'den aldığı pay az da olsa azalmış, buna karşılık hizmetler sektörünün payında artış görülmüştür. Tarımın payı 1980 sonrası genel olarak düşük olmakla beraber, 2000 yılına kadar %14-19 aralığında dalgalı bir seyir izlemiştir. Sektörlerin GSMH'daki paylarını gösteren veriler, genel olarak 1980 sonrası Türkiye'nin tarım ülkesi olma özelliğini yitirmekle birlikte, sanayileşemediğini de açıkça ortaya koymaktadır.

Döneme damgasını vuran spekülatif sermaye birikimidir ve bu birikim modeli finans kesiminde çok hızlı ve sağlıksız bir şişkinlik yaratmıştır. Örneğin, bankaların toplam aktiflerinin ulusal gelire oranı 1990'da %35 iken, 1995'de %41'e, 2000'de de %65'e çıkmıştır. 1990-1999 arasında bankacılık kesiminin toplam aktiflerinin sabit fiyatlarla artış hızı yılda ortalama %13.4 iken, ulusal gelir yılda ortalama sadece %3.1 reel artış göstermiştir.[459]

Büyüme ve birikim süreçlerini tümüyle dış sermaye hareketlerine bağlı hale getiren politikalar, dış gelişmelerin etkisine de oldukça açık hale gelmiştir. Nitekim 1997-1998 Asya ve Rusya krizlerinin etkisiyle sermayenin "yükselen piyasalar"dan kaçması, 17 Ağustos'ta meydana gelen depreminin etkileri gibi dışsal etkenlerin yanı sıra, "1990'lar boyunca sürdürülen dışa bağımlı, yapay büyüme stratejisinin ve çarpık toplumsal bölüşüm ve birikim mekanizmalarının tıkanmış olması"[460], ekonominin küçülme sürecine girmesine neden oldu. 1998 Temmuzu'nda IMF ile Yakın İzleme Anlaşması(Staff Monitoring Program) imzalandı. Yakın İzleme Anlaması'nda enflasyon ve faiz dışı fazla gibi hedefler belirlenirken, anlaşmaya ek olarak hazırlanan Ekonomik Politikalar Bildirgesinde, ücretlerin sınırlandırılması, özelleştirmelerin hızlanması, sosyal güvenlikte emeklilik yaşının yükseltilmesi, mevcut

---

[459] BSB İktisat Grubu (BORATAV, Korkut vd.), "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı Üzerine Değerlendirmeler", http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/iktisatg.htm, 01.04.2006
[460] YELDAN(2003),a.g.e., s.159

tarımsal destekleme araçlarının tümünün kaldırılması gibi toplumun alt gelir gruplarından yoksul kesimleri etkileyebilecek dönüşümler öngörülüyordu.[461] 1999 yılında dönüşüm sürecine dair atılan kritik adımlar ise somut olarak şunlardı: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu(BDDK) kurularak bankacılık denetim ve gözetim yetkisi Hazineden alındı, emeklilik yaşını kadınlarda 58'e, erkeklerde 60'a çıkaran SSK Yasası kabul edildi; Anayasa değişikliğiyle uluslararası tahkim uygulamasının önündeki engeller kaldırıldı[462], tarımsal kesimde uygulanan destekleme araçları birbiri ardına yürürlükten kaldırıldı.

IMF ile 1998'den sonra yakın izleme anlaşması olarak sürdürülen ilişki 9 Aralık 1999'da yine çeşitli yapısal dönüşümleri içeren bir enflasyonla mücadele programına evrildi. Bu tarihte sunulan Niyet Mektubu çerçevesinde geliştirilen 2000 İstikrar Programı da kamu maliyesi başta olmak üzere tüm kamu kesiminde, para programında, sosyal güvenlikte, özelleştirmelerde ve tarım kesiminde önemli dönüşümler hedefliyordu. Yeldan'a göre Aralık 1999 Niyet Mektubu ile somutlanan program *"ulusal ekonomide kalıcı dönüşümleri amaçlayan ve bir anlamda devletin toplumsal sınıflarla olan tarihsel taahhütlerini yeniden gözden geçirmeyi"* hedeflemekteydi.[463] "Değişen taahhütler"in yoksulluk üzerindeki etkileri tartışılmadan önce 2000'li yıllarda yaşanan dönüşüme göz atılacaktır.

2.4.1.3 2000'li Yıllar: Çöküş ve "Yeniden Yapılanma"

2000 sonrasının ekonomi politikalarına ve yaşanan köklü dönüşümlere damgasını vuran IMF ile imzalanan stand-by anlaşmalarıydı. Dönemin ilk stand-by anlaşması olan, 2000-2002 stand-by anlaşması ile çerçevesi çizilen "Enflasyonla Mücadele, Yeniden Yapılanma ve Reform Programı"nın işleyişi üç temel unsura dayanmaktaydı: 1. Kamu kesimi (maliye) reformu; 2. Sosyal güvenlik, özelleştirme ve tarım kesimine yönelik yapısal nitelikli dönüşümler 3. Döviz kuru nominal çıpasına dayalı para programı.[464]

Yukarıda bahsedilen üç unsur da Türkiye'de yoksulluğun yaygınlığını ve şiddetini etkileyecek sonuçlar doğurmuştur. İlk iki unsurun öngördüğü yapısal düzenlemeler devletin toplum karşısındaki görevlerinde köklü anlayış değişiklikleri yaratarak yoksullukla ilgili sonuçlar doğururken, üçüncü unsur olan para programı, yoksulların ve yoksulluğun her zamankinden

---

[461] Republic Of Turkey Prime Ministry The Undersecretarıat Of Treasury, "Memorandum of Economic Policies", June 1998**,** http://www.imf.org/external/np/loi/062698.htm, 17.06.2006

[462] "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 125 inci maddesinin birinci fıkrasının sonuna aşağıdaki hükümler eklenmiştir. Kamu hizmetleri ile ilgili imtiyaz şartlaşma ve sözleşmelerinde bunlardan doğan uyuşmazlıkların milli veya milletlerarası tahkim yoluyla çözülmesi öngörülebilir. Milletlerarası tahkime ancak yabancılık unsuru taşıyan uyuşmazlıklar için gidilebilir.": BAŞBAKANLIK MEVZUAT GELİŞTİRME VE YAYIN GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun", Kanun No. 4446, T.C. Resmi Gazete, Sayı:23786 (Asıl), 14 Ağustos 1999, Cumartesi, s.16

[463] YELDAN(2003), a.g.e., s.161

[464] BSB, "IMF Gözetiminde On Uzun Yıl, 1998-2008:
Farklı Hükûmetler, Tek Siyaset", Ankara, Haziran 2006, s. 7-10, www.bagimsizsosyalbilimciler.org**,** 21.08.2006

çok konuşulacağı bir konjonktürün, 2001 krizinin ve sonrasının hazırlayıcısı olarak gösterilmektedir. Bu yüzden 2000 Enflasyonla Mücadele Programı'nın bu üç unsuru biraz daha ayrıntılı irdelenmelidir.

Program kamu maliyesinde konsolide bütçe dengesinin ötesinde kamunun diğer harcama ve gelir kalemlerini denetlemek için "kamu sektörü temel dengesi" kavramını kullanmaktadır. *"Kamu kesimi temel dengesi, merkezi bütçe, bütçe dışı fonlar, yerel yönetimler, finans sektörü dışında faaliyet gösteren kamu teşebbüslerini, Merkez Bankası'nı ve kamu bankalarının görev zararlarını kapsamaktadır. Söz konusu harcama kalemleri içinde 'faiz ödemeleri' yer almamaktadır."*[465] Kamu sektörü dengesinin korunması için ise dolaylı vergiler başta olmak üzere vergi artışları, personel giderlerinde sağlanacak azalma, sosyal güvenlik kurumlarına yapılan transferlerin düşürülmesi gibi önlemlerle sağlanacaktır.[466]

Programın önemli vurgularından biri de özelleştirmelere dairdir. Yeldan'a göre bu programla beraber, 1980 sonrası özelleştirmelere dair geliştirilen "üretken kaynakların daha verimli kullanılmasını sağlamak" ilkesi de değişmiş, yerini "kamu kesimi açıklarını kapatmak için özelleştirme" savına bırakmıştır. Bu durum ise vergi havuzunun özel sermaye gelirleri üzerine yaygınlaştıracak reel bir vergi geliri reformu gereğinin, özelleştirme gelirleri ile ikame edilmesidir. Bu stratejik tercih sonucunda Türkiye bütçesi sosyal devlet ilkesinden tamamıyla uzaklaşmış ve kendi işlevini iç borç faiz idaresiyle sınırlandırılarak, iç borç faiz yüküne zaman yetiştirmeye yönelmiş bir "muhasebe kurumu"na indirgenmiştir.[467] Bu durumun, sosyal güvenlik, sağlık, eğitim gibi, Türkiye'de yoksulluğun şiddetini belirleyecek olan kamu hizmetlerine etkileri ilerleyen bölümde ayrıntılarıyla tartışılacaktır.

Programın öngördüğü en önemli yapısal dönüşümlerden biri de tarım alanındadır. IMF'ye verilen niyet mektubunda programın tarımda kademeli olarak fiyat teşvik sisteminden doğrudan gelir desteğine geçilmesini öngördüğü söylenmekte, 2000 yılı için ise teşviklerde ve tarımsal kredilerde önemli sınırlandırmalar getirilmektedir. Ayrıca hükümetin çiftçilere verilen kredi sübvansiyonunu da aşamalı olarak ortadan kaldıracağı vurgulanmaktadır.[468]

Programın enflasyonla mücadeledeki temel aracı döviz kurunu çıpa olarak kullanmaktı. Döviz kuru politikası 2000 Ocak-2001 Haziran dönemini kapsayan ilk 18 aylık sürede, 'enflasyon hedefine yönelik kur sepeti', takip eden dönemde ise 'kademeli olarak genişleyen band' çerçevesinde yürütülecekti. Burada amaçlanan, önceden ilan edilmiş kur ile toplumun

---

[465] YELDAN(2003), a.g.e., s.163
[466] YELDAN(2003), a.g.e., s.163
[467] YELDAN(2003), a.g.e., s.164
[468] IMF ile yapılan Stand-By Düzenlemesine İlişkin 09.12.1999 Tarihli Niyet Mektubu, http://www.hazine.gov.tr/duyuru/sb_turkce.htm#tarim_politikalari, 01.07.2006.

enflasyonist bekleyişlerini aşağı seviyelere indirilmesiydi. Enflasyonun en az maliyetle aşağı indirilebilmesi için, geçmişe yönelik endeksleme alışkanlığının terk edilmesi gerekmekte idi ve önceden açıklanan kur, buna bu büyük desteği verecekti.[469]

Ancak 2000 boyunca, döviz sepeti %20 artarken TEFE %33 arttı. Sabit kur politikasının TL'yi değerlendirirken ithalatı ucuzlatması ve reel faizdeki düşüş 2000'de hızlı bir tüketim konjonktürüne yol açtı. Pasif para politikası koşullarında, dış kaynaklı girişlerle para arzının artarak faizleri düşürmesi ve sonuç olarak kamu borçlanmasının reel faiz oranının sıfırlanması daha önceden "en iyi müşterileri devlet" olan bankaları tüketici kredilerine yöneltti ve konut otomobil gibi mal satışları hızlandı.[470] Bu durum ekonomiye güçlü bir genişleme ivmesi getirdi ve 2000'nin ilk 9 ayında milli gelir %5,4 büyüdü.

Bu büyüme oranı gerçekleşirken ithalatın patlamasıyla dış açıklar hızla arttı. Sıcak para hareketlerini ellerinde tutanların, dış dengenin sürdürülemez olduğunu anladıkları anda sermayelerini çekmesiyle birlikte yaşanan panik, döviz çıpasına hücumla sonuçlandı. Finans kesimini derinden etkileyen, sermaye kaçışlarını ve dövize yönelimi hızlandıran Kasım 2000'deki ilk şoktan sonra da programın döviz kuru hedefli yapısında bir değişiklik yapılmadı[471] ve ikinci şok Şubat 2001'de geldi. Çankaya'da devletin zirvesinde yapılan bir tartışma gerekçesiyle yükselen döviz talebi sabit kur politikasının iflasını getirdi ve TL hızla değer yitirdi.[472] TL'nin hızlı değer kaybı, IMF destekli bu programa güvenip ileriye dönük anlaşma ve plan yapan yüzlerce firmanın, altından kalkılmaz kur yükü altında çökmesine, iflasın eşiğine gelmesine, el değiştirmesine neden oldu.[473]

2001 yılında yaşanan %9.5'lik küçülmenin belki de en önemli sonucu, artan işten çıkarmalar ve yoksullaşmaydı. 2000 yılında %6.6 olarak belirlenen işsizlik, 2001'de ortalama %8.5, 2002'nin ilk çeyreğinde de %11.8'e ulaştı ve daha da önemlisi işsizlerin %22 civarında bir bölümünü kriz ile beraber işten çıkartılanlar oluşturuyordu.[474] 2001'de ekonomi küçülürken GSMH'da işgücünü payı da azaldı. Özellikle özel sektörde hissedilen bu gelişme sonucu özel

---

[469] ERÇEL, Gazi, "2000 Yılı Enflasyonu Düşürme Programı: Kur ve Para Politikası Uygulaması", 9 Aralık 1999, www.tcmb.gov.tr**,** 23.05.2006

[470] SÖNMEZ, M. (2004), a.g.e., s.172-173

[471] "Önceden ilan edilmiş döviz kuru yolu, programın temel parasal çıpası olmaya devam edecektir:" 30 Ocak 2001 tarihli IMF Başkanı Horst Köhler'e gönderilen Bakan Recep Önal ve TCMB Başkanı Gazi Erçel imzalı mektup. Tam metin için: www.treasury.gov.tr

[472] Boratav'a göre Türkiye'deki 1994, 1998 ve 2001'deki krizlerin belirleyici nedeni sermaye hareketlerinden kaynaklanan çevrimin sert bir iniş aşamasını içermesidir. "Sıcak para hareketlerine bağımlı kılınan bir sistem, daima krizi tetikleyecek bir vesile bulur. 1994 krizinde bu "vesile" Çiller hükümetinin iç borç faizlerini yapay olarak aşağı çekme çabası, 2001 krizinde de Cumhurbaşkanı ile Başbakan arasındaki bir çatışmanın kamuoyuna aktarılması olarak ortaya çıkmıştır": Boratav(2004), a.g.e., s.180-182. Bu saptamayı doğrulayan bir başka gelişme de 2006'nın Mayıs ayı ile başlayan sıcak para çıkışlarıdır. Bu kez gerekçe ülke siyasetindeki belirsizliklerdir.

[473] PETROL İŞ, "IMF Tahribatı Türkiye: 2000-2004, Ed. SÖNMEZ Mustafa, Petrol İş Yayınları, İstanbul, 2004, s.10

[474] SÖNMEZ, M. (2004a), a.g.e., s.175

sektör işgücünün 2000 yılında GSMH'den aldığı pay %24 iken, 2001'de %16.6'ya indi.[475] Hem 'pasta' küçüldüğü, hem de 'pasta'dan alınan pay azaldığı için bu kesimin yoksullaşma süreci derinleşti. Küçülmeyle beraber bölüşümde de payları azalan bir diğer kesim tarım idi. Tarımda ücret dışı gelirler 2000 yılı GSYİH'sının %11.5'i iken 2001'de %9.4'e düştü.[476] Artan işsizlik, reel gelirlerin düşmesi ile yaşanan yoksullaşma sürecinin bir diğer yansıması da iç talebin aşırı daralmasıyla görülebilir. 2001'de özel tüketim harcamaları 2000'e göre sabit fiyatlarla %9.2 azaldı.[477] Sonuç olarak Şubat 2001 şoku, kendisini enflasyonda, büyümede, istihdamda, tüketim harcamalarında, gelir bölüşümünde, iflaslarda ve şirket el değiştirmelerinde ve tüm piyasalarda hissettirirken toplumda da tarihi bir yoksullaşma yarattı.

IMF'nin enflasyonla mücadele programının sonucu olarak ortaya çıkan 2001 krizinden çıkış yolu olarak, dönemin hükümeti yine IMF'nin kapısını çaldı. "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı" (GEGP) olarak tanımlanan yeni bir istikrar programı oluşturuldu ve bu programın temel amacı kamuoyuna "…güven bunalımını ve istikrarsızlığı süratle ortadan kaldırmak ve (…)bir daha geri dönülmeyecek şekilde kamu yönetiminin ve ekonominin yeniden yapılandırılmasına yönelik altyapıyı oluşturmak"[478] şeklinde duyuruldu. Bu program ile devletin rolünü değiştirecek "ikinci kuşak reformlar" için önemli bir adım atılmış oldu. Dünya Bankası yöneticilerinden Kemal Derviş Ekonomi Bakanlığı'na getirilirken, sosyal güvenlik mekanizmalarını, finansal sistemi, ekonomik altyapı ile kamu yönetimini düzenleyen bir dizi yasa hızla TBMM'den geçirildi. GEGP Şubat 2005'e kadar devam etti ve IMF ile ilişkiler 2005 Mayıs ayından başlayarak Yakın İzleme Anlaşması'yla sürdürüldü. Bu dönem de reformlar, dönüşümler vs. için arka arkaya yasal düzenlemelerin çıkarıldığı bir süreç oldu. Bu yasal düzenlemelerin emek piyasasındaki esnekleştirici uygulamalarının; tarım kesimine yönelik destekleri büyük oranda ortadan kaldırmasının; devletin kamu hizmetlerindeki rolünü düzenleyicilik ile sınırlandırarak bu hizmetlerin sunuşundaki özel sektör ağırlığını arttırmayı amaçlayan dönüşümlerinin yoksulluğu etkileyen önemli yönleri bulunmaktadır ve bu yönler ileride daha ayrıntılı tartışılacaktır.

2001 yılındaki rekor küçülmeden sonra Türkiye ekonomisi 2002 yılı ile beraber büyüme sürecine geri döndü ve 2002'de %7.8, 2003'te ise %5.9'luk büyüme yaşandı. Mustafa Sönmez'e göre bu büyüme büyük ölçüde dış talepten kaynaklanmıştı ve iç talebin

---

[475] SÖNMEZ, M.(2004a), a.g.e., s.177

[476] Hazine Müsteşarlığı Ekonomik Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Hazine İstatistikleri(1980-2003), Ankara, 2004, Tablo 1.5A

[477] TÜİK, Ulusal Hesaplar Veri Tabanı, http://www.tuik.gov.tr/ulusalhesapapp/UlusalHesap_Rapor.do, 01/07/2006

[478] Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı: Hedefler, Politikalar ve Uygulamalar, Mayıs 2001, T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlık Matbaası, Ankara

küçülmesinin ardından sanayiciler dış pazarlara yönelmişlerdi.[479] 2001'deki devalüasyon, dalgalı kurun etkisi ve ücretlerin kriz sonucu hızla düşmesi ihracata rekabet gücü sağladı. *"Özel sanayi firmalarında reel ücretler 2001 başında 107 iken 2003 ortasında 82'ye kadar düşürüldü. 2004'ün ilk çeyreğinde ise ancak 89'a çıktı. Reel ücretlerde gerileme, özellikle ihracata dönük bazı sektörlerde daha fazla oldu. Düşük ücretler, 2003 ve 2004'te yaşanan yüksek büyümede en büyük rekabet gücü olarak kullanıldı."*[480] İhracat 2002'de 36 milyar dolara ulaşırken daha sonrada hızlı artışını sürdürdü ve 2005'te 73 milyar dolara erişti. 2006'nın ilk dört aylık döneminde ise 2005'in ilk dört aylık döneminin rakamları aşıldı.[481] İhracata yönelik ekonomiye geçilen 1980'den sonra bu rakamlara ilk kez Türkiye ekonomisinin sarsıldığı 2001 krizi sonrası ulaşılıyordu.

Bağımsız Sosyal Bilimciler'in "2005 Başında Türkiye'nin Ekonomik ve Siyasal Yaşamı Üzerine Değerlendirmeler" başlıklı raporuna göre, Türkiye bu dönemde de uluslararası iş bölümünde, ihracata dayalı büyüme stratejisi doğrultusunda, standart teknolojiler ve ucuz işgücü ile üretimde uzmanlaşmaya devam etmektedir. Düşük sabit sermaye yatırım oranı ve üretim bileşimini yerli-yabancı özel sektörün kararlarına ve uluslararası anlaşmaların düzenlemesine teslim etme siyaseti, Türkiye'yi mevcut üretim kaynağı donanımıyla neyi ucuz üretebiliyorsa onu üretmeye mahkûm etmektedir.[482] Alt sektörler itibariyle bakıldığında, 2000-2004 arasındaki 5 yılda en çok ihracat yapan sektör "makine-ulaşım araçları imalatı"dır ancak ara mallarda ve sanayi mallarında dışa bağımlılığı yenemeyen bu sektör aynı zamanda en yüksek ithalatı da gerçekleştirmiştir. 5 yılda yaklaşık 52 milyar dolarlık ihracat gerçekleştirmiş görünen sektör, buna karşılık 104 milyar dolarlık ithalat yapmış, net ithalatçı yapısıyla 52 milyar dolarlık bir dış açığa yol açmıştır. Hazır giyim sektörü ise, son 5 yılın en gerçek ihracatçı sektörü görünümündedir. Bu sektörde 5 yılda 42.6 milyar dolar ihracat gerçekleşirken ithalat 1.8 milyar dolarda kalmış, dolayısıyla sektör 40.8 milyar dolarlık net ihracat gerçekleştirmiştir.[483] Reform ve dönüşümlerden bahsedilen bir dönemde Türkiye ekonomisinin ihracat yükünü düşük ücret ve kayıtsız çalışmayla rekabet gücü sağlayan bu sektör çekmektedir. Bu durum reel ücretlerin azalmasına dayalı ihracat patlamasının da etkisiyle 2001 krizi sonrası girilen büyüme sürecinin, 1980-1989 dönemi için de kullanılan ifadeyle, yoksullaştırıcı bir ihracat büyümesi olarak tanımlayabilmesine olanak

---

[479] SÖNMEZ, Mustafa, Bu "Büyüme" Sürdürülebilir mi?, 2004b, www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_BSB/Sonmez2004_1.doc, 07.06.2006
[480] PETROL İŞ, a.g.e., s.18
[481] DTM, Dış Ticaret İstatistikleri, http://www.dtm.gov.tr/ead/istatistik.htm, 05.06.2006
[482] Türkiye'nin giderek düşük katma değerli ürünlerin ihracatında uzmanlaşmasının göstergelerinden biri de Türkiye'nin 100 birimlik sanayi ürünü ihracatı yapabilmesi için gerçekleştirmesi gereken aramalı ve hammadde ithalatı miktarıdır. Bu oran sürekli yükselerek 2000 yılında %57.7, 2001 yılında %58.8, 2002 yılında da %62.6, 2004'te de %66.5'e yükselmiştir: BSB(2005), a.g.e., s.10
[483] SÖNMEZ, Mustafa, Türkiye İhracatının İthalata Bağımlılığı 2000-2004(Ege Bölgesi Sanayi Odasının Desteği ile), 2005b, s.27, http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_Uye/SonmezOct05.pdf**,** 23.06.2006

vermektedir.[484]

Ancak büyümeyi tamamen ihracata bağlamak da yeterli değildir. Hanehalkı tüketim harcamalarındaki bileşimin değişimi de büyümenin diğer dinamiklerine ve yoksullaştırıcı niteliğine dair önemli veriler sunmaktadır. 2000 yılından 2004 yılına kadar GSYİH %14,7 artmış fakat gıda-içki harcamalarındaki artış sadece %4,3 düzeyinde gerçekleşmiştir. Oğuz Oyan'a göre nüfus artış hızına bile yetişemeyen bu artış ile nüfus başına düşen gıda harcaması azaltmaktadır. Yani toplumda yetersiz beslenme ve yoksullaşma yaygınlaşmaktadır. Oyan bu dönemde sadece dayanıklı tüketim malları ve hizmetler alanındaki harcamaların GSYİH düzeyine ulaştığını, dayanıklı tüketim mallarını harcamasının da %46'sının tüketici kredileriyle gerçekleştiğine dikkat çekmekte, büyümeye neden olan iç üretimin hareketlenmesinin kaynağının üst-orta ve üst gelir gruplarının talep artışından kaynaklandığını savunmaktadır.[485] Böylece 2001 krizi sonrası ihracat artarken, orta ve üst gelir guruplarının talepleri ve sanayinin net ithalatçı yapısı doğrultusunda ithalat da patlamış ve Türkiye bir kez daha yüksek cari açık problemiyle karşı karşıya kalmıştır. Cari açık 2002 yılında 1.5 milyar dolar seviyesindeyken 2003'te 8 milyar dolar, 2005'te 23.1 miyar dolara ulaşmıştır.[486] 2003'te 60.2 milyar dolarlık 2005'te de 61.4 milyar dolarlık büyüme sağlandığına göre[487] her 100 dolarlık büyümeye 2003'te 13.3, 2005'te de 37.6 dolarlık cari açık eşlik etmiştir. Bu cari açık, bir biçimiyle finanse edilmek zorunda olduğu için büyümenin dış kaynak ilişkisini de sorgulamakta fayda vardır. Güngör Uras'a göre; *"Bunun anlamı, büyümeyi kendi tasarrufumuzla değil, giderek daha fazla yabancıların parasıyla gerçekleştirdiğimizdir. Bunun anlamı, büyümenin faturasının dış borç olarak giderek artmasıdır."*[488] Mahfi Eğilmez'e göre de Türkiye'nin büyümesi önce ithalata, sonra da onun neden olacağı cari açık artışının finanse edilebilirliğine bağlıdır ve cari açığın finanse edilebilirliği de kamu kesiminin borçlanabilme olanaklarıyla ilgilidir.[489] Yüksek büyüme, ithalatla, ithalatın artmasıyla büyüyen dış ticaret açığı da dış borçlanma ve borç stokunu artırmakla mümkün olmaktadır. Yani Türkiye ekonomisinin 1980 sonrası eğilimlerinin başında gelen dış kaynak girişine ve borçlanmaya bağımlı büyüme 2000'li yıllarda da devam etmektedir. Büyümede sıcak paranın boyutları önem taşımaya devam etmekte, yüksek reel faizlerin ve TL'deki değerlenmenin önemli kazanç fırsatları sunması sonucu, yabancıların Türkiye'deki portföyü 2004 sonunda

---

[484] A.g.e., s. 31
[485] OYAN, Oğuz, "Sorunlu Büyüme", Birgün Gazetesi, 5 Mayıs 2005
[486] DTM, "Türkiye'nin Ekonomik Ve Sosyal Göstergeleri: Ödemeler Dengesi", http://www.dtm.gov.tr/ead/gosterge/gosterge.htm, 30.06.2006
[487] DİE, Çeşitli Bültenler: 31 Mart 2002, 31 Mart 2003, 12 Eylül 2005 ve 31 Mart 2006
[488] URAS, Güngör, "100 Dolarlık Büyüme İçin 39 Dolar Açık", Milliyet Gazetesi, 20 Aralık 2005
[489] EĞİLMEZ, Mahfi, "Kur Baskılı, Beklenti Yüklü Program", Radikal Gazetesi, 07 Nisan 2005

rekor bir büyüklüğe ulaşarak 26 milyar dolara kadar çıkmıştır.[490] Beklenildiği gibi kamu borç stoku da artmış, 2003 yılında 202.7 milyar dolar olan toplam kamu borcu, 2006 Nisan'ında 253.1 milyar dolara yükselmiştir.[491]

Artan borçlar ise bütçenin daha büyük bir bölümünün faiz ödemelerine ayrılmasına devam edilmesi anlamı taşımaktadır. "*2005 sonunda gelinen noktada iç borç faiz ödemeleri bütçe harcamalarının yaklaşık %32'si dolayındadır. İç borç faiz harcamaları yıllık vergi gelirleri toplamının yaklaşık %43'ünü tek başına alıp götürmektedir*."[492] Büyük bir bölümü faiz ödemelerine giden vergi gelirlerindeki adaletsiz yapı ise bu dönem de sürmektedir. 2000 yılında dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payı %59.1 iken 2004 yılında %71.2'ye[493] yükselmiş, bütçenin bir önceki bölümde bahsedilen işlevsel dönüşümünü(toplumsal gelir dağılımını emek aleyhine düzenleyen bir araca dönüşme) pekiştirmiştir. Yükselen faiz harcamaları sosyal güvenlik, sağlık, eğitim ve personel harcamalarına ayrılan paydan "tasarruf" etme gerekliliğini doğurmaktadır. Yeldan'ın ifadesiyle "faiz harcamalarının milli gelirin % 15'inden fazlasını götürdüğü bir ortamda sürdürülmesi planlanan kamu kesimi faiz dışı fazla hedefi ancak sağlık, eğitim ve kamu yatırımlarında olağanüstü kısıntılar sonucu sağlanabilecektir".[494] Bir sonraki bölümde daha ayrıntılı irdeleyeceğimiz bu "tasarruf"lar kuşkusuz Türkiye'de yoksulluğu derinleştiren ve yoksulluğun sonuçlarını ağırlaştıran önlemler olacaktır.[495]

2000 sonrası büyüme rakamlarına sektörel açıdan baktığımızda sanayi kesiminin özellikle 2001 krizi sonrası en hızlı büyüyen sektör olduğu görülmektedir. 2001-2005 arası sanayi kesiminde sağlanan ortalama %7.8 büyümenin önemli bir nedeni yukarıda da belirttiğimiz gibi, 2001 krizi ile beraber ücretlerin baskılanmasıdır.[496] Tablo 2.21'de görüleceği gibi 2000-2004 arası imalat sanayi üretim endeksi 102.1'den 123.2'ye ulaşırken, bu artışta özel sektörün katkısı daha fazla olmuştur. Ancak aynı dönem verimlilik endeksi 114.5'ten 144.6'ya

---

[490] SÖNMEZ, M.(2005b), a.g.e., s.9
[491] TC Hazine Müsteşarlığı, Ekonomik Göstergeler, http://www.hazine.gov.tr/stat/e-gosterge.htm, 20.06.2006
[492] BSB(2006), a.g.e., s. 9
[493] OYAN, Oğuz, "Dolaylı Vergiler Niçin Adaletsiz?", Birgün Gazetesi, 10 Eylül 2005.
Ayrıca Maliye Bakanlığı'nın verilerine göre dolaylı vergiler, 2002 yılında %59,8 olan seviyesinden 2003'de %68,1'e ve 2004'de de %69,5'e yükselmiştir. Ocak-Eylül dönemi itibariyle 2004 yılında %69,4 olan dolaylı vergilerin payı 2005 yılının aynı döneminde %70,5'e yükselmiştir. Maliye Bakanlığı, Yıllık Ekonomi Raporu 2005, 2005, s. 76
[494] YELDAN, Erinç, "Küreselleşmenin Neresindeyiz? Türkiye Ekonomisinde Borç Sorunu Ve IMF Politikaları", Petrol İş Yıllığı 2000-2003, Petrol İş Yayınları, İstanbul, 2004, s.105-113
[495] 2001 sonrası IMF ile yürütülen programların temel dayanaklarından birisi olan ve %6.5'i bulan faiz dışı fazla hedefi de yoksullar için oldukça önemli olan temel hizmetlere kaynak aktarımını olumsuz etkileyen faktörlerdendir. Erinç Yeldan'a göre "Faiz dışı harcamalarda söz konusu rekor fazlaların toplumsal maliyeti, kamunun sağlık, eğitim ve sosyal yatırım hizmetlerinin giderek geriletilmesi olarak karşımıza çıkmaktadır.", YELDAN, Erinç, "Faiz Dışı Fazla Paranoyası Sürerken İç Borçlar", http://www.bilkent.edu.tr/~yeldane/Yeldan18_30Mar05.pdf, 20.06.2006
[496] BSB(2006), a.g.e., s.21

çıkarken reel ücretler 111.3'ten 90.2'ye gerilemiştir. Bu rakamlar verimlilik ile ücretler arasındaki bağın kopuşuna dair önemli bir göstergedir.

Tablo 2.21 Sanayi üretimi-verimlilik-ücret endeksi (2000-2004)

		2000	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**
İmalat Sanayi Üretim Endeksi(1997=100)	Kamu	89,4	89,6	93,8	95,9	94,4
	Özel	105,3	93,2	104,6	116,4	130,7
	Toplam	102,1	92,6	102,5	112,1	123,2
Verimlilik Endeksi (1997=100)	Kamu	107,5	114,5	132,3	144,6	160,6
	Özel	111,5	113,0	123,9	133,7	144,8
	Toplam	114,5	113,9	124,6	133,8	144,6
Reel Ücret Endeksi (1997=100)	Kamu	142,8	126,7	127,1	120,4	125,4
	Özel	104,9	89,8	85,4	85,8	89,6
	Toplam	111,3	95,9	90,3	88,3	90,2

Kaynak: EKZEN, Nazif, "Düşük Ücret Ekonomisi", http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_Uye/EkzenMay05.pdf, 20.06.2006

Bağımsız Sosyal Bilimciler 2006 yılında yayınladıkları raporda, imalat sanayinde sağlanan büyümenin diğer nedenlerinin, girişimcilerin 2002-05'deki toparlanma döneminde ara mal ve sanayi malı ithalatı için elverişli reel döviz kurundan ve yatırımlar için artan dış finansman imkânlarından yararlanmaları olduğunu söylemişlerdir. Ancak bu avantajlarla yapılan yatırımlar yeni kapasite kurmaktan ziyade, 2000-01 bunalım yıllarının değersizleştirdiği makine ve teçhizatı yenilemeye yönelmiş görünmektedir. 2001'de %66.7 olan kapasite kullanım oranı da 2005'e gelindiğinde %78.9'a ulaşmıştır.[497] Belki de sanayideki büyümenin bu yönü istihdama katkısının sınırlı kalmasına neden olmuş, 2001-2005 arası her yıl ortalama %8'lere yakın büyüyen sektör istihdamını bu yıllar arası 3.7 milyon seviyesinden 4.2 milyon seviyesine çıkarabilmiş yani beş yılda istihdam sadece %13.5 düzeyinde artabilmiştir.[498] Sanayinin başını çektiği büyüme sürecinde büyümeyle orantılı istihdam yaratılamaması ve yaratılan istihdamın da düşük ücretlere dayalı yapısı hem ekonomik büyümenin otomatik olarak istihdam artışına yol açacağı varsayımını, hem de iş sahibi olan herkesin yoksulluktan kurtulacağı varsayımını sarsmıştır.

2001 sonrasının hızlı büyüyen sektörlerden biri de hizmetlerdir. 2001-2005 yılları arasında ortalama %7.5[499] büyüyen bu sektör %64'lük oran ile özel sabit sermaye yatırımlarının da aslan payını almıştır.[500] Hizmetler sektörü toplam 2005 yılında 11 milyon istihdam ile toplam istihdamın yarısını karşılar duruma gelmiştir.[501] 2005'de bu sektörün GSYİH içindeki payı

[497] BSB(2006), a.g.e., s.14
[498] BSB(2006), a.g.e., s.15
[499] TÜİK, Ulusal Hesaplar, Milli Gelir İstatistikleri, http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do, 12.08.2006
[500] DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, 1950-2001; 2006 Yılı Programı, ekutup.dpt.gov.tr/program/2006.pdf, 12.08.2006
[501] TÜİK, İstihdam İşsizlik ve Ücret İstatistikleri, http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do

%64 dolayına ulaşmıştır ve bu oran "Türkiye ekonomisinin sanayileşmede daha ileri aşamalara ulaşmadan hizmetleştiğini göstermektedir".[502]

Tarımda ise 1980 sonrası yaşanan genel gerileme sürmüştür. 2000 yılında tarımın GSYİH'dan aldığı pay %15.4 iken 2005'e gelindiğinde toplam istihdamın yaklaşık üçte birini barındıran tarımın GSYİH'dan aldığı pay %11.9'a düşmüştür.[503] 9. Kalkınma Planı verilerine göre 8. Kalkınma Planı'nı kapsayan 2001-2005 yılları arasında tarım sektörü büyümesi ortalama %1.1'e gerilemiştir.[504] Milli gelirdeki payını son derece hızlı bir şekilde yitiren tarım sektörü hızlı istihdam kayıpları yaşamış, 2001'de %4.7 olan kırsal işsizlik oranı 2005'te %6.8'e ulaşmıştır.[505] Bu dönemde tarım istihdamı yıllık ortalama %3,3 oranında düşerken, tarım sektörünün istihdam içerisindeki payı %36'dan %29,5'e gerilemiş ve bu sektördeki istihdam 1 milyon 276 bin kişi azalmıştır. [506]

Tarımdaki bu çarpıcı gerilemenin başlıca nedeni ekonomi politikalarının gerektirdiği yapısal dönüşümlerdir. Bu dönem tarım kredilerinin reel faiz oranları negatiften pozitife dönmesi sağlanmış, fiyat enflasyonunun %88 olduğu 1995'te tarımsal kredi faizleri %50 iken, 2004'te %18, 2005'te de %9 reel faiz uygulanmıştır.[507] Tarıma yönelik destekler milli gelirin %3'ünden %0.7'sine geriletilmiş, Tarım Satış Kooperatifleri birlikleri zayıflatılmış, tarımda özellikle son üç yılda net ithalatçı konumuna gelinmiştir.[508] Ürüne ve üretime yönelik fiyat ve girdi desteklerinin yerine Dünya Bankası'nın önerisiyle uygulanan ve ekilsin veya ekilmesin mülkiyete bağlı olarak verilen Doğrudan Gelir Desteği Programı, çiftçilerin destekleme alımlarının bitmesinden kaynaklanan net gelir kaybının yaklaşık %35-45'ini karşılamıştır. Ayrıca bu desteğin mülkiyete dayalı yapısı en yoksul üreticilere daha az ulaşmasına neden olmuştur.[509] 1997–2005 döneminde genel bir eğilim olarak tarım aleyhine seyreden iç ticaret hadleri dolayısıyla, cari fiyatlarla hesaplanan hasıla payları daha da büyük ölçülerde daralmıştır.[510]

Tarım kesimi önümüzdeki yıllarda daha köklü değişimlere gebedir. Bu sektör AB'ye üyelik müzakerelerinin en zorlu konularından biri olarak gösterilmekte, birliğin Ortak Tarım Politikası'na uyum sürecinin sonuçları olacağı beklenmektedir. Çiftçiliği ortadan kaldırarak

---

[502] BSB(2006), a.g.e., s.11
[503] DTM, Türkiye'nin Ekonomik Göstergeleri, http://www.dtm.gov.tr/icindekiler.htm, 01.07.2006
[504] BAŞBAKANLIK MEVZUAT GELİŞTİRME ve YAYIN GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, "Dokuzuncu Kalkınma Planı(2007-2013)", Resmi Gazete, Sayı: 28216, 1 Temmuz 2006 Cumartesi-Mükerrer, s.14
[505] TÜİK, İşgücü ve İstihdam İstatistikleri, http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do, 14.08.2006
[506] DOKUZUNCU KALKINMA PLANI(2007-2013), s.34
[507] LUNDELL, Mark, "Turkey: A Review of the Impact of the Reform of Agricultural Sector Subsidization", The World Bank, Mart 2004, http://siteresources.worldbank.org/INTTURKEY/Resources/361616-1121189080247/turkey-ag-complete.pdf, 05.06.2006
[508] BSB(2006), a.g.e., s.25
[509] LUNDELL, a.g.m.
[510] BSB(2006), a.g.e., s.83

yerine “şirket tarımcılığı”nı ikame eden, birlik ülkelerinde yılda 200 bin çiftçinin iflas ederek topraklarını bırakmasına yol açan politikaların[511] karşısında Türkiye’de zaten düşük teknolojiyle çalışan yoksul köylünün direnebilmesi çok olanaklı değildir. Üstelik AB üyesi ülkelerin faydalandığı tarımsal yardımlardan Türkiye 2014 yılına kadar yararlanamayacak, bu tarihten sonra ise sübvansiyonlar tüm AB ülkelerinde kaldırılacaktır.[512] Yani Türkiye hem Dünya Bankası ve IMF programları gereği çiftçiye verdiği desteği kesecek hem de AB’nin verdiği desteklerden de faydalanamayacaktır. Bu koşullarda Türkiye çiftçisinin rekabet şansı kalmayacağı ve kitlesel göç olgusuyla karşı karşıya kalınacağı tahmin etmek zor değildir. Zaten AB de Türkiye’deki çiftçi nüfusunun 10-15 sene içerisinde yarı yarıya düşürülmesini talep etmektedir.[513] Dokuzuncu Kalkınma Planı’nda bu talepler doğrultusunda AB ile müzakere sürecinde uyumlu hedefler belirlenmiştir. Planda 1980-2000 döneminde ortalama %18 olarak gerçekleşen tarım sektörünün üretim içindeki payının 2013 itibarıyla %7,8 seviyesine gerilemesi öngörülmektedir.[514] İşgücü piyasasında yaşanan yapısal dönüşümün 9. Plan döneminde de sürmesi ve 2006 yılında %28 olan tarımın toplam istihdam içerisindeki payının 2013 itibarıyla %18,9 seviyesine düşürülmesi hedeflenmektedir.[515]

Bir sonraki bölümde de görüleceği gibi sanayideki büyümenin yeterli istihdam yaratmadığı koşullarda bu istihdam kayıpları ya kentsel/kırsal işsizlik oranlarını yükselmekte ya da güvencesiz/enformel çalışmanın yaygın olduğu sektörlerde istihdamı şişirmekte, her iki durumda da kırsal yoksulluğun kentlere taşınması sürecini hızlandırmaktadır.

2.4.1.4 1980’den 21.Yüzyıla Büyüme: Genel Değerlendirme

1980 sonrasında uygulanan büyüme stratejilerinin Türkiye’de yoksulluğu ilgilendiren boyutlarını kabaca dört başlıkta toparlayabiliriz:

1. İthalata bağımlı olarak sürdürülen “ihracata yönelik büyüme” stratejisini benimseyen Türkiye’nin uluslararası iş bölümündeki yeri fazlaca değişmemiş, düşük katma değerli, emek yoğun sektörlerin motor gücü olduğu dışa açık büyüme, emek gelirlerinin baskılanabildiği ölçüde sürdürülebilmiştir. 1980 sonrası istisnai olarak emek gelirlerinin reel olarak yükseldiği dönemler olsa da, bu dönemler krizlerle son bulmuştur. Bu yüzden genel olarak 1980 sonrasındaki büyümenin yoksullaştırıcı bir büyüme olduğundan söz edebiliriz.

---

[511] AYSU, Abdullah, “Ortak tarım politikasının sonucu: AB'de yılda 200 bin çiftçi iflas ediyor", Cumhuriyet Gazetesi Tarım ve Hayvancılık Dergisi, Sayı:4, Aralık 2004, s.17

[512] YETKİN, İbrahim, “Kopenhag kriterleri tamam, ya 'tarım kriterleri'?", Cumhuriyet Gazetesi Tarım ve Hayvancılık Dergisi, Sayı:4, Aralık 2004, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=1395, 23.08.2006

[513] YETKİN, a.g.m.

[514] DOKUZUNCU KALKINMA PLANI(2007-2013), s.55

[515] DOKUZUNCU KALKINMA PLANI(2007-2013), s.62

2. Devletin küçültülmesi söylemi, bir süre sonra yerini devletin daha “sorumlu ve etkin” olduğu bir dönüşüm sürecine bırakmış, ancak yüksek kamu borçlarının gölgesinde sürdürülen bu dönüşüm sürecinde “sorumluluk ve etkinlik” faiz dışı fazla gibi hedeflerle tanımlandığı için sosyal devlet anlayışı giderek daha fazla yıpranmaya başlamıştır. Bu yıpranma, yoksulluğu derinden etkileyebilecek bir faktördür.

3. İç tasarrufların yetersiz olduğu ve devletin yatırımlardan elini çektiği koşullarda büyümenin kaynağı giderek daha fazla yabancı sermaye girişine bağımlı hale gelmiş, bu bağımlılık nedeniyle sermaye hareketlerinin daha fazla denetimsizleştirilmek zorunda bırakılmasının toplumsal ve ekonomik sonuçları en çarpıcı biçimde 2001 kriziyle görülmüştür. Bu krizin toplumun geniş kesimlerinde yarattığı yoksullaşmanın, kriz sonrasındaki büyüme dönemlerinde de telafi edildiği şüphelidir.

4. Tarım kesiminde 1980’li yılar boyunca süren küçülmeye, hızlı bir sanayileşme sürecinin eşlik etmemesi kırdan kopan yığınlar kentlerde yoksulluk ve işsizlik ile karşı karşıya bırakmıştır. Ancak tarım kesiminde asıl büyük ve yapısal dönüşümün eşiği 2000’li yıllardır. IMF ve Dünya Bankası’nın önerdiği programların yanı sıra AB’ye üyelik müzakereleri tarım kesiminde kökten alt üst oluşlar yaşatacak gibi görünmektedir. Önerilen dönüşüm sürecinin yoksulluk üzerinde etkileri olacağı muhakkaktır.

2.4.2 1980 Sonrası Türkiye’de Yoksulluk

İhracata yönelik büyüme stratejisine geçiş ile başlayan iktisadi dönüşümün tartışılmasının ardından bu dönüşümün Türkiye’deki yoksulluk üzerindeki etkileri irdelenecektir. Bu etkiler irdelenirken ilk olarak Türkiye’de yoksulluğun 1980 sonrası görünümü sayısal verilerle incelenecek ardından bu görünüme zemin hazırlayan gelişmeler incelenecektir. Bu gelişmeler sırasıyla göç, gecekondu ve kent yoksulları, istihdam ve üretim, sosyal devletin evrimi başlıkları altında tartışılacaktır.

2.4.2.1 1980 Sonrası Yoksulluğun Görünümü ve Gelir Dağılımı

Türkiye’de 1980 sonrası yoksulluğuna dair çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bu çalışmalarda kullanılan yöntemlerin farklılığı yoksulluğun niceliksel değişimine dair kesin sonuçlar çıkarmayı zorlaştırsa dahi bu araştırmalardan elde edilen sonuçlar Türkiye’de yoksulluğun boyutlarını anlayabilmek için önemli veriler sunmaktadır.

Dünya Bankası'nın 2005 yılında hazırladığı bir rapora[516] göre Türkiye'de nüfusun %20'si günlük 2.15 dolarlık olarak belirlenen yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. Yoksulluğa

---

[516] WORLD BANK, “Growth, Poverty and Inequality Eastern Europe and the Former Soviet Union”, Oct 2005 http://siteresources.worldbank.org/INTECA/Resources/complete-eca-poverty.pdf, 07.07.2006

karşı kırılganlık ölçümü için kullanılan günlük 4.30 dolarlık kritere göre ise nüfusun %58'i yoksulluğa karşı kırılgan bulmaktadır. Türkiye'de günlük 2.15 dolar sınırının altında yaşayanların en yüksek olduğu bölge %39'luk bir oranla Güneydoğu Anadolu bölgesidir. Çalışmada kırsal ve kentsel yoksulluk da incelenmiş, yoksulluk sınırının altında yaşayan nüfusun oranı kentler için %18, kırsal bölgeler için %24 olarak hesaplanmıştır. Dünya Bankası'nın 2003 yılında gerçekleştirdiği başka bir araştırmaya göre ise Türkiye'de kent nüfusunun %17,2'si gıda yoksulu durumundadır. Kentte gıda ve gıda-dışı yoksulluk oranı ise %56,1 düzeyindedir.[517]

Tablo 2.22 Yoksulluk sınırı yöntemlerine göre fert yoksulluk oranları (2002-2003-2004)

Yöntemler	Fert yoksulluk oranı (%)								
	Türkiye			Kent			Kır		
	2002	2003	2004	2002	2003	2004	2002	2003	2004
Gıda yoksulluğu (açlık)	1,35	1,29	1,29	0,92	0,74	0,62	2,01	2,15	2,36
Yoksulluk (gıda+gıda dışı)	26,96	28,12	25,60	21,95	22,30	16,57	34,48	37,13	39,97
Göreli yoksulluk*	14,74	15,51	14,18	11,33	11,26	8,34	19,86	22,08	23,48

*Göreli yoksulluk hesaplanırken eşdeğer fert başına harcamanın medyan değerinin %50'si alınmıştır.

Kaynak: TÜİK(2006), a.g.m.

Türkiye'de yoksulluğa dair son yıllarda yapılan bir diğer çalışma da DİE'nin 2004 yılında gerçekleştirdiği "Yoksulluk Çalışması"dır.[518](Tablo 2.22) Bu çalışmada Türkiye'deki yoksulluk Dünya Bankası'nın verilerinden çok daha düşük düzeyde görünmektedir. DİE'ye göre 2004 yılında 1 kişilik hanehalkı için aylık gıda yoksulluk sınırı(açlık sınırı) 81 YTL, aylık gıda ve gıda dışı yoksulluk sınırı ise 190 YTL'dir. Aynı sınırlar 4 kişilik bir hanehalkı için ise sırasıyla 182 YTL ve 429 YTL olarak belirlenmiştir.[519] Bu sınırlara göre Türkiye'de nüfusun %1.35'i yani yaklaşık 926 bin kişi açlık sınırının altında bir yaşam sürmektedir. Gıda yoksullarının oranı kentte %0.92, kırda ise %2.01'dir. Nüfusun %25.60'ını oluşturan 17.991.000 kişi ise, gıda ve gıda dışı yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. Kentlerde yoksulların sayısı 7.146.000 kişi, oranı ise %16.57 iken, kırsal kesimde yoksulların sayısı ise

---

[517] WORLD BANK, "Turkey: Poverty And Coping After Crises", Jun 2003, Report No. 24185-TR, http://www-wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer/WDSP/IB/2003/08/20/000160016_20030820130639/Rendered/PDF/241850TR0SR.pdf, 07.07.2006

[518] TÜİK, "Yoksulluk Çalışması Sonuçları 2004", Haber Bülteni, 14 Şubat 2006, Sayı: 27, http://www.tuik.gov.tr/OncekiHB.do, 17.07.2006

[519] TÜİK 2004 yılı için de 4 kişilik hanenin aylık açlık sınırının 182 YTL olarak belirlemiş, bu hesaplamaya Mustafa Sönmez şu ifadelerle tepki göstermiştir: *"Yani TÜİK'e göre, 2004 yılında 4 kişilik aile, kişi başına günlük 2100 kaloriyi 182 YTL ile alabilirdi. 182 YTL'lik besin alamayan açlık sınırının altındadır ve sayıları 72 milyonda , 1 milyonun altındadır. Gözünüzün önüne getirin, 180-200 YTL, 4 kişilik bir ailenin bir ay boyunca üç öğün beslenmesine yeter mi? Bu, 4 kişi için günde 6 YTL, öğün başına 2 YTL demektir. 2YTL ile 4 kişi asgari beslenmeyi sağlayabilir mi? Bu açlık sınırı tarifi koyanlar, hiç mi buldukları rakamı gündelik hayatlarının gerçekleri ile test etmezler?"*, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=5600, 04.08.2006

10.846.000 kişi, oranı ise %39,97'dir.

Bu çalışmaya göre Türkiye'de gıda ve gıda dışı yoksulluk sınırının altında bir tüketim düzeyiyle yaşamını idame ettiren hane sayısı ise 3.533.000 olarak hesaplanmıştır ve bu sayı toplam hanelerin %20.67'sine tekabül etmektedir. Medyan gelirinin % 60'ının yoksulluk sınırı olarak belirlendiği göreli yoksulluk tanımına göre ise yoksulluk oranı kentlerde %8.34, kırlarda %23.48, Türkiye genelinde ise %14.18'dir. 1980 sonrası genel olarak tarımın ekonomideki payı küçülürken ve tarımdaki tüm kesimleri az ya da çok etkileyen gelir kayıpları yaşanırken göreli yoksulluğun kırlarda kentlerden daha fazla çıkması gayet doğaldır.

Yoksulluğun niceliksel boyutu kadar "yoksulların kim olduğu" da önemlidir. Bu konuda önemli veriler sunan çalışmalardan biri Sema Alıcı tarafından gerçekleştirilmiştir.[520] Bu çalışmanın sunduğu verilere göre, kentsel alanların ülke yoksulluğuna katkısı %52.95, kırsal yerleşimlerinki ise %47.05'dir. Kentsel yoksulluğun %79'u kent içindeki gelişmemiş ve gecekondu bölgelerinden kaynaklanmaktadır. Bu çalışmaya göre, kırsal ve kentsel alanlarda yoksulluk oranları birbirine yakın iken kentlerde yoksulluğun şiddeti ve yoğunluğu bir miktar daha fazladır. Alıcı'nın çalışmasında, hanehalkı reisi kadın olan hanelerin yoksulluk riskinin erkek olanlara göre %57 daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Hanehalkı reisi kadın olan aileler, yoksulluk sınırının ortalama %24.8'i kadar altında yer almaktayken, reisi erkek olan haneler yoksulluk sınırının ortalama %19.2'si kadar altında bulunmaktadırlar. Yani kadının hanehalkı reisi olduğu ailelerde yoksulluk açığı da daha fazladır. Araştırmaya göre eğitim durumu ile yoksulluk arasında da önemli bir bağ vardır. Hanehalkı reisi okur-yazar olmayan hanelerde yoksulluk riski %10.13 iken hanehalkı reisi yüksekokul mezunu hanelerde yoksulluk riski %0.28'dir. Tabii ki burada eğitim durumu düşük olanların yoksul olduklarını söylerken, yoksul olanların eğitim olanaklarına daha zor eriştiğini de tespit etmek gereklidir.

Alıcı'nın çalışmasına paralel olarak, DPT'ye bağlı Gelir Dağılımının İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele Özel İhtisas Komisyonu'nun 2001 yılında hazırladığı raporda da, kentlerdeki yoksulluğun daha derin ve yoğun olarak yaşandığı vurgulanmıştır. Rapordaki en çarpıcı tespit, çalışanlar arasındaki yoksulluk oranının çalışmayanlardan daha fazla olmasıdır. Bu durum, "Türkiye'deki asgari ücret politikalarının yanı sıra kayıtdışı ekonomide düşük ücretli istihdamın yaygınlığı" ile açıklanmıştır.[521]

Yoksulların, yoksullaşma sürecini anlayabilmek için incelenmesi gereken en önemli olgu yoksulların hangi toplusal sınıf ve tabakalardan geldikleridir. Dansuk, Özmen ve Erdoğan'ın

---

[520] ALICI, Sema, "Türkiye'de Yoksulluğun Sosyo Ekonomik Analizi", Ed. C.C..AKTAN, Yoksullukla Mücadele Stratejileri, Hak-İş Konfederasyonu Yayını, Ankara, 2002, http://www.canaktan.org/ekonomi/yoksulluk/ucuncu-bol/sema-alici.pdf**,** 02.04.2006
[521] DPT(2001), a.g.e., s.162-164

"Türkiye'de Sosyal Tabakalaşma" başlıklı araştırmasında bu konuda önemli sonuçlara ulaşılmıştır.[522] (Tablo 2.23)

Tablo 2.23 Sosyal tabakalara göre yoksulluğun dağılımı

Sosyal Tabakalar	Nüfus	Yoksul Nüfus	Yoksul Oranı (%)	Yoksulluğun Dağılımı
İşveren	280,864	-	-	-
Yüksek Nitelikli İşçi	1,632,237	15,435	0.95	0.09
Profesyoneller	110,475	-	-	-
Büyük Esnaf	1,747,507	-	-	-
Büyük Çiftçi	112,727	-	-	-
Rantiyer	450,787	92,825	20.59	0.57
Nitelikli İşçi	5,935,230	267,854	4.51	1.65
Küçük Çiftçi	583,532	86,144	14.76	0.53
Küçük Esnaf	4,396,695	445,973	10.14	2.74
Emekli	9,916,165	843,772	8.51	5.19
Kendi hesabına çalışanlar	5,100,117	1,159,365	22.73	7.13
Niteliksiz İşçi	20,239,433	5,486,745	27.11	33.76
Faal Olmayanlar	6,871,146	2,781,550	40.48	17.12
Küçük Köylü	3,332,848	1,117,373	33.53	6.88
Topraksız / Az Topraklı Köylü / Tarım İşçisi	8,485,803	3,953,253	46.59	24.33
TOPLAM	69,195,565	16,250,289	23.48	100.00

Kaynak: DİE 2003 Hanehalkı Bütçe Anketlerinden Faydalanarak Oluşturan: DANSUK, ÖZMEN, ERDOĞAN, agm

Çalışmada DİE'nin 2003 Hanehalkı Bütçe Anketi'nden faydalanarak çeşitli sosyal tabakaların yoksulluk oranları hesaplanmaya çalışılmıştır. Sosyal tabakalara göre yoksulluk oranları incelendiğinde, yoksulluğun en fazla %46.59 ile topraksız/az topraklı köylü/tarım işçisi ve % 33.53 ile küçük köylü gruplarında yaşandığı görülmektedir. Bu durum, tarımda çözülme sürecinin yoksulluğa etkilerini açıkça gösteren gösteren bir olgudur. Tarımdaki bu kesimlerden sonra yoksulluktan en çok etkilenen toplumsal kesim niteliksiz işçilerdir. Bu gruptaki yoksulluk oranı %27.11 gibi oldukça yüksek bir düzeydedir ve tüm yoksulların yaklaşık % 34'ü bu grupta yer almaktadır. Bu oranlara bakarak kırdaki topraksız küçük köylü yoksulluğunun göç ile şehirlere taşınarak niteliksiz işçi yoksulluğuna dönüştüğü söylenebilir. Küçük esnafın yoksulluk oranının yüksek çıkışı ise bu grubun çözülme sürecinin, gelecekte niteliksiz işçi grubunda artış olarak görülebileceği şeklinde yorumlanmıştır. Emeklilerde

[522] DANSUK, Ercan; ÖZMEN, Mehmet; ERDOĞAN Güzin, "Türkiye'de Sosyal Tabakalaşma", 9. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Sunumu, ODTÜ, Ankara, 7-9 Aralık 2005

yoksulluğun az olması ise bu kişilerin emeklilik sonrası çalışmaya devam etmeleriyle kısmen açıklanabilir.

Menkul ve gayrimenkul geliriyle geçinen rantiye tabakası içerisinde yoksulluk oranının %20.59 olarak tespit edilmesi ise şaşırtıcıdır. Adı geçen araştırmada, bu oranın yüksek çıkmasının bir nedeni olarak, başka bir geliri olmayıp sadece menkul ve gayrimenkul gelirlerden oluşan kişilerin "rantiyer" kabul edildiği ve bu tabakanın toplam gelirinin, toplam menkul ve gayri menkul gelirlerini yansıtamadığı vurgulanmıştır.

Menkul kıymetler ve gayrimenkul gelirlerinin tespiti, Türkiye'deki gelir dağılımı çalışmalarının en önemli sorunlarından olmuş, bu sorun TÜİK(eski adıyla DİE) tarafından hesaplanan gelir dağılımı verilerini tartışılır kılmıştır. TCMB danışmanlarından Zafer Yükseler, DİE anketlerinden elde edilen menkul kıymet gelirleri ile gerçek kira gelirlerinin diğer makroekonomik göstergelerle uyumlu olmadığını şu ifadelerle ortaya koymaktadır: *"1994-2003 döneminde, menkul kıymet gelirlerinin kaynağını oluşturan mali varlıklar, gerek değer gerek GSMH'ya oran olarak önemli bir artış göstermiştir. (…) Anket sonuçlarına göre, menkul kıymet gelirlerinin kullanılabilir gelir içindeki payının hızla gerilemesi bu göstergelerle uyuşmamaktadır(...)Benzer şekilde, TÜFE endeksinde nispi fiyat yapısının kira grubu lehine önemli ölçüde değişmesi ve tüketim harcamaları anketlerinde konut harcamalarının payındaki artış, gerçek kira gelirlerinin kullanılabilir gelir içindeki payının azalması ile çelişki yaratmaktadır. ."*[523]

Mustafa Sönmez de Yükseler ile paralel saptamalar yapmaktadır:[524] GSMH tablosunda 2002'de bölüşülen gelir 219 katrilyon TL olarak verirken DİE gelir dağılımı araştırmasında 119 katrilyon TL olarak verilmekte, GSMH ve DİE rakamlarında ücretliler için 18, tarım kesimi için ise 8 katrilyon fark varken, kâr/faiz/rant gelirlerinde 75 katrilyon TL eksik bulunmaktadır. Kâr/faiz/rant kategorisi DİE gelir dağılım araştırmasında %30 pay almış görünürken, GSMH tablosunda %54 pay sahibidir ve bu gelirlerin önemli bir bölümü de üst gelir grubundaki hanelere giren gelir türüdür. İşte bu sorundan dolayı, "daha da eşitsiz olması beklenen gelir dağılımı son yıllarda kısmen düzelmiş gibi görünmektedir."[525] Tablo 2.24'ten de görüleceği gibi 1987'de DİE tarafından 0.43 olarak hesaplanan Gini Katsayısı 2003'te 0.42'ye gerilemiştir.

---

[523] YÜKSELER, Zafer, "1994, 2002 Ve 2003 Yılları Hanehalkı Gelir Ve Tüketim Harcamaları Anketleri: Anket Sonuçlarına Farklı Bir Bakış", Turkısh Economıc Assocıatıon Dıscussıon Paper, Aralık 2004, s.24**,** www.tek.org.tr/dosyalar/Z-YUKSELER-03ANKET.pdf, 08.07.2006
[524] SÖNMEZ, Mustafa, "Yoksulluk Sefaleti ve Oltaya Takılanlar", Evrensel Gazetesi, 24.04.2004
[525] DANSUK, ÖZMEN, ERDOĞAN, a.g.m.

Tablo 2.24 DİE gelir dağılımı araştırmaları(1987-2003)

	1987	1994	2002	2003
En Yoksul %20	5,2	4,9	5,3	6,0
İkinci %20	9,6	8,6	9,8	10,3
Üçüncü %20	14,1	12,6	14,0	14,5
Dördüncü %20	21,2	19,0	20,8	20,9
En Zengin %20	49,9	54,9	50,1	48,3
Gini Katsayısı	0,43	0,49	0,44	0,42

Kaynak: www.tuik.gov.tr, 28.08.2006

Tüm bu tartışmalar bir yana, Türkiye'de gelir dağılımındaki bozukluklar sürmektedir ve bu durum yoksulluğun en önemli sebepleri arasındadır. Yukarıdaki tabloda görünen eşitsizlikler üretilen mal ve hizmetlerin tüketimine de yansımaktadır. Türkiye'nin en yoksul %10'luk kesimi toplam hanehalkı tüketiminin %2.3'ünü, en yoksul %20'lik grup ise %5.8'ini gerçekleştirirken en zengin %10'unun tüketimdeki payı %32.3, en zengin %20'sinin ise %47.7 olarak belirlenmektedir.[526]

Gelirin fonksiyonel dağılımına bakıldığında da Türkiye'de 1980 sonrası yoksullaşan kesimlerin hangileri olduğu görülmektedir. Tarımın GSMH içindeki payı 1980'de %25.8 iken 1989'a gelindiğinde %17.2'ye gerilemiş, 2000 yılında gelindiğinde %13.4'e kadar düşmüştür. Tarımın payındaki azalmaya hızlı bir verimlilik artışının eşlik etmediği ve bu kesimin GSMH'dan %11.5 pay aldığı[527] 2005'te toplam istihdamın %29.5'ini barındırması, küçülmenin etkilerinin daha şiddetli olmasına yol açmaktadır. Ücretlilerin ulusal gelir içindeki payı da adaletsiz gelir bölüşümünün önemli göstergelerindendir.

Şekil 2.3'ten de görüleceği gibi, 1980 sonrası GSYİH içerisinde ücretlerin payı hızla düşmüş 1980'de %27.1 iken 1985'te %19.7'ye gerilemiştir. Bu düşme eğilimi 1989'da durmuş ve ücretlerin payında yükselme başlamış, 1991'de %31.9 olarak gerçekleşmiştir. 1991 sonrası ücretlerin payı yeniden hızla gerilemiş ve 1995'te %22 düzeyinde düşmüştür. Ücretlerin GSYİH içindeki payı 1995 sonrası yeniden yükselişe geçerek 2000 yılında %28.3'e ulaşsa da 2001 kriziyle beraber yine gerilemeye başlamış ve 2004 yılında %26.3 olmuştur. Sonuçta 1980 sonrası ücretlilerin sayısı hızla artmasına rağmen payı azalmıştır. Koray, ücretlilerin istihdamın yarısını oluşturduğu ve ailelerde bağımlılık oranının yüksekliği düşünüldüğünde bu payın adaletli bir durumu yansıttığını söylemenin zor olduğunu vurgulamaktadır.[528]

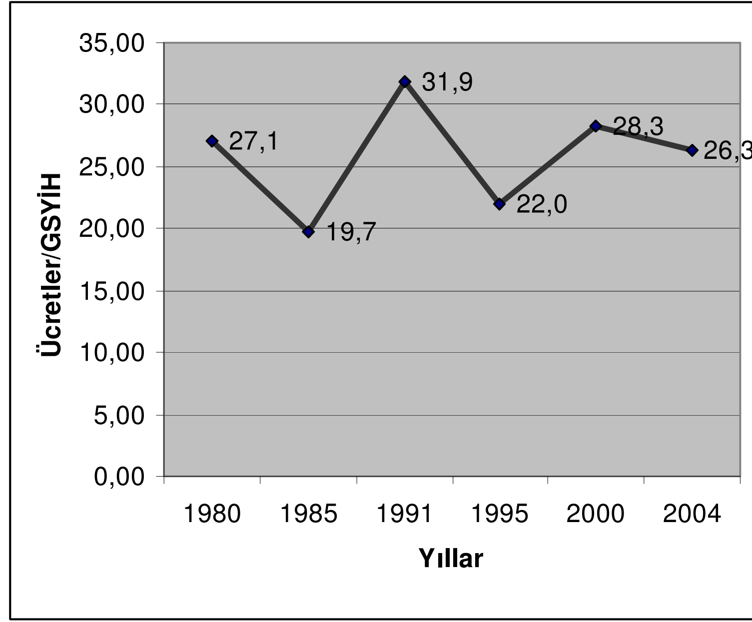
---

[526] BM verilerinden aktaran: GÖKTÜRK, Atilla, "Kentsel Haklar Kent Yoksullarını Kapsar İse...", Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları, Ed. Yasemin Özdek, TODAİ Enstitüsü İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, Ankara, 2002, s. 223

[527] TÜİK, İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Cari Fiyatlarla Gayri Safi Milli Hasıla, http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do, 15.07.2006

[528] KORAY, Meryem, Sosyal Politika, İmge Kitabevi, Ankara, Kasım 2005, s.407

Şekil 2.3 1980-2004 arası ücretlerin GSYİH içindeki payı(%)

Kaynak: TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923 - 2004, TÜİK Yayın No:535, Ankara, s. 666

Ayrıca emek gelirlerini kısmen yükselterek emeği ile geçinenler arasındaki yoksulluğu bir ölçüde gizleyen önemli bir faktör için yeniden yukarıdaki Tablo 2.23'e dönülmesi gerekmektedir. Tabloda da görüldüğü gibi gelir dağılımı istatistiklerinde ücretli kategorisine giren yüksek nitelikli işçi ve profesyonel tabakaları ücretli kesiminin küçük bir bölümünü oluşturmasına rağmen görece olarak oldukça yüksek gelir payına sahiptirler. "Sadece emek geliri ile geçinen bu yüksek nitelikli işçi grubunun yüksek öğretime dayanan meslek sahipliği, bir anlamda mülk sahipliği gibi işlev görmektedir."[529] Bu kesimler ücretlerin GSYİH içindeki payının artışında önemli bir etkiye sahip olsalar da aynı tablodan görüldüğü üzere ücretli kesimlerin önemli bir bölümünü oluşturan niteliksiz işgücü yoksulluktan en çok etkilenen gruptur.

Bölgelerarası gelir farklılıkları da gelir dağılımındaki adaletsizliğin bir diğer boyutunu ortaya koymaktadır. 1997 yılı verilerine göre Türkiye hanehalkı sayısının %39.1'ini oluşturan Ege ve Marmara bölgesi gelirin %54.9'unu alırken, diğer tüm bölgelerin gelirden aldıkları pay, hanehalkı sayısı oranlarının altındadır. Hanehalkı sayısıyla gelir arasındaki açının en fazla olduğu bölgeler ise Karadeniz, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleridir. Hanehalkı payı %12.5 olan Karadeniz Bölgesi'nin gelirdeki payı %9.0, hanehalkı payı %18.3 olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin gelirdeki payı ise %8.6 düzeyinde kalmıştır.[530] Hanehalkı kullanılabilir gelirin bölgesel dağılımındaki adaletsizlik harcamalara da yansımıştır. DİE'nin

---

[529] DANSUK, ÖZMEN, ERDOĞAN, a.g.m.
[530] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.465

2004 yılına ilişkin "Hanehalkı Tüketim Harcamaları" çalışmasından yapılan belirlemelere göre, İstanbul'daki aileler ayda ortalama 1.2 milyar liralık tüketim harcaması yaparken, Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt'teki ailelerin ortalama aylık harcama düzeyi ise 491.3 milyon lirada kalmıştır. Bu illeri aile başına aylık ortalama 534.4 milyon liralık harcama tutarıyla Van, Muş, Bitlis ve Hakkari izlemektedir.

En yüksek harcama sıralamasında İstanbul birinci sırada yer alsa da kent içindeki gelirin dağılımında ciddi adaletsizlikler göze çarpmaktadır.[531] İstanbul gelirlerinin %29'u en zengin %1'lik gruba ait 18 bin haneye girmektedir. Kentte en üstteki %1 ile en alttaki %1 gruplarının aylık gelirleri arasında 322 kat fark bulunmaktadır. Bu %1'in geliri Türkiye'nin gelişmiş sanayi kentleri olan İzmir, Ankara ve Bursa'ya giren tüm gelirden fazla ve Karadeniz Bölgesi'nin toplam gelirine hemen hemen eşittir. Buna karşın İstanbul'da gelir düzeyi olarak en alttaki %25, toplam gelirin ancak %5.9'unu elde edebilmektedir

Kentlerin içindeki bu ciddi gelir farklılıkları, yoksulluğu arttıran, toplumsal kutuplaşma, dışlanma gibi sorunları derinleştiren bir faktördür. Meryem Koray'a göre yüksek borçlara verilen faizler, istihdam yaratma ve kamu hizmetlerinin gelişmesine izin vermeye kamu bütçeleri, yatırımların bölgesel gelir dağılımını bozacak şekilde yapılması ve bu duruma karşı etkin önlemler alınamaması ve aslında bir bütün olarak 1980 sonrası ekonomi politikalarının işsizliği arttıran, enformel sektörü büyüten, ücretleri düşüren, sosyal güvenlik sistemini bozan yapısı gelir dağılımını olumsuz yönde etkilemiştir.[532] Bu olumsuz koşullar alında yoksulluk kırlarda olduğu kadar kentlerde de etkisini göstermiş, kırsal yoksulluğun kentlere taşınma süreci devam etmiş, hatta yukarıda da değinildiği gibi kentsel yoksulluğun şiddeti ve derinliği kırlardan daha fazla olmuştur.

2.4.2.2 1980 Sonrası Göç, Gecekondu ve Kent Yoksulları

Anadolu'nun yoksul, küçük toprak sahibi veya topraksız köylülerin 1950'lerde ve 1960'larda kırdaki teknolojik dönüşüm ve ticarileşmeye koşut olarak ilerleyen göçü 1980'lerde de devam etmiştir. Ancak 1980'lerde, 1950 ve 1960'lardan faklı olarak kırdan kente göçü etkileyen yeni faktörler vardır. 1980 sonrası ekonomi politikalarının bir parçası olarak kırsal refahı arttırıcı politikaların uygulanmayışı, tarımsal üretim destekleme kapsamının daraltılması, çeşitli tarımsal girdilerde devlet desteğinin kaldırılması ve kredi faizlerinin yükseltilmesi ile tarım kesiminin piyasa koşullarına terk edilişi bu kesimi çökme noktasına getirmiştir.[533] Şenses'e göre de son yıllarda tarım politikalarında köklü değişikliğe gidilmiş olması, küçük ve orta boy

---

[531] SÖNMEZ, Mustafa, "Gelir Uçurumu: Dünyada ve Bizde", Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları, Ed. Yasemin Özdek, TODAİ Enstitüsü İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, Ankara, 2002, s.93-94
[532] KORAY(2005), a.g.e.., s. 412.
[533] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.352-354

çiftçilere kredi desteği sağlayan Ziraat Bankası'nın giderek etkisizleşmesi, tarımsal girdi sübvansiyonlarının önemini yitirmesi ve özellikle kriz döneminde temel girdi fiyatlarının Türk Lirasının değerindeki hızlı aşınmasına koşut olarak artması, kırsal alandaki yoksulluğun daha büyük boyutlara ulaştığı izlenimini vermektedir.[534] Kısacası küçülen devletin tarım kesimini piyasa koşullarına terk etmesi, daha önceden de ifade edildiği gibi tarım ihtiyacın giderek dış pazarlardan temin edilmesine ve net ithalatçı durumuna geçilmesine neden olurken, kırlarda yaşayan nüfusun tarımsal üretime dayanarak buralarda yaşamını idame ettirmesini oldukça zorlaştırmıştı.[535] Tarım kesiminin en önemli 7 ürününün (buğday, tütün, şeker pancarı, pamuk, ayçiçeği, çay ve fındık) fiyatları esas alınarak yıllar itibarıyla bu ürünlerin getiri durumları incelendiğinde tarım kesiminin alım gücündeki düşüş çarpıcı biçimde ortaya çıkmaktadır. Bu ürünlerin ortalama fiyatları üzerinde hesaplanan bir endeksle 1974 100 alındığında, bu değerin 1995'te 63.56'ya indiği görülmüştür.[536]

Tarım kesiminin çöküşü özellikle geçimlik üretim yapan yoksul köylülüğe yaşam olanağı sunamayacak düzeye gelmesiyle kırdan kente göç hızlanmıştır. Hızlanan göçler ile beraber, geçmişte olduğu gibi sadece kırsal nüfusun toplam nüfus içindeki oranı değil, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk defa kırsal nüfus nominal olarak azalma sürecine girmiştir. 1980 yılında 25 milyon 100 bin olan kırsal nüfus, 2000 yılında gelindiğinde 23 milyon 800 bine düşmüştür. Bu zaman aralığında kentsel nüfusun oranı %44'ten %65'e yükselmiştir.[537] Kırlardan göç kentlerde gecekondu nüfusunu da hızla artmış ve kentsel nüfustaki oranı 1980'de %26.1 iken 1995'te %35'e yükselmiştir.[538] Bu durum 1960'lar ile beraber Türkiye'nin gündemine daha çok giren kent yoksulluğunun kırdan kente göç ile genişlediği izlenimini yaratmaktadır.

Ancak 1980 sonrası kent yoksulluğunu salt kırdan kente göç ve gecekondu nüfusunun artışı ile tartışmak, yani tek başına bir önceki dönemlerde ele aldığımız kent yoksulluğunun sayısal olarak büyümesi olarak nitelendirmek çok da yeterli bir analiz olmayacaktır. Çünkü 1980 sonrası yaşanan dönüşümler hem 'kent yoksulu' tanımında hem de kent yoksulunun yaşamında köklü değişikliklere yol açmıştır. Bugün yaşanan yoksulluk, geçmiştekinden farklı olarak sadece yeni göç edenleri değil, toplumun daha geniş bir kesimini etkisi altına alarak sürekli biçimde yaygınlaşan "yeni kentsel yoksulluk" olarak kavramsallaştırılmaktadır.[539]

---

[534] ŞENSES(2003b), a.g.m., 325-326
[535] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s.354
[536] AYHAN, Emin Haluk, "Türkiye'de Bölgelere Göre Tarımsal Gelir Reel Endekslerindeki Gelişmeler (1994-1995)", Yeni Türkiye, C.1 s.6, 1995, s.177-182
[537] TÜİK, Şehir ve Köy Nüfusu 1927-2000, www.tuik.gov.tr
[538] KONGAR, a.g.e., 566
[539] MINGIONE, Enzo, "The New Poverty and The Underclass", International Journal of Urban and Regional Research, 17/3, Semptember 1993, s.324-326; ERDER Sema, "Kentteki Enformel Örgütlenmeler, "Yeni"

1980 sonrası kentsel yoksulluğun evrimine damgasını vuran gelişmelerden birincisi gecekonduların dönüşümüdür. Özellikle Özal döneminde çıkarılan gecekondu afları ve gecekondu arazisi üzerinde dört kata kadar bina yapılmasına izin verilmesiyle birlikte gecekonduluya formel konut piyasasında rant yolu açılmış, gecekondu arazisi kazanç getiren ticari meta haline gelmiştir. Eskiden sadece kullanım değeri olan gecekonduların değişim değeri kazanması ve yapıldığı dönem kent dışında kalan gecekonduların, kentlerin hızlı büyümesi sonucu kent içinde kalmasıyla değişim değerinin de artması eski kent yoksullarının bir bölümüne sınıf atlama yolunu açmıştır. Bu gelişmeyle beraber, 1960'ların sonları 70'li yılların başında, göç edenlerin kurduğu dayanışma örüntüleri şekil değiştirmeye başlamış, 80'lerle beraber yaşanan dönüşümle birlikte gecekondu mahallelerinde eşitsiz güç ilişkileri belirleyici özellik olarak kendisini göstermiştir. Işık ve Pınarcıoğlu'na göre 1980 öncesinin 'masum' barınma ihtiyacının bir sonucu olarak ortaya çıkmış olan gecekondu, devletin toplumsal kesimler arasındaki hakem rolünden çekilmesiyle beraber, kente önce gelenlerin, enformel ilişki ağları yardımıyla bir servet edinme ve sınıf atlama aracı olmuştur. Kimi gecekondulu, apartman ya da bir/bir kaç gecekondu sahibi olup bunları kiraya verirken kimisi ise gecekonduda "kiracı" olarak oturmaktadır. Böylece kente önceden gelerek gecekondu sahibi olanlar kente sonradan gelen kiracılara yoksulluklarını devretmekte ve bu süreç "nöbetleşe yoksulluk" olarak tanımlanmaktadır.[540] Gecekondu halkı kendi içinde hiyerarşik olarak bölünebilmekte, "kentli" için "Öteki" olan gecekondulu kendi "Öteki"sini üretebilmektedir.[541]

Gecekondu arazisinin kazanç getiren bir meta haline dönüşmesi(ticarileşmesi) özellikle 80'li yılların başında kimi gecekondu sahiplerinin refahını arttırsa ve hatta sınıf atlamasına yol açsa da daha sonraları kent yoksulluğunu ve gecekondulaşmayı ters yönde etkileyen başka sonuçlar doğurmaya başlamıştır. Gecekonduya formel konut piyasasında rant olanağının açılması yoksulların oturduğu mahallelerde arsa/toprak değerinin yükselmesine, kentsel rantların büyümesine yol açmıştır.[542] Gecekonduların ticarileşmesi sürecinde, kentin yarattığı rantlar burjuva sınıfı tarafından bir sermaye birikim aracı olarak algılanmaya başlamış, birikim kentsel alanlara yönelmiştir.[543] Büyük sermaye sahiplerinin bu alana yönelmesinin

---

Eğilimler ve Kent Yoksulları, 75.Yılda Değişen Kent ve Mimarlık, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.107; KAYGALAK, a.g.m., s.124-172

[540] IŞIK, Oğuz, PINARCIOĞLU, M.Melih. Nöbetleşe Yoksulluk Gecekondulaşma ve Kent Yoksulları: Sultanbeyli Örneği, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.77

[541]ERMAN, Tahire, EKEN, Aslıhan 'The "Other of the Other" and "Unregulated Territories" in the Urban Periphery: Gecekondu Violence in the 2000s with a Focus on the Esenler case, İstanbul', Cities, 21 (1), 2004, s.57-68.

[542] KURTAŞ Erdal, "Kent ve Yoksulluk", TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi Bülteni, Sayı: 35, Ekim 2005, s.10-14

[543] IŞIK, Oğuz, "1980 Sonrası Kent ve Kentleşme", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 13, İletişim, İstanbul, 1995, s.798

örnekleri olarak toplu konut, turistik tesis, villa, eğlence yerleri, ticaret ve alışveriş merkezleri, plazalar verilebilir. Sermaye birikimine dair bu yönelim milli gelirin %20'sine ulaşan büyük altyapı yatırımlarıyla ve toplu konut kredisi gibi uygulamalarla da desteklenmiştir.[544] Hatırlanacağı gibi ihracatın ciddi biçimde teşvik edildiği 1980'li yıllarda sabit sermaye yatırımlarından en büyük payı konut yatırımlarının aldığı yukarıdaki bölümlerde vurgulanmıştı.

Tekeli'ye göre 1980 sonrası, ithal ikameci dönemdeki kimi birikim olanaklarından(ucuz girdi temini, korunan iç pazar vs..) yoksun kalan büyük sermaye, devletin de desteği ile kentsel rantlar dağıtımından pay alma uğraşına girmiştir ve bu uğraş kentsel rantların geniş kitlelere dağıtma olanaklarını giderek daraltacaktır.[545] Bir başka ifadeyle, gecekondu arazisinin giderek ranta açılmasının kent çeperindeki arazi üzerinde artan bir rekabet ortaya çıkaracağı, bu durumun da güçsüz kesimleri gecekondu yapma sürecinden dışlayacağı açıktır. Nitekim kentsel rantla sermaye ilgisinin artmasıyla işgal edilebilecek 'sahipsiz' arsa stokunun kalmaması nöbetleşe yoksulluk sürecinin beslenmesinin önünde engel olmaya başlamıştır. Bu durum kente yeni gelenleri daimi kiracı konumunda bırakmış ve yoksulluk sarmalını aşacak kaynaklara erişememesine neden olmuştur. Türkiye genelinde gecekonduda oturanların %70'i, İstanbul'da ise %82'si kiracı konumunda olması bu durumun bir göstergesidir.[546] Işık ve Pınarcıoğlu'nun yukarıda bahsettiği nöbet devrinin kesintiye uğraması ve bunun bir yansıması olarak gecekonducuların kiracılaşması Türkiye'deki yeni yoksulluğun oluşumunda oldukça önemli bir etkendir.

Burada vurgulanması gereken bir önemli nokta da Türkiye'deki yeni kentsel yoksulluk ile dünyadaki yeni kentsel yoksulluğun oluşum süreçleri arasındaki farktır. Kamusal konut politikalarının bulunduğu batı ülkelerinde, yeni kentsel yoksulluğun oluşumunda devletin konut sektöründen çekilmesi önemli bir rol oynarken; Türkiye'de ithal ikameci dönemde de, 80'lerin hemen sonrasındaki dışa açık büyüme döneminde de, orta ve alt sınıfların konut ihtiyacının karşılanmasına yönelik ciddi bir kamusal politika izlenmiş değildir. *"Dolayısıyla, devletin konut yatırımından çekilmesi dolayısıyla meydana gelmiş olan ilave bir sorundan bahsedilmesi güçtür"*.[547] Yoksulluk açısından 1980 sonrası devletin kentleşmedeki rolü, önce gecekonduları formel konut piyasasına çekmek, böylece yoksulların bir bölümüne -siyasi

---

[544] ERAYDIN, A., Post-Fordizm ve Değişen Mekansal Öncelikler, ODTÜ Matbaası, Ankara, 1992, s.114

[545] TEKELİ, İlhan, "Kentleşmeye Kapital Birikim Süreçleri Açısından Bakmanın Sağladığı Açıklama Olanakları", Defter, Sayı: 5, Haziran-Eylül 1988, s.132

[546] AYTAÇ, Ömer, AKDEMİR, İlhan, Oğuz, "Türkiye'de Yeni Kentli Yoksulluk Sorunu", Yoksulluk, Yoksulluk Sempozyumu 31 Mayıs-1 Haziran 2003, Eds. BİLGİLİ, Ahmet Emre, ALTAN, İbrahim, Cilt: 2, İstanbul: Deniz Feneri Yayınları, 2003, s.50-75

[547] BIÇKI, a.g.m.

patronaj ilişkilerini de gözeterek[548]- sınıf atlama olanağı yaratmak, ardından da kentsel rantın büyütülmesiyle sermayenin bu alana dair ilgisini desteklemek olarak özetlenebilir. Yani 1980'lerin başındaki bir süre için, gecekondu kesimlerinin bir bölümü ve sermaye açısından kentsel rantların dağılımı açısından bir koalisyondan söz edilebilir. Ancak, Tekeli son yıllarda el konabilecek ve bunun üzerinden yaşam stratejisi geliştirilebilecek bir kaynak olarak hazine arazilerinin sınırına gelindiği için toplumsal kesimler arasındaki koalisyonun dağıldığını söylemektedir.[549] Sonuç olarak, gelişmiş ülkelerdeki refah devletinin tasfiyesi ile yoksulların evsizliği arasında kurulan ilişki Türkiye açısından daha dolaylı bir etkiye sahiptir. Devlet Batı'daki gibi konut yatırımlarından çekilerek değil, konut alanındaki ticarileşmeyi destekleyici aktif önlemlerle yeni kentsel yoksulluğun oluşumunda etkili olmuştur.

Gecekondunun ticarileşmesiyle beraber, 1950'lerden sonra hakim olan "gecekondu-yoksul" özdeşleştirmesi yerini zamanla "gecekondu-rantçı", "gecekondu-yağmacı", "gecekondu mahallesi-varoş" gibi kavramlara ve özdeşleştirmelere bırakmaya başlamıştır. Olumsuz değer yargılarını da içinde barındıran bu kavramların ortaya çıkışını çok da 'masum' görmeyenler vardır. Tahire Erman'a göre, *"Özel sektör de kent çeperindeki araziye gözünü dikmiş bulunmaktadır. Dolayısıyla gecekonduların ortadan kaldırılması gereğini meşrulaştıracak bir söyleme ihtiyaç vardır. Varoş kavramı da böyle bir söyleme olan ihtiyaca denk düşmektedir."*[550] Wedel'e göre ise gecekondu yapımında spekülasyon ve rantın bir söylem olarak ön plana çıkarılması, belli toplumsal tabakaların çıkarlarını koruyan ve köklü ıslah çalışmasına karşı sosyal sorunlar nedeniyle yükselen sesleri bastırmak için ortaya atılan bir bahane olabileceği kuşkusunu uyandırmaktadır.[551]

Bu gibi kavramların yanında kentleşmenin değişen kimi fiziksel özellikleri de 1960'lardan beri oluşmaya başlayan ikili yapı(enformel kent/formel kent) arasındaki uçurumun derinleşmesine neden olmuştur. Kentlerin yoksul kenar mahallelerine zengin 'komşu'lar gelmiş, ancak bu 'komşu'lar fiziksel olarak kendilerini tamamen ayırmış özel güvenlikli, büyük duvarlı, kendi içinde tüm kentsel olanakları barındıran sitelerde yaşamaya başlamıştır. Erman'a göre tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de "zengin ile yoksul arasındaki uçurum artmakta; toplumun avantajlı kesimi korunaklı, dışa kapalı, ve yüksek teknoloji ve özel güvenlik görevlileriyle korunan konut çevreleri, özel hastaneleri, özel okulları, özel sağlık ve

---

[548] Tekeli'ye göre, siyasetçiler patronaj ilişkisi içerisinde kendilerinin yandaşı olan gruplara kentsel rantı dağıtmışlardır. Bu rantı kolaylıkla dağıtabilmelerinin bir nedeni, devlet kasasından herhangi bir kaynağın çıkmasına gerek olmaması; diğer bir nedeni ise, boş kamu arazilerinin sınırına ne zaman gelineceğinin hesap edilmemiş olmasıdır: TEKELİ, İlhan, Modernite Aşılırken Kent Planlaması, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s.50
[549] BIÇKI, a.g.m.
[550] ERMAN, Tahire, "Gecekondu Çalışmalarında 'Öteki' Olarak Gecekondulu Kurguları", European Journal of Turkish Studies, 2004, http://www.ejts.org/document85.htm, 10.11.2005
[551] WEDEL, Heidi, Siyaset ve Cinsiyet: İstanbul Gecekondularında Kadınların Siyasal Katılımı, Metis Yayınları, İstanbul, 2001, s.68

yaşam sigortaları ile kendi yaşam mekan ve kurumlarını oluşturmakta, yoksullarla olan ilişkilerini en aza indirgemektedir."[552] Kozanoğlu'na göre özellikle metropollerde yaşam, büyük alışveriş merkezlerinin, dünya markalarını satan lüks mağazaların, sosyete barlarının 'asli tüketicileri' ile buralara uzak yoksul kesimlerin birbirleriyle pek karşılaşmadığı bir yapıda örgütlenmeye başlamaktadır ve 'site yaşamı' bu ayrışmanın önemli bir figürüdür.[553] Sayıları hızla artan siteler yeni kent zenginlerinin kendini kentin diğer kesimlerinden ayırdıkları 'adacıklar' olarak da tarif edilmekte ve bu 'adacıklar'ın nitelikli kent mekanlarının kamu olanakları dışında kendi kaynakları ile yaratılması anlamına geldiği, hizmetin yararlanan tarafından satın alındığı bir yapıyı da ortaya çıkardığı savlanmaktadır.[554]

1960'larda ve 1970'lerle ilgili bölümlerde, kentlerdeki ikili yapıdan bahsederken, bunların birbirinden tamamen kopuk, geçişsiz ve bağlantısız yapılar olmadığı vurgulanmış, bu durumun yoksulların izolasyon koşullarını yaşamamasına ve batıdaki biçimiyle kalıcı bir "yoksulluk kültürü"nün oluşmamasına yol açtığı tespitinde bulunulmuştu. Ancak 1980 sonrası kentlerdeki ikili yapı arasındaki açının büyüdüğü görülmekte hatta 1980 sonrası Türkiye kentlerinde "gettolaşma" olarak tanımlanabilecek sürecin hızlandığı iddia edilmektedir.[555] Yeni kentsel yoksulluğun önemli bir boyutunu oluşturan bu toplumsal-mekansal ayrımlaşmalar ve dışlanma kente yeni yerleşen göçmenler için yoksulluğun kronikleşmesine neden olan etkiler yaratmaktadır.[556]

Kentlerdeki yeni yoksulluğun ortaya çıkışındaki etkenlerden birisi de Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan büyük kentlere gerçekleşen göçün biçimidir. Özellikle 1990 sonrası bu bölgeden gerçekleşen göçler, ailelerin emek fazlası ihraç edilmesi biçiminde yaşanmamış, tarımın çöküşü ve bölgede süren yoğun çatışma ortamı nedeniyle aileler toplu olarak göç etmek zorunda kalmışlardır. Aile üyelerinin sırayla göç ettiği zincirleme göç biçiminde yaşanmayan bu tür zorunlu ve kitlesel göçler, kente aşamalı ve esnek uyum sağlama olanaklarının bulunamamasına neden olmuş, çok çocuklu ailelerin kente gelmesinden doğan maliyetler, akrabalık ve hemşerilik dayanışmasıyla karşılanamaz duruma gelmiştir.[557] Sadece göç eden kırsal hanelerin aile olarak gelmesi değil, kentte daha önce göç edenlerin ekonomik düzeyi de birçok zaman aile, cemaat, akrabalık dayanışmasının yetersiz kalmasına yol açmaktadır.[558]

---

[552] ERMAN, a.g.m.
[553] KOZANOĞLU, Can, "80'lerde Gündelik Hayat", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 13, s.596-600
[554] GÖKTÜRK, Atilla. "Kentsel Haklar Kent Yoksullarını Kapsar İse...", Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları, Ed. Yasemin Özdek, TODAİ Enstitüsü İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, Ankara, 2002, s. 228
[555] GÖKTÜRK, a.g.m., s.228
[556] KAYGALAK, a.g.m., s.163
[557] ERDER, Sema, İstanbul'a Bir Kent Kondu Ümraniye, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 296
[558] "Hemşehrilik, cemaat dayanışmasını, genişletilmiş aile dayanışmasını yitirmiş ya da tüketmiş, oradan artık bir şey gelmediği için yapayalnız kalmış yoksulluk biçimleri Türkiye'de yeni tanışılacak yoksulluk biçimleri olarak

Yoksullarla yapılan mülakatlara dayalı bir araştırmada bu değişim çarpıcı ifadelerle tespit edilmektedir: *"Akraba yada komşularla yardımlaşıp yardımlaşmadıklarını sorduğumuzda, görüştüğümüz kişilerden pek çoğu, bir tür 'doğal' durumdan söz edercesine, kimsenin kimseye yardım edebilecek halinin olmadığını anlattı. Herhangi bir ortaklık, güç birliği ya da örgütlü dayanışmayı hayal ettiklerine ilişkin bir ipucu yoktu."*[559]

1980 sonrası büyük kentlerde görülen yeni yoksulluğu karakterize eden özelliklerden biri de bu tarihlerde göç eden ikinci ve üçüncü kuşak göçmenler diye anılan toplulukların köyleriyle bağlantılarının giderek kopmuş olmasıdır.[560] Burada göçlerin zincirleme yaşanmaması kadar kırsal kesimde yaşanan topraksızlaşma sürecinin[561] ve genel olarak tarımın çöküşünün de etkisi vardır. Bu durum, ithal ikameci dönemde kent yoksulları için önemli bir destek olan kırdan gelen erzakların azalmasına yol açmakta, kent yoksullarının 'bir tür işsizlik ve yoksulluk sigortası' yok olmaktadır. Yarı köylü niteliğini giderek yitiren kent yoksulu için artık "ekmek" sadece ve sadece kentten "çıkarılacaksa" akıllara şu soru gelmektedir: 1980 sonrası daha fazla kentli olan yoksullar için kente tutunmanın ve yoksulluğa direnmenin başlıca yolu olan ve ithal ikameci döneme damgasını vuran 'enformel geçici işten kayıtlı ve yoksulluk sınırının üstünde ücret aldığı bir işe geçiş' olanakları hala bulunmakta mıdır?

2.4.2.3 1980 Sonrası İstihdam ve Çalışan Yoksullar

1980 sonrası ihracata yönelik büyüme tercihi ile zaman zaman parlak büyüme oranları yakalanabilmiştir. Bu büyümenin yoksulluğa karşı etkili olabilmesi, büyüme ile beraber yaratılacak istihdam ve büyümenin ücretlere yansıması ile ilgilidir. Ancak 1980 sonrası dönemin iktisat politikalarının önemli bir özelliğinin, ücret maliyetlerinin bastırılmasına dayalı bir birikim modelinin temel alınması olduğu daha önceden vurgulanmıştı. Yine bir önceki bölümde, devletin yatırımlardan çekilmesiyle, istihdam yaratıcı işlevinin büyük oranda gerilediği; büyük sanayi kuruluşlarının karlarında faiz başta olmak üzere çeşitli finansal getirilerin giderek daha fazla bir pay aldığı tespit edilmişti. Bu koşullar altında 1980 sonrası kırdan kente göç edenlerin 'enformel geçici işten kayıtlı ve yoksulluk sınırının üstünde ücret aldığı bir işe geçiş' olanakları önemli ölçüde daralmıştır.

Daha önceden de ifade edildiği gibi 24 Ocak kararları ve 12 Eylül askeri müdahalesi ile beraber ücretler hızla düşmüş ve 1990'lı yılların ilk yarısı hariç genelde 1979'daki seviyesinin

---

karşımıza çıkıyor.": İktisat Dergisi, Yuvarlak Masa Toplantısı (Mustafa Sönmez), "Gelir Dağılımı, Yoksulluk, Popülizm", İktisat Dergisi, Sayı: 418-419, Ekim-Kasım 2001, s.9

559 BORA, Aksu, "Olmayanın Nesini İdare Edeceksin?": Yoksulluk, Kadınlar ve Hane", Yoksulluk Hâlleri Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri, Ed. Necmi Erdoğan, Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD), Demokrasi Kitaplığı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 70.

560 Halil NALÇAOĞLU'ndan aktaran: TÜRKER, Yıldırım, Hırsızlarla Mülküne Uyananlar, Radikal, 28.02.2005

561 KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e., s. 354-356

altında kalmıştır. Bu yüzden 80'li yıllar ücretli kesimlerin hızla yoksullaştıkları yıllar olarak anılabilir. 1990 ile beraber ücret gelirlerinde kayda değer artışlar görülmeye başlanmıştır.

Tablo 2.25 Reel ücretlerin seyri(1979-1996)

Yıl	Reel Ücret TİSK	Reel Ücret Petrol İş
1979	100,0	100,0
1980	77,5	79,9
1981	84,2	90,6
1982	82,6	98,6
1983	78,6	106,8
1984	69,2	89,8
1985	67,8	78,1
1986	65,4	69,4
1987	66,8	72,0
1988	60,4	65,8
1989	77,3	81,3
1990	90,6	106,1
1991	133,5	150,9
1992	137,0	161,8
1993	139,5	168,2
1994	111,8	147,7
1995	94,1	100,1
1996		72,4

Kaynak: Petrol-İş verileri için: Petrol-İş, Yıllık 95-96, İstanbul, 1995, s.342; TİSK verilerini TİSK Çalışma İstatistikleri ve İş Gücü Maliyeti istatistiklerinden derleyen: Petrol-İş, a.g.e., s.343

Tablo 2.25'de de görüldüğü gibi, Petrol-İş'in verilerine göre 1990 yılında, TİSK'in verilerine göre ise 1991'de, 1979'daki reel ücret düzeyinin üstüne çıkılmıştır. Ücretlerde sağlanan reel gelişmeler 1994 yılında tıkanmış yerini yeniden reel gelir düşüşlerine bırakmış ve ücretli kesimler için yeniden yoksullaşma süreci başlamıştır. TİSK'e göre 1995'te, Petrol-İş'e göre ise 1996'da ücretliler yeniden 1980 öncesinden daha düşük reel gelirle yaşamak zorunda kalmıştır.

Kristal-İş Sendikası eğitim uzmanı Can Şafak'ın TİSK verilerinden faydalanarak hazırladığı tabloya göre ise 1996 yılından sonra ücretler yine yükselmeye başlamış 2000 yılında 1995'teki seviyesinin %27 üstüne çıkmıştır.(Tablo 2.26) Bu durumda Tablo 2.25'teki TİSK'e ait veriler referans alındığında, yani 1995'in ücret seviyesini 94,1(1979=100) kabul edildiğinde, 2000 yılı ücret seviyesi 119,2(1979=100) olarak hesaplanabilir. 2000 yılı ücretlilerin 1979 yılının üstünde bir reel ücreti gördüğü son yıldır.

Tablo 2.26 Reel ücretlerin seyri(1985-2000)

Yıllar	Brüt Giydirilmiş Ücret TL/Saat	Tüketici Fiyatları Endeksi 1985=100	Giydirilmiş Ücret Endeksi 1985=100	Reel Giydirilmiş Ücret Endeksi 1985=100
1985	691,0	100,0	100,0	100,0
1986	880,0	134,6	127,4	94,6
1987	1274,0	186,9	184,4	98,6
1988	2026,0	327,8	293,2	89,4
1989	4361,0	555,9	631,1	113,5
1990	8374,0	891,1	1211,9	136,0
1991	19824,0	1479,2	2868,9	193,9
1992	34743,0	2516,1	5027,9	199,8
1993	58770,0	4179,2	8505,1	203,5
1994	96930,0	8621,7	14027,5	162,7
1995	160592,0	16691,6	23240,5	139,2
1996	299164,0	30111,6	43294,4	143,8
1997	540888,0	55917,2	78276,1	140,0
1998	1089942,0	103223,2	157734,0	152,8
1999	1907555,0	170215,1	276057,2	162,2
2000	3212349,0	263663,2	464884,1	176,3

Kaynak: ŞAFAK, Can, Türkiye'de işçi ücretlerinin seyri (1980 – 2005), Temmuz 2006, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=6702, 18.07.2006

2000 yılı sonrası reel ücret düzeyindeki büyük gerileme 2000-2005 yılları için hesaplanan bir başka endekste gözükmektedir.(Tablo 2.27) Ücretler 2003'ün ikinci çeyreğinde en dip noktaya gerilemekte, daha sonra çok düşük yükselişler sağlansa da 2005 yılının ikinci çeyreğinde, 2000 yılında yakalanan ücret seviyesinin(1979=100 endeksine göre 119), %32 gerisinde olduğu görülmektedir. Bu veriler 2000 kriz sonrası ücretlerin trajik bir biçimde gerilediğini, emeği ile geçinenleri bir kez daha 1979'un ücret seviyesinin gerisine götürdüğünü, 2002 yılında ve sonrasında yakalanan yüksek büyüme oranlarının ücretlere yansımadığını göstermektedir. 2000-2005'e dair ücret tespitlerinin toplu sözleşme kapsamındaki iş yerlerinde hesaplandığı, bu iş yerlerinde kriz sonrası gelir kaybının daha düşük olabileceği düşünüldüğünde, gerçekte reel ücretlerdeki gerilemenin bu rakamları aştığı tahmin edilebilir.

Tablo 2.27 Toplu sözleşme kapsamındaki ücretlerin seyri(2000-2005)

Dönem	Aylık Giydirilmiş Ücret	TÜFE Endeksi 98 Haziran= 100	Giydirilmiş Ücret Endeksi 1998=100	Reel Giydirilmiş Ücret Endeksi 1998=100

2000-1	626,78	260,56	318,66	122,3
2000-2	751,74	267,34	382,19	142,96
2001-1	818,17	406,74	415,97	102,27
2001-2	1041,32	412,77	529,42	128,26
2002-1	1179,05	580,03	599,45	103,35
2002-2	1340,53	598,38	681,55	113,9
2003-1	1351	727,01	686,87	94,48
2003-2	1330	752,64	676,19	89,84
2003-3	1399	765,24	711,27	92,95
2003-4	1541	795,56	783,47	98,48
2004-1	1511	813,01	768,21	94,49
2004-2	1485	819,85	755	92,09
2004-3	1523	834,15	774,31	92,83
2004-4	1665	869,71	846,51	97,33
2005-1	1745	883,87	887,18	100,37
2005-2	1728	907,17	878,54	96,84

Kaynak: ŞAFAK, agm (DİE Verilerinden faydalanarak)

Bir bütün olarak 1980 sonrası 26 yıllık döneme baktığımızda 1991-1994 ve 1998-2000 yılları arasındaki kısa iki dönem dışında ücretler sürekli olarak erimiş ve ücretli kesimler hızla yoksullaşmıştır. Ekonomik büyüme ile beraber toplumun tüketim kalıplarının ve yaşam standartlarının değişmesi, bu yüzden de ücretlerin reel olarak ilerlemesi gerekirken; karşılaşılan bu erime tablosu, Türkiye'de yoksullaşmanın en önemli dinamiklerinden birini gözler önüne sermektedir.

İşçilerin asgari yaşam standartlarını sağlaması gereken; ilgili yönetmelikte *"İşçilere normal bir çalışma günü karşılığı ödenen ve işçinin gıda, konut, giyim, sağlık, ulaşım ve kültür gibi zorunlu ihtiyaçlarını günün fiyatları üzerinden asgari düzeyde karşılamaya yetecek ücret"*[562] diye tanımlanan asgari ücretin seviyesi de yoksulluk sınırlarının oldukça gerisindedir. "Türkiye'de asgari ücret bir kişinin bile geçimini sağlamaya yeterli görünmemektedir."[563] İlk bölümde belirtildiği gibi, 2000'li yıllarda asgari ücret sendikaların belirlediği yoksulluk sınırlarının 4-5 kat altında kalırken, Asgari Ücret Tepit Komisyonları'ndan çıkan rakamlar çoğu kez Devlet İstatistik Enstitüsünce belirlenen asgari harcamalar için gerekli olan ücretin bile altında kalmaktadır.[564] Böylece yoksulluk tehdidini en çok yaşayan kesimlerin aldığı asgari ücret, en asgari yaşam standardı için gerekli miktarın bile altında tutulmuştur.

---

[562] BAŞBAKANLIK MEVZUAT GELİŞTİRME VE YAYIN GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, "Asgari Ücret Yönetmeliği Madde 4/d", Resmi Gazete, 1 Ağustos 2004, Sayı: 25540

[563] KORAY(2005), a.g.e., s.390

[564] Ocak 2002'de DİE asgari ücret için 255 milyon TL önerirken belirlenen rakam 163 milyon TL olmuş, Ocak 2003'te bu rakamlar 326 milyon ve 226 milyon olarak gerçekleşmiş, en son 2005'te ise DİE 422 milyon önerirken asgari ücret 350 milyon olarak belirlenmiştir: İŞERİ, Ergun, "Asgari Ücretler, Asgari Yaşamlar", 24 Kasım 2005, www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=3873, 08.06.2006

Türkiye'nin 1989 sonrası istihdam verileri de çok parlak değildir. Ekonomik ve Sosyal Konsey'in Mart 2004'te yayınladığı veriler, büyümenin istihdam yaratmayan özelliğine dair çarpıcı veriler sunmaktadır.[565] Rapora göre, 1989-2000 döneminde, ülkedeki yıllık ortalama istihdam artışı sadece %0.03'tür. Aynı dönemde, işgücü arzındaki yıllık ortalama artış % 1.2, ortalama büyüme ise %4.5'in üzerindedir. Gene aynı rapora göre bu dönem içerisinde tarım sektöründe yılda ortalama 95 bin istihdam kaybı olmuştur. Kısacası tarım sektörü çözülmekte, tarım dışı istihdam artışı ise bu çözülüşün etkilerini ve iş gücü arzındaki artışı karşılamaktan çok uzak kalmaktadır.

2001 krizi bu sorunu daha da derinleştirmiştir. Kriz çalışan kesimleri önemli ölçüde yoksullaştırırken istihdamda önemli gerilemeler yaşanmasına neden olmuştur. DİE'nin verilerine göre ise, 2000 yılında 1 milyon 450 bin düzeyinde bulunan işsiz sayısı 2001 yılının ilk çeyreğinde %24.9 artarak 1 milyon 815 bine ulaşmıştır.[566] Krizden sonraki yıllarda ise yükselen büyüme oranları ücretleri arttırmadığı gibi yeterli ölçüde yeni istihdam da yaratmamıştır. Türkiye'de de büyümenin yeniden başladığı 2002 yılında işsizliğin azalması bir yana, açık işsiz sayısı artarak 1 milyon 864 bine çıkmıştır.[567] 2003'te %8.5 büyümeye rağmen işsizlik yalnızca 55 bin kişi daralmıştır. 2004 yılındaki %10 büyüme ise istihdamda ancak %3'lük bir artışa yol açmış, işsizlik oranı %10.5'ten %10.3'e düşmüştür.[568]

Türkiye'de istihdamın nüfusa oranı açısından da giderek azalan bir tablo ile karşılaşılmaktadır. OECD'nin 2006'da yayınladığı raporuna göre[569] 15-64 yaş arası nüfus içerisinde istihdamın nüfusa oranı 1994'te %52.4 iken, bu rakam 2001'de %47.8'e, 2005'te de %45.9'a gerilemiş; OECD ülkeleri içinde bu oranın en düşük olduğu ülke olmuştur. Aynı rapora göre altı ay ve daha fazla bir süredir işsiz olanların toplam issizlere oranı %55.6, on iki ay ve daha fazla bir süredir işsiz olanların oranı ise %39.6 olarak tespit edilmiştir. Yani işsizlerin önemli bir bölümü kronik işsizlik sorunu ile karşı karşıyadır.

Buğra ve Keyder'e göre sanayileşme hedefinin rafa kaldırılmış olması, başta yatırım ve istihdam alanlarında olmak üzere devletin ekonomideki azalan rolü yoksulluğun son yıllarda

---

[565] BUĞRA, Ayşe, SINMAZDEMİR, Tolga N., "Yoksullukla Mücadelede İnsani Ve Etkin Bir Yöntem: Nakit Gelir Desteği", Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu Araştırma Raporu, s. 33, http://www.spf.boun.edu.tr/docs/discussionpaper1.pdf -33, 23.06.2006

[566] GÖKTÜRK, a.g.m., s.227

[567] SÖNMEZ, Mustafa, "Kentlerde 2.5 Milyon İşsiz", http//www.ekohaber.net/database/haber824.asp, 12.09. 2005

[568] SÖNMEZ, Mustafa, "İşsizliğin Coğrafyası", 5 Nisan, 2005, http://www.sendika.org/index.php?eylem=arsiv&arsiv_tip=tema&tema_no=319, 12.09.2005

[569] OECD, "OECD Employment Outlook 2006 - Boosting Jobs and Incomes", http://www.oecd.org/document/38/0,2340,en_21571361_36276310_36261286_1_1_1_1,00.html, 08.08.2006

ulaştığı kaygı verici boyutlarla çok yakından ilişkilidir.[570] Oğuz Oyan'a göre ise Türkiye'deki istihdam yetersizliği ciddi bir yapısal soruna işaret etmektedir ve "Büyüme hızlanırsa istihdam artar, istihdam artınca da yoksulluk sorunu çözülür" görüşünü kabul etmek mümkün değildir.[571] Çünkü mevcut birikim modeli hem yeterli istihdam yaratamamakta, hem de ekonomik büyüme ile emek gelirleri arasındaki bağlantının kopmasına(hatta tersine çevrilmesine) dayanmaktadır. 2000 yılı sonrasının IMF programları da bu modeli sağlamlaştırmış, "işçi gelirleri hızla geriletilirken, istihdam yaratmayan üretim artışları sayesinde sermayedarın kârlılığı yükseltilmiş durumdadır."[572]

1980 sonrası çalışma yaşamına dair, ücretlerin bastırılmasına, yeterli istihdam olanakları yaratılamamasına ve dolayısıyla kent yoksulluğunun yaygınlaşmasına yol açan gelişmeler üç başlık altında irdelenebilir: Sendikasızlaştırma, güvencesizleştirme ve özelleştirme.

a. Sendikasızlaştırma

Sendikal faaliyetlere getirilen kısıtlamalar düşük ücret politikasının sürdürülmesinin önemli bir aracı olmuştur. 1980-1984 arası sendikal faaliyetler tamamen askıya alınmış ve ücret tespitinde toplu pazarlık sistemi yerine Yüksek Hakem Kurulu Mekanizması yürürlüğe konulmuştur. 1982 Anayasası ve onu takip eden Çalışma Mevzuatı (2821 ve 2822 sayılı yasalar) düzenlemeleri ile sendikal kesim 1960 sonrası sahip olduğu bazı demokratik hak ve özgürlüklerden yoksun bırakılmıştır.[573]

1980 sonrası askeri yönetim ile faaliyetleri engellenen sendikaların en aktif olduğu yıllar 1980'lerin sonu ve 1990'ların başıdır. Reel ücretlerin yükseldiği 1989 ve 1990'ların başlarında, döneme dair Çalışma Bakanlılığı'nın grev istatistikleri, ücretlerin yükselişinde sendikaların rolünü gözler önüne sermektedir. Bu istatistiklere göre grevde kaybolan işgünü sayısı 1985 yılında 194.296 iken, 1989 yılında 2.911.407'dir. Asıl büyük çıkış ise 1990 ve 1991 yıllarında gerçekleşmiştir. 1990 yılında grevde kaybolan işgücü sayısı 3.466.550, 1991 yılında ise daha da artarak 3.809.354 olarak tespit edilmektedir.[574] Sendikalar 12 Eylül'ün sınırlamalarını ve yasaklarını üstlerinden attıkları anda reel ücretler yükselmeye başlamıştır.

Boratav'a göre bu ücret yükselişleri karşısında özel sektörde işten çıkarma, sendikasızlaştırma ve iş yasalarının uygulanamayacağı istihdam biçimleri yaygınlaşmış, sendikal harekette

---

[570] BUĞRA, Ayşe, KEYDER Çağlar, New Poverty and the Changing Welfare Regime of Turkey (Yeni Yoksulluk ve Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi), Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, Ankara, 2003, s. 59.
[571] BUĞRA, SINMAZDEMİR, a.g.m., s.33
[572] YELDAN, Erinç, "AKP İktidarında Üç Yıl: Güven ve İstikrar Kim İçin", Cumhuriyet Gazetesi, 9 Kasım 2005
[573] BİLEN, Mahmut, ES, Muharrem, "Gelir Dağılımı Sorunu Ve Çözümünde Yeni Arayışlar", "Yönetim ve Siyasette Etik Sempozyumu", 1998, Adapazarı. s. 376-399, www.econturk.org/Turkiyeekonomisi/bilen98.pdf, 28.08.2006
[574] ÇALIŞMA VE SOSYAL GÜVENLİK BAKANLIĞI, Çalışma Hayatı İstatistikleri, Ankara, Mayıs 2000, s.64

gözlenen canlanma işsizliğin artmasıyla duraksamıştır. Sendikalaşmaya son darbeler de finansal krizler sonrası yaşanan işten çıkartmalar ve özelleştirme uygulamaları vurmuştur.[575] Koray'a göre ise liberal politikaların doğrultusunda özel sektör işverenleri artık sendikalaşmaya daha olumsuz bakmakta ve yeni işletmelerde üye kazanmak bir yana, örgütlenmiş işletmelerde sendikasızlaştırma eğilimleri güç kazanmaktadır.[576] Gerçekten de rakamlar sendikasızlaşma oranındaki düşüşün en önemli nedenlerinden birisinin, sendika üyesi işçilerin işten atılmaları olduğunu göstermektedir. 1989-1999 arası 10 yıllık süreçte, Türk-İş konfederasyonundan 569 bin 194, DİSK'ten 78 bin 343, Hak-İş'ten 59 bin 757, bağımsız sendikalardan 15 bin 448 işçi işten atılmıştır. Sertlek'e göre atılanların yerine yeni işe girenlerin önemli bir kesimi sendikasız olarak çalışmaya zorlanmakta, böylece sendikalaşma oranı düşmektedir.[577] Yüksek işsizlik oranları da bu uygulamayı teşvik etmektedir. Şenses işgücü piyasalarının esnekleştirilmesi yolunda atılan adımların da sendikaların gücünün azaltılmasında etkili bir rol oynadığına vurgu yapmaktadır.[578]

Sonuç olarak sendikasızlaştırma çabaları büyük ölçüde başarıya ulaşmış sayılabilir. 1979 yılında 4.5-5 milyon işçiden 2-2.5 milyonu, yani yarısına yakını sendika üyesi iken, 1999'da 5 milyon 800 bin SSK'lı işçiden 970 bini, yani %16'sı sendika üyesi görünmektedir.[579] Bu rakamın kayıtlı işçiler arasında tespit edildiği ve ülkemizde kayıt dışı çalışmanın özellikle 1980 sonrası oldukça yaygınlaştığı göz önüne alındığında sendikalaşma oranındaki düşüşün büyüklüğü daha çarpıcı biçimde ortaya çıkmaktadır. Nitekim Petrol-İş sendikası toplam ücretli çalışanların %90.1'inin sendikasız olduğunu söylemektedir.[580]

Sendikasızlaştırmanın sonuçları 1980 sonrası topu pazarlık süreci kapsamındaki işçilerin sayısından da gözlenebilmektedir. Tablo 2.28'den görüleceği üzere, 1985 yılından bugüne kamuda toplu pazarlık süreci kapsamındaki işçi sayısı gerilemektedir. 1985–86 döneminde 1.627.040 işçi toplu pazarlık sürecinin kapsamındayken 2003–2004 döneminde bu sayı 954.429'a düşmüş, yani 20 yıl içinde toplu pazarlığın kapsamındaki işçi sayısında % 41,3 oranında daralmıştır. Bu daralma kamuda %44.6 düzeyindeyken, özel sektörde %30.1'dir. 1985-1986'da toplu pazarlık sürecine dahil olan işçilerin %61.2'si kamu sektöründe iken, 2003–2004 döneminde bu oran % 53.8'e kadar gerilemiştir. Bu durum kamu sektöründe yaşanan istihdam daralmasının da bir göstergesidir. Tablodaki veriler aynı zamanda toplu pazarlık sürecinin kapsadığı işçi sayılarındaki sert düşüşlerin 1994 ve 2001 krizlerinin

---

[575] BORATAV(2004), a.g.e., s.176
[576] KORAY(2005), a.g.e., s.392
[577] SERTLEK, Tıfan, Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları, Ed. Yasemin Özdek, TODAİ Enstitüsü İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, Ankara, 2002, s.332
[578] ŞENSES(2005), a.g.m.
[579] SERTLEK, a.g.m., s.331
[580] SERTLEK, a.g.m., s.331

ardından gerçekleşmiş olduğunu da yansıtmaktadır.

Tablo 2.28 Dönemler itibarıyla toplu sözleşme kapsamındaki işçi sayısı (2000-2005)

Dönemler	Kamu	Özel	Toplam
1985-1986	996208	630832	1627040
1986-1987	989870	640453	1630323
1987-1988	889421	662975	1552369
1888-1989	879374	579270	1458644
1989-1990	909787	403406	1313193
1990-1991	909434	663967	1573401
1991-1992	900782	639673	1540455
1992-1993	1003770	515425	1519195
1993-1994	819769	476400	1269169
1994-1995	564633	399175	963808
1995-1996	789886	491882	1281768
1996-1997	906860	450498	1357358
1997-1998	720541	340411	1060952
1998-1999	639886	408026	1047912
1999-2000	648119	388934	1037053
2000-2001	576969	407104	984074
2001-2002	605697	424840	1030537
2002-2003	523378	360921	884299
2003-2004	513354	441075	954429

Kaynak: (ŞAFAK, agm)[581]

Sendikasızlaşmanın ücretlilerin yoksullaşması ile ilgili sonuçları ise yine DİE verilerinde görülmekte, sendikasız işçiler sendikalıların %40'ı oranında daha az ücret almaktadırlar.[582] Ancak sendikaların etkisinin azalması sadece örgütlü işçilerin gelirini belirlememekte, genel olarak ücretler seviyesinin düşmesine sebep olmaktadır. Şenses'e göre sendikaların, örgütlü mücadeleleri yoluyla sağladıkları ücret artışlarının ve sosyal hakların geçmişte kendi dışlarında kalan çalışan kesimlerin yaşam koşullarına olumlu yansımaları olmuştur ve bu yüzden toplumdaki artan yoksullaşma eğiliminin, sendikaların etkilerinin azalma süreciyle örtüşmesi bir rastlantı sayılmamalıdır.[583]

b. Güvencesizleştirme

İş güvencesinin azaltılması ücretleri düşürmenin en etkin yollarından biridir. Türkiye'de

---

[581] Şafak'ın tabloyu hazırlarken faydalandığı kaynaklar: 1999 yılına kadar: T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Hayatı İstatistikleri 1999 (Labour Statistics), T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Mayıs 2000, Ankara, s. 41. 2000 ve izleyen yıllar için kaynak: T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Yıllar İtibariyle Bağıtlanan Toplu İş Sözleşmeleri; http://www.calisma.gov.tr/istatistik/cgm/yillar_tis.htm

[582] 2005 yılının dördüncü döneminde giydirilmiş ücretler, toplu sözleşme kapsamında 1.887 YTL, toplu sözleşme kapsamı dışında ise 1.002 YTL olarak açıklanmaktadır: Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), İmalat Sanayiinde Ücret ve Kazançlar Anketi Geçici Sonuçları, Haber Bültenleri 2004 – 2005, www.tuik.gov.tr

[583] ŞENSES(2005), a.g.m.

yakıcı bir olarak yaşanan işsizlik, ulusal ekonomilerdeki emek maliyetini düzenleyen bir kaldıraç haline gelmiş iken çalışan kesimlerin her an işten çıkarılma tehdidi ile karşı karşıya olmaları, talep edilen ücretlerin düşürülmesini sağlamaktadır. 1980 sonrası, hem iş güvencenin zaten söz konusu olmadığı enformel sektörün yaygınlaşması ile hem de formel istihdamda sağlanan güvencelerin azaltılmasıyla çalışanların güvencesizleşmesi süreci yaşanmıştır. Çalışanlar için güvencesizleşme süreci, esnek üretim-istihdamın, taşeronlaşmanın, sendikaların güçsüzleşmesiyle kolaylaşan işten çıkarmaların, sözleşmeli ve mevsimlik işçi uygulamalarının yaygınlaşması ile beraber işlemiştir. Sendikaların bulunduğu iş yerlerinde dahi geçici işçi, sözleşmeli personel, mevsimlik işçi, yarım zamanlı çalışma gibi statülerle çalışan ve toplu iş sözleşmesi olanaklarından yararlanamayan işçilerin oranı %20'yi aşmıştır.[584]

Daha önceden de vurgulanıldığı gibi, 1980 sonrası ihracata yönelik ekonomiye geçilmesi ve küreselleşme sürecinde sertleşen rekabet koşulları dünyanın pek çok gelişmekte olan ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de hem enformel ekonominin ve hem de kayıtdışı-güvencesiz istihdamın yaygınlaşmasına neden olmuştur.[585] Bu yüzden enformel ekonomi ve enformel istihdamın büyüklüğünü belirlemeye dönük çeşitli çalışmalar son yıllarda sıkça yapılmaya başlanmıştır. Örneğin 1994 yılında gerçekleştirilen bir çalışmada DİE'nin Ekim 1994 dönemi Hanehalkı İşgücü Anketi sonuçları esas alınmış ve sonuçta kentsel alanlardaki işyerlerinin % 38'inin enformel biçimde faaliyet gösterdiği saptanmıştır. 1996 yılında DPT tarafından ücretli/ücretsiz çalışan ayrımı karşılaştırılmasına dayanılarak yapılan bir araştırmada ise Türkiye'de tarım dışı ekonomik büyüklüğün % 40'ının enformel olduğu tespit edilmiştir.[586] Ankara Ticaret Odasına göre de 1999 yılında %45-55 arasında olduğu tahmin edilen istihdamda kayıt dışılık oranı 2004 yılına gelindiğinde %50-66 aralığına yükselmiştir.[587] Yeldan'ın aktardığı verilere göre emek piyasasında 1980 yılında imalat sanayi toplam emek istihdamının %41'ini (700 bin kişi) oluşturan marjinal iş gücü kullanımı 1994 yılında %49'u (1 milyon 700 bin kişi) düzeyinde gerçekleşmiştir.[588] Türkiye'de 10–14 yaş grubu çocukların % 24'ünün istihdam edildiğini ve bunların yasal sınırlamaların dışında olması nedeniyle, oldukça gizli koşullarda çalıştırıldığını, dolayısıyla toplam enformel

---

[584] GÜRSEL, Seyfettin, Türkiye'de İstihdam ve İşsizlik, YKY, İstanbul, 1999, s.22

[585] Çeşitli çalışmalar, gelişen ülkelerin genellikle enformel sektörün ucuz istihdam yaratma olanakları yanında küresel rekabete daha düşük maliyetli bir avantajla girmenin bir yolu olarak, bu sektörün gelişmesine izin verdiklerini ortaya koymaktadırlar. Örneğin: GIBSON, Bill, KELLEY, Bruce; "A Classical Theory of Informal Sector"; The Manchester School of Economics; V. LXII/1; March–1994; s. 157–174. Bu çalışmada da "Üretim, İstihdam ve Yoksulluk Üzerine Tarihsel Bir Yolculuk" başlığı altında konu daha ayrıntılı irdelenmişti.

[586] AKGEYİK, Tekin, vd, "İstanbul'da Enformel (Kayıtdışı) Çalışma: Eminönü İlçesindeki İşportacılara İlişkin Bir Araştırma", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 2004-54-1, İstanbul, 2004, s. 95-139

[587] ATO, "IMF'li yıllar raporu", http://www.atonet.org.tr/turkce/index12.html, 08.07.2006

[588] Daha önceden de belirtildiği gibi bu kitle daha çok küçük işletmelerin yaygın olduğu gıda, dokuma, orman ürünleri, metal ve makine sanayilerinde öne çıkmaktadır: YELDAN(2003), a.g.e., s.96

istihdamın sanılanın aksine çok daha büyük boyutlarda olduğunu belirten araştırmalar da bulunmaktadır.[589] Kitlesel göçler ise enformel ekonominin ihtiyacı olan emek arzının sürekliliği için önemli bir etken olmuştur. Belli bir sermaye ve vasıftan yoksun olarak kentlere gelen bu nüfus enformel işlere ve kayıt dışı çalışmaya yönelmiştir.[590] Kayıtdışı çalışma göçlerle hızlanmış, Ekonomik Sosyal Konsey'in 2004 yılında hazırladığı bir raporda her 10 işçiden 4'ü kayıt dışında istihdam edildiğini saptamıştır.[591]

Güvencesiz çalıştırmanın bir biçimi olarak da hem kamu kesiminde hem de özel sektörde 1980 sonrası sıkça rastlanmaya başlayan taşeronlaştırma uygulamalarından bahsetmek gerekmektedir. Özellikle ücret artışlarının sağlandığı 1990 sonrası birçok hizmet ve üretim birimi "çekirdek firma" dışına çıkarılarak taşeron firmalara verilmiş, büyük firmalar, sendikaların güçlenmesine ve kamunun ekonomik düzenlemelerine karşı kendilerini koruyabilmek amacıyla, enformal sektördeki küçük firmalarla işbirliği yapmışlardırlar.[592] Bu küçük firmalardaki çalışanlar sendikasız[593], zaman zaman sigortasız, son derece düşük ücretlerle ve çok uzun mesai saatleri ile "çevre işgücü" olarak istihdam edilmişlerdir. Eskiden daha çok yan faaliyetleri(güvenlik, yemek, ulaşım vs.) üstlenen taşeron firmalar artık doğrudan fabrikada üretimin içine girmektedir. Koray'ın şu ifadeleri, bu duruma bir örnek olarak verilebilir:[594] *"İmalat endüstrisinde çalışanlarla ilgili sayılar, 1990 sonrası endüstride çalışanların azaldığını, bu azalmanın büyük işletmelerde meydana geldiğini, fakat bu işletmelerde işten çıkarmaların her zaman gerçek anlamda bir işgücü indirimi anlamına gelmediğini, çünkü bir çok işyerinde taşeron uygulamasına gidildiği için aynı işyerinde farklı işverenlerle çalışan işçiler olduğunu göstermektedir".* Taşeronlaşma hem etkili bir sendikasızlaştırma aracı olarak da kullanılmış, hem firmalara rekabet gücü sağlamış; taşeron ilişkisinin olağanüstü boyutlarda yaygınlaşması, emek piyasasının parçalanmasına, sendika ve toplu pazarlık hakkının kullanılamaz duruma gelmesine neden olmuştur.[595]

2000'li yıllara dair bir önemli gelişme de küçük ölçekli taşeron firmaların güvencesiz istihdama dair rekabet avantajlarının 'formelleşme'si ve bu firmalardaki çalışma koşullarının genelleşmesidir. 1971 yılından beri uygulamada olan 1475 sayılı İş Kanunu, Mayıs 2003'te

---

[589] EKİN, Nusret, Türkiye'de Yapay İstihdam ve İstihdam Politikaları, İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul, 2000, s.244

[590] PEKER, M, "Türkiye'de İçgöçün Değişen Yapısı", Ed. Oya Baydar, 75 Yılda Köylerden Şehirlere, Tarih Vakfı, İstanbul, 1999, s.295-304

[591] BUĞRA, SINMAZDEMİR, a.g.m., s. 33

[592] GÜVENÇ, Murat; "Enformel Sektör: Karmaşık Bir Alan", s.2-3, www.tesev.org.tr/projeler/yoksulluk kent metin_ teblig3.php, erişim tarihi: 24.06.2005,

[593] Çalışma Bakanlığı verilerine göre 1-9 kişi çalışan işletmelerde sendikalaşma oranı sadece %8.4 iken 250 kişiden fazla kişinin çalıştığı işletmelerde sendikalaşma oranı %90 düzeyindedir. (Aktaran: PETROL-İŞ, Yıllık 97-99, Petrol İş Yayınları, İstanbul, 1997, s.872)

[594] KORAY, Meryem, Değişen Koşullarda Sendikacılık, TÜSES Yayınları, İstanbul, 1994, s.235

[595] ŞAFAK, Can, "4857 Sayılı İş Kanunu Çerçevesinde Taşeron (Alt İşveren) Meselesi", Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı: 51, Mart/Nisan 2004, s. 111

çıkartılan 4857 sayılı yasa ile değiştirilmiş ve istihdamı esnekleştirirken çalışanları güvencesizleştiren bir çok hüküm getirilmiştir. Bu yasadaki, kısmi süreli çalışma, işçinin başka işletmeye ödünç verilmesi, bazı nedenlere dayalı olarak işletmelerin kısa çalışmaya geçmesi gibi hükümler istihdamı epeyce esnekleştirmiştir.[596] Yasanın kapsamında olan, otuzun altında çalışan iş yerlerindeki işten çıkarmalarda haklı sebebin aranmaması hükmünün, yukarıda bahsettiğimiz üretimin küçük parçalara bölünerek işçilerin güvencesizleştirilmesi sürecini desteklediği açıktır.

Tam da bu noktada 1980 öncesi enformel çalışma ile 1980'den sonraki enformel çalışma arasındaki bir farka dikkat çekmek gerekmektedir. 1980 öncesinde, enformel hareketliliğin ve ulusal kalkınmacı politikaların hakim olduğu dönemde, göçle gelen kitlelerin kentte daha iyi bir yaşam yaratma umudu ve olanağı bulunmaktaydı. 1950-89 dönemindeki kamu ve özel kesim yatırımlarıyla doğan istihdam olanakları, kentlere gelenlerin, başlarda enformel kesimde istihdam edilse dahi bir süre sonra formel biçimlerde işçileşmesini de sağlamaktaydı. Yani enformel istihdam, formel istihdama bir geçiş aşaması gibi algılanıyordu. Ancak dünya ekonomik sistemindeki yeniden yapılanma dönemi ve dış pazara açık temel alan iktisat politikaları, enformel ekonomiye yeni bileşenler ve işlevler katmış, bunun sonucu olarak enfomel sektörün formel ekonomiyi tamamlayıcı, ona rekabet gücü kazandırıcı rolü önem kazanmıştır. Şenses'e göre de enformelleşme eğiliminin hızla arttığı, yarı-zamanlı, geçici ve mevsimlik çalışma gibi yeni istihdam biçimlerinin ve taşeronlaşma eğilimlerinin yaygınlaştığı bu dönemde, enformelle formel arasındaki ayrım giderek azalmaktadır.[597] Bir zamanlar kentlerde daha çok ayakkabı boyacısı, işportacı olarak ortaya çıkan veya en gelişkin biçimiyle sanayiye yedek parça üreten, tamir ve bakım hizmetlerini üslenen enformel sektör özel sektörde artan rekabetin de etkisiyle kabuk değiştirmiş ve genişlemiş; kırdan kente göç eden kitleler iş güvencesi olmayan, geçici, ağır çalışma şartlarına sahip, düşük ücretli ve hata kimi zaman ücretlerin de düzenli ödenmediği işlerde "sürekli olarak" çalışmaya mecbur kalmışlardır.[598] Türkiye sanayisinde her zaman geniş bir yer kaplamış olan kayıt dışı istihdam artık kırsal küçük üretimden koparak işçileşme süreci içine girenler açısından, köyden büyük fabrikaya(ya da kamu işletmesine) doğru uzanan yolda konaklanacak zorunlu bir geçici durak olmaktan çıkarak kalıcı bir çöküntü alanı haline dönüşmeye başlamıştır. Bu durum geçmiştekinden farklı olarak, kırdaki yoksullaşmayı takip eden işçileşmenin en azından belli bir zaman periyodundan sonra göreli de olsa yukarıya doğru bir sosyal hareketlilik olarak yaşanmaması aksine devam eden bir yoksullaşma olarak yaşanması anlamına gelmektedir. Bu

---

[596] KORAY(2005), a.g.e., s.386
[597] ŞENSES(2005), a.g.m.
[598] ERMAN, a.g.m., s.194

yüzden, *"Ekonomik gelişme ve modernleşme süreci içinde küçük köylülüğün korunmuş olmasından ötürü önemli bir istihdam güvencesi oluşturan tarım sektörünün çözülmeye başlamasıyla sanayide post-Fordist uygulamaların gündeme gelişinin (…) eşanlı olarak ortaya çıktığı Türkiye'de, yoksulluğun çok ağır yaşanması şaşırtıcı değildir"*[599]

Sonuç olarak rekabet ve uyum adına emek piyasalarının esnekleştirilmesi, kuralsızlaştırılması, örgütsüz kılınması, çalışanları hem güçsüz kılmakta hem de geleceğe yönelik güvensiz, kaygılı ve korkulu bir ortama sürüklemektedir. Bütün bunlar ise ücretli çalışanların büyük bir bölümüne yoksulluk olarak yansımaktadır. Çalışmanın kendisinin düzensizleşmesi ve istihdam güvencesinin ortadan kalkması, işsiz yoksullar ile çalışan yoksullar arasında kuvvetli bir geçişgenlik yaratmakta, bu iki kategori tek bir düzlemin parçaları haline gelmektedir.

c. Özelleştirme (Devletin ekonomideki rolünün değişimi)

1980 sonrası bir taraftan devlet yatırımlarının giderek azalması, bir taraftan da var olan kamuya ait işletmelerin özelleştirilmesi, istihdam ve ücretler üzerinde olumsuz bir etki yapmıştır. KİT'lerdeki memur, işçi ve sözleşmeli personel olarak çalışanların sayısı 1988 yılında 731 bin 180 iken, bu tarihten sonra sürekli olarak gerilemiş, 2001 yılında 499 bin 412'ye düşmüştür.[600] Ancak burada not edilmesi gereken bir nokta, 1989 sonrası sözleşmeli personelin sayısını koruduğu ve istihdam daralmasının daha güvenceli çalışma koşullarına sahip olan işçi ve memurlar sayısında gerçekleştiğidir. Yani "küçülen kamu"da eski tip görece güvenceli istihdamın yerini giderek daha esnek ve güvencesiz istihdam biçimleri almaktadır.

Türk-İş'in 1998 yılında düzenlediği, özelleştirmelerin çalışanlar üzerindeki etkilerine dair bir ankete göre özelleştirilen iş yerlerinde istihdam %98 azalmış, çalışma süreleri %65 artmış, ücretler %85 düşmüştür.[601] Özelleştirme sonrası yoğunlaşan işçi çıkarmalara karşı tepkiyi bir ölçüde azaltmaya yönelik olarak 4046 sayılı Özelleştirme Yasası kapsamında uygulanan "iş kaybı tazminatı" ödemeleri çok kısa süreli geçici bir rahatlama sağlamaktadır. Nitekim Türk-İş'in özelleştirmeler sonrası işsiz kalanlarla gerçekleştirdiği bir başka ankette[602] özelleştirme mağdurlarının 96%'ya ulaşan büyük bir bölümünün halen herhangi bir işsizlik ödeneğinden faydalanmadığı tespit edilmiştir. Aynı ankette "Yeni iş bulma konusunda umudunuz var mı" sorusuna "düşük oranda" cevabı verenlerin oranı %80.5'tir. Kısacası özelleştirmeler hem istihdamı hem de yeniden iş bulmaya dair umutları azaltmıştır.

---

[599] YUMUŞAK İbrahim Güran, BİLEN Mahmut, "Gelir Dağılımı - Beşeri Sermaye İlişkisi ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme", Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 1, 2000, s. 78

[600] TÜSİAD, Türkiye'de İşgücü Piyasası ve İşsizlik, Ankara, 2002, s.137

[601] BURSA TABİP ODASI, PETROL İŞ SENDİKASI, İşçi Sağlığı ve İşyeri Hekimliği Sempozyumu, 2001, s.129

[602] TÜRK-İŞ, "Özelleştirme Nedeniyle İşsiz Kalanların Ekonomik ve Sosyal Profili", http://www.turkis.org.tr/icerik/ozellestirmemagdurlarianketi.htm

Bu konudaki tek istisna KİT'ler dışındaki memur sayısındaki artıştır. 1989 yılında 1.442.686 memur çalışıyor iken, 2001 yılında bu sayı 2.215.456'ya yükselmiştir. OECD ülkelerine bakıldığında, Türkiye'deki memur sayısının sanılanın aksine çok yetersiz olduğunu ortaya çıkmaktadır. 1995 yılı itibarıyla memur sayısının nüfusa oranı Danimarka'da %13.4, Finlandiya'da %10.2, Fransa'da %7.4, Almanya'da %5.8, İngiltere'de %6.7 iken Türkiye'de %2.8'dir.[603] KİT'ler hariç toplam kamu personelinin sayısının nüfus içerisindeki payı ise %3.8 civarında istikrar kazanmıştır. Kalkınmakta olan bir ülkede ortalama gelir arttıkça, eğitim, sağlık gibi hizmetlere olan talep ortalama gelir artışından daha hızlı artar. Bu durumda kamu personelinin nüfus içindeki oranının özellikle memurlar için belli bir tempoda artması gerekmektedir ve bu Türkiye'de gerçekleşmemektedir.[604] Kamu istihdamındaki bu yetersizlikler, kamunun küçültülmesi sürecinde devlet bütçesinin değişen işleviyle ve sosyal devletin tasfiyesiyle de yakından ilgilidir. Konunun bu yönü bir sonraki bölümde daha ayrıntılı irdelenecektir.

Özetle 1980 sonrası ekonomi politikalarının ve birikim modelinin etkisiyle, sendikaların gücünü yitirmesi, kayıtdışı çalışmanın yaygınlaşması, devletin istihdama katkısının azalması, genel olarak ekonomik büyümenin yeterli istihdam yaratamaması, işçileşme ile yoksullaşma arasındaki ilişkiyi güçlendirmiştir. Şurası açıktır ki 1960'larda gerçekleşen işçileştirme süreci gerek işçi sınıfı, gerek köylüler, gerekse kent yoksulları için görece daha "kayırıcı"[605] ve güvenceli koşullar altında gerçekleşmiştir. Bu dönemde yine parçalı (informel küçük kent sanayi, KİT ve özel sektör büyük sanayi) olmakla birlikte, kendi içinde geçişli ve güvence standartları daha yüksek düzeyden kurulan bir emek piyasası ortaya çıkmıştı. Reel ücretler bir iç talep unsuru olarak kısmen korunmaktaydı. Küçük köylülüğün yararlandığı çeşitli destekleme mekanizmaları ve KİT sistemi kırdan kopuşları dengeliyor ve kopanlar için güvence sayılabilecek bir kırsal bağ sağlıyor, tüketim mallarının fiyatlarını ucuzlatıyor, emek pazarı üzerindeki basıncı kısmen dengeliyordu. Fakat 1980 sonrası işçileşme süreci kent ve kırdaki emeğiyle geçinen kesimlerin faydalandığı kayırıcı mekanizmaları birer birer yok edildiği bir ortamda, güvencesizliğin genelleştiği bir emek pazarı içinde gerçekleşmektedir. Bu yüzden yeni yoksulluk "kentliyim, işçiyim, yoksulum" diye de tanımlanmıştır.[606] Bir başka ifadeyle de "Yeni işçileşme ile yoksullaşma iç içedir; yeni işçiler 'çalışan yoksullar'dır."[607]

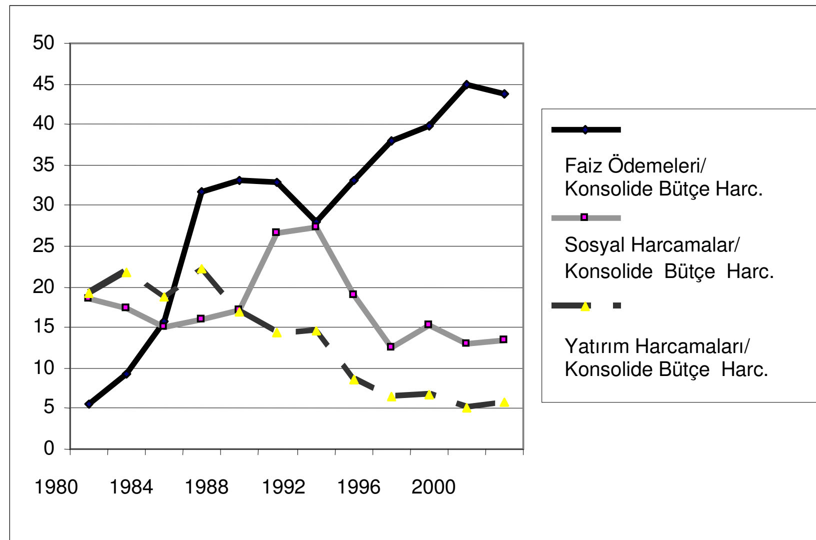
---

[603] TÜSİAD(2002), a.g.e., s.143
[604] TÜSİAD(2002), a.g.e., s.142
[605] Kavram için: BORATAV, Korkut, (2003); XX. Yüzyıldan XXI. Yüzyıla: Türkiye Ekonomisinin Genel Görünümü; Özgür Üniversite'de 22 Şubat 2003 tarihinde verdiği konferansın banttan çözülmüş versiyonu; http://www.uzaklar.net/html/turkiye_ekonomisinin_genel_gor.html Erişim: Ekim 2005
[606] ENİS, Tayman, "Yeni Yoksullar", Tempo Dergisi, 20-26 Nisan 2005
[607] ÇOBAN(2003), a.g.m.

2.4.2.4 Küçülen Sosyal Devlet ve Yoksulluk

1980'li yıllar ile beraber Türkiye'nin adım adım sosyal devlet anlayışından uzaklaşmaya başlamıştır. Bu kopuşun dünyadaki gelişmeler ile bağlantısına; yani küreselleşmeyle beraber, devletin küçültülmesi söylemleri ile temel hizmetlerin parasız, kamusal hizmet olmaktan çıkarak sermaye birikiminin önemli bir halkası olmaya başlamasına, ilk bölümde ayrıntılı olarak değinilmişti. Tarım sektörünün çözülmeye başladığı, kırsal yoksulluğun kentlere taşındığı ve yeni kent yoksulluğunun barınma, istihdam gibi olanaklara geçmişteki düzeyde erişemediği bir süreçte devletin görevlerinin ve harcamalarının artması beklenirken, bu harcamaların 'devletin sırtındaki yük' olarak tartışılmaya başlanması ve bu hizmetlerin özel sektör eliyle daha ucuza ve daha kaliteli sunulacağı iddiası dönemin temel ideolojik argümanlarındandır.

Şekil 2.4 1980-2004 arası faiz ödemeleri, sosyal harcamalar ve yatırım harcamalarının konsolide bütçe içindeki payları(%)

Kaynak: ALADA, B.Adalet, SAYITA, Sevgi Usta, TEMELLİ, Sezai, "Küreselleşme, Yoksulluk ve Şiddet Bağlamında Sokak Çocukları", Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları, Ed. Yasemin Özdek, TODAİ, Yayın No: 311, Ankara, 2002, s.242'deki tablodan faydalanarak hazırlanmıştır

Sosyal devletten kopuş, kamusal alanın zayıflaması, daha önceden piyasa dışı kalan eğitim, sağlık gibi hizmetlerin toplumsal kaynaklardan giderek daha az pay alması ve özetle 'yoksullaşması' anlamına gelmektedir.[608] Kamusal alanın ve özellikle de kamusal hizmetlerin 'yoksullaşması' ise aynı zamanda toplumun yoksullaşması anlamına gelmektedir. Kamusal alanın yoksullaşmasına dair en önemli veri bütçe harcamaları içerisinde sosyal harcamaların payındaki düşüştür.

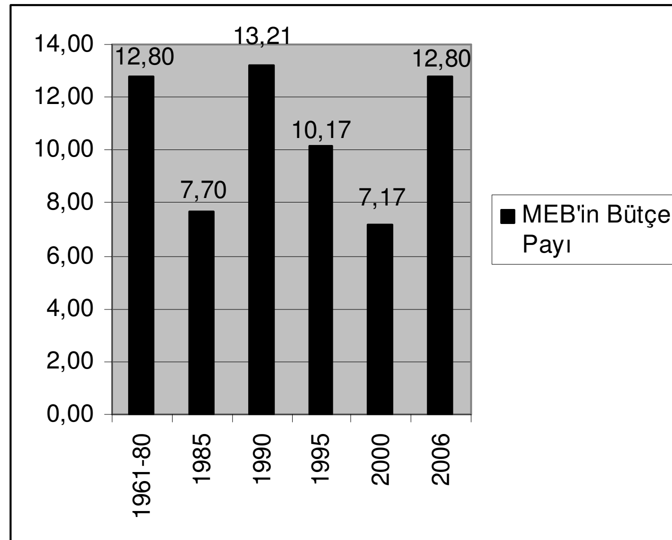
---

[608] ALADA, SAYITA, TEMELLİ, a.g.m., s.240

Şekil 2.4'ten görüldüğü gibi 1980'de sosyal harcamaların konsolide bütçe harcamaları içerisindeki payı, sosyal harcamalardan çok iken, 1984 sonrası faiz ödemelerinin payı sosyal harcamaları geçmiş ve 2002 itibariyle 3 katı aşan bir fark oluşmuştur. 1980 yılında sosyal harcamaların payı %18.62 iken, 2002 yılına gelindiğinde %13.34'e gerilemiştir.

Kırdan kente göç ile beraber kamusal hizmetlere olan talebin artışı ile aynı döneme gelen bu düşüş birçok kamu hizmetini sürdüremez hale getirmiş, hizmetlerin masrafının giderek daha büyük bir kısmının hizmeti alan tarafından ödenmesi gündeme gelmiştir. *"Mevcut haliyle kamu eğitim ve sağlık hizmetleri zaten yeterli olmadığından (…) aileler kendi ceplerinden yaptıkları harcamalarla ancak ihtiyaçlarını karşılayabilmektedirler. Bunu yapamayan yoksul kesim ise zaten bu hizmetlerden büyük ölçüde mahrum kalmaktadır."*[609]

Şekil 2.5 Milli Eğitim Bakanlığı'na bütçeden ayrılan pay(%)

Kaynak: MALİYE VE GÜMRÜK BAKANLIĞI, a.g.e., s.206-281; MEB, "MEB Bütçesinin Genel Görünümü", http://www.meb.gov.tr/Stats/Apk2002/131.htm, 23.08.2006

1980 öncesi büyük oranda parasız-kamusal bir hizmet olarak sunulan ve yoksul kesimlerin yaşamlarını değiştirmek için önemli bir fırsat olarak gördükleri eğitime genel bütçe içinde ayrılan pay istikrarsız bir seyir izlemiştir. Şekil 2.5'ten de görüldüğü gibi, Milli Eğitim Bakanlığı'na konsolide bütçeden ayrılan pay 1990 yılında %13.21 iken 1995'de %10.17'ye, 2000 yılında da %7.17'ye düşmüştür.[610] 2002 yılından sonra bütçe de kısmi artışlar görülse de, 2006 yılına geldiğinde ise Milli Eğitim Bakanlığı'na ayrılan pay 1961-1980 ortalaması seviyesini ancak yakalayabilmiştir(%12.8).

Konsolide bütçe yatırımlarından Milli Eğitim Bakanlığı'na ayrılan pay ise 1998'de %37,33

---

[609] PINAR, Abuzer, "Türkiye'de Gelir Dağılımı: Daha mı "iyi" daha mı "kötü"?" http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_Gazete/Pinar_6Ara04.pdf, 22.07.2006

[610] MEB, "MEB Bütçesinin Genel Görünümü", http://www.meb.gov.tr/Stats/Apk2002/131.htm

iken 2004'te %12,13'e gerilemiştir.[611] Türkiye'nin nüfusu artmış, kentleşme hız kazanmış, 8 yıllık zorunlu eğitime geçilmiş, üniversite insanca yaşanacak bir ücretle iş bulmak için zorunlu bir durak olarak görülmeye başlanmış, eğitime yönelik toplumsal talep çok büyük boyutlarda artmıştır. Bu durumda eğitim bütçesi, eğitimin var olan yetersiz yapısını dahi karşılayamamakta, daha önceden de belirtildiği gibi, hizmeti alanlar giderek daha fazla özel harcama yapmak zorunda kalmaktadır.

TÜİK'e göre 2002 yılında yapılan eğitim harcamalarının neredeyse üçte biri(%32.85) hane halkları tarafından finanse edilmiştir.[612] Kamu ve özel toplam eğitim harcamalarının GSYİH içindeki payı 2002 yılında %7 düzeyinde olmuştur ve bu oran Avrupa ve OECD ülkelerinin çoğundan yüksektir. Bununla birlikte, Avrupa ve OECD ülkeleri ile karşılaştırıldığında, Türkiye'nin eğitime harcadığı kamu kaynaklarının GSYİH'ya oranı 2002 yılında %4.3'tür ve tüm bu ülkelerin gerisindedir.[613] Bu veriler eğitime olan talebin Avrupa ve OECD ülkelerinin bir çoğundan yüksek olduğunu, ama bu talebe kamunun katkısının yetersiz olduğunu, bu yüzden özel harcamaların ağırlık kazandığını açıkça göstermektedir. Türkiye'de her düzeydeki devlet okullunda katkı payı, harç, kayıt parası, aidat gibi uygulamalar hızla yaygınlaşmış ve okulların finansmanı için giderek önemini arttıran bir kaynak haline gelmişlerdir. Özel eğitim harcamalarının payının artışının ikincisi sebebi ise özel okulların ve dershanelerin ağırlığını arttırmasıdır. Bu dönem özel okullaşma devlet tarafından finanse edilerek teşvik edilmiş, eğitim ve öğretim giderek artan oranda özel girişimciliğin yoğun olarak ilgi duyduğu bir alan olmaya başlamış, özel eğitim anlayışı yaygınlaşmıştır.[614] İlk öğretim sonrası Anadolu ve Fen Liseleri'ne, daha sonra da yüksek öğrenime giriş için yapılan sınavlar ile beraber özel dershanelerin artan ağırlığı ise eğitimde fırsat eşitsizliğini derinleştiren bir faktördür. Bu sınavlara hazırlık için açılan özel kursların maliyetini karşılayacak imkanlara sahip olamayan ailelerin çocuklarının yüksek kaliteli bir eğitim deneyiminden yararlanma fırsatları daha azdır.[615] OECD'ye göre eğitimde hizmeti alanların maliyete katkısı en çok üniversite eğitimi düzeyinde artmaktadır. Türkiye'de üçüncü kademe eğitim kurumları artık öğretim ücretleri gibi özel finansman kaynaklarına 1990'ların ortalarında olduğundan daha fazla bel bağlamaktadır. 1995 – 2002 yılları arasında özel katkı

---

[611] Sabancı Üniversitesi Eğitim Reformu Girişimi, "Basın Bildirisi", 5 Aralık 2005, http://www.erg.sabanciuniv.edu/docs/BasinBulteni.doc, 13.07.2006

[612] TÜİK, Eğitim İstatistikleri, Türkiye Eğitim Harcamalarının Finansman Kaynaklarına Göre Miktarı ve Dağılımı, www.tuik.gov.tr

[613] WORLD BANK, Türkiye — Eğitim Sektörü Çalışması Okul Öncesi Eğitimden Orta Öğretime Etkili, Adil ve Verimli bir Eğitim Sisteminin Sürdürülebilir Yolları, 2005b, http://siteresources.worldbank.org/INTTURKEY/Resources/361616-1142415001082/ESS_Executive_Summary_Turkish.pdf, 12.07.2006

[614] KEPENEK, YENTÜRK, a.g.e.., s. 390

[615] World Bank(2005b), a.g.m.

payı yüzdesi beş puandan fazla artış göstermiştir.[616]

Eğitimde kamu harcamalarının payı düşük iken, özel harcamaların payının artması gelir dağılımında en alttaki kesimler açısından ulaşılan eğitimin niteliğinin de görece daha düşük standartlara sahip olmasına yol açmaktadır. "Türkiye'de ilköğretim okulları arasında hem fiziksel hem de insan kaynakları açısından ciddi farklılıklar bulunmaktadır ve bu farklılıklar öğrencilerin orta öğretime ve nihai olarak da yüksek öğretime devam etmelerinde doğrudan etkiye sahiptir."[617] Örneğin İstanbul genelinde 56 olan derslik başına öğrenci sayısı, bazı çevre ilçelerde 100'ü bulmaktadır.[618]

Eğitimin devletin sunduğu bir hizmet olmaktan çıkarak giderek piyasa ilişkilerinin içine çekilmesi ve bununla büyüyen eşitsizlikler, eğitimin gelir dağılımını iyileştirici dışsallığı kaybolmasına ve sosyal mobilite üzerindeki etkisi giderek azalmasına sebep olmaktadır.[619] Yani yoksullar için eğitim giderek yoksulluktan kurtulmanın bir aracı olmaktan çıkmaktadır.

Sağlık hizmetleri açısından da eğitimdekine benzer bir 'piyasalaşma'[620] sürecinden bahsedebiliriz. Bu süreç de -aynı eğitimdeki gibi- devletin bu hizmetlerdeki ağırlığının azaltılmasıyla beraber ilerlemektedir. 2004 yılındaki bütçesinden sağlığa ayrılan %2.6'lık payın, ülkenin savaştan yıkılarak, yoksulluk içinde çıktığı 1923-1930'lu yıllarındaki oranlara yaklaşması(%2.2 civarı)[621], 2004 yılı bütçesinden ayrılan payın 1938'e göre %36 düşük olması[622] devletin bu alandan elini çekmeye başladığına dair en çarpıcı örneklerdendir. Sağlık Bakanlığı bütçesinin genel bütçe içindeki oranı 1981-2004 arası ortalama %3.25 düzeyindedir[623] ve bu rakam hem 1960-80 arası dönemden hem de 1950'lerden daha düşüktür. Oysa, Dünya Sağlık Örgütü, Türkiye gibi ülkeler için, en az %10'luk bir oran önermektedir.[624] Türkiye kendi gelir grubundaki ülkeler arasında Sağlık Bakanlığı'na en düşük kaynak ayıran iki ülkeden birisidir. *"Türkiye ile aynı gelir dilimine yerleştirilebilecek (2500-4000 dolar) toplam 14 ülkenin, Türkiye dışında yalnızca birisinde(Meksika) Sağlık Bakanlığı bütçesinin genel bütçe içindeki payı %3'tür. Diğer 12 ülkenin tümünde bu oran*

---

[616] OECD, "Eğitime Bakış: OECD Göstergeleri – 2005", www.oecd.org/dataoecd/57/63/35317215.pdf,12.07.2006
[617] World Bank(2005b), a.g.m.
[618] SÖNMEZ, Mustafa, "İstanbul, Parisleşmenin Neresinde?", 2005c http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=3771, 12.08.2006
[619] ŞENER, Orhan, "Türkiye'de Optimal Kaynak Ayrımında Sapmalar (Sosyal Hizmetler Örneği)", Türkiye'de Kamu Ekonomisi ve Mali Kriz, XII. Türkiye Maliye Sempozyumu (15-17 Mayıs 1997, Antalya), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul, 1998, s. 222.
[620] Meryem Koray bu alandaki son yıllardaki gelişmeleri "piyasalaşan sağlık" olarak ifade etmektedir: KORAY(2005), a.g.e. , s.172
[621] SOYER, a.g.m.
[622] AYDOĞAN Metin, 1923,1938, 2004 Yılı Devlet Bütçeleri ve Türk Halkı İçin Anlamı, http://www.1001kitap.com/Guncel/Metin_Aydogan/turkiye_uzerine_notlar/turkiye78devletbutceleri.html, 01.08.2006
[623] SAĞLIK BAKANLIĞI, Sağlık İstatistikleri, Sağlık Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2004
[624] SOYER, a.g.m.

daha yüksektir ve %5 ile %21 arasında değişmektedir (Örneğin Botsvana ve Brezilya'da %5, Kosta Rika'da %21, Panama'da %18 şeklinde olduğu görülüyor)."[625] Türkiye OECD ülkeleri içinde, sağlık harcamalarında kamunun payının en az olduğu iki ülkeden biridir. Toplam sağlık harcamaları içinde kamunun payı hemen hemen tüm OECD ülkelerinde %50-90 aralığında iken sadece ABD ve Türkiye'de %50'nin altındadır.[626]

Eğitime ayrılan kaynaklarının yetersizliği nasıl ki özel harcamaların oranını yükseltti ise, sağlıkta da Sağlık Bakanlığı'na ayrılan kaynakların yetersizliği, Sağlık Bakanlığı harcamaları içinde döner sermaye payını giderek daha da artmasına yol açmıştır. 1988'de %14.2 olan döner sermaye harcamalarının Sağlık Bakanlığı bütçesi içindeki payı, 1998'de ikiye katlanmış, %28.3 olmuştur ve bunun anlamı, kamu sağlık kurumlarındaki hizmetin daha da fazla paralı hale gelmesidir.[627] Soyer'e göre Sağlık Bakanlığı'nın hastane personelinin maaşını ödeme dışında hastanelere çok az kaynak ayırmakta, onun dışında hastanelerin kendi ihtiyaçlarını önemli ölçüde döner sermayeden, yani hastalarda aldıkları paralardan karşılamaktadır. Üniversite Hastaneleri'ndeki durum ise daha dramatiktir. Üniversitelerdeki sağlık harcamaları içinde genel bütçe payı 1989'dan sonra gerilemiş, buna karşın döner sermaye payı 1992'de %37 iken, 1997'de %68'e çıkmıştır. Döner sermayenin önem kazanması, üniversitelerin sadece mali tablosunu değil, genel öncelikleri ve işlevini etkilemiştir. Örneğin eğitim harcamaları 1992'de %30'dan 1998'de % 15'e, mediko harcamaları da %11'den %2'ye gerilemiştir. *"Para kazanan etkinliklerin, üniversitenin asıl işlevinin önüne geçmesi sürecinin uzantısı, üniversitelerin bundan böyle kısılan kamu kaynaklarının yerine hastalardan ve öğrencilerden alacakları parayı geçirmelerinin artması ve meşrulaşmasıdır."*[628]

Sağlık hizmetlerinin giderek daha fazla bütçe dışı gelirlerle yürütülmesi her hangi bir sosyal güvenlik mekanizmasına bağlı bulunmayan kesimleri daha fazla tehdit etmekte iken 1992 yılında "Yeşil Kart" uygulaması başlatılmıştır. Bu uygulama ilaç harcamalarını karşılamasa da tedavi masraflarını karşılayarak, sağlık sisteminin paralı hale gelmesiyle doğabilecek büyük bir toplumsal sorunu kısmen hafifletmiştir.[629] Ancak yine de Türkiye nüfusunun %30'u

---

[625] PALAMUT,YÜCE, a.g.m.
[626] SOYER, a.g.m.
[627] SOYER, a.g.m.
[628] SOYER, a.g.m.
[629] Prof.Dr. Şükrü Hatun Yeşil Kart uygulamasının işlevini şu çarpıcı ifadelerle anlamaktadır: *"Kocaeli Tıp Fakültesi Çocuk Kliniğine Ekim 2002 itibarıyla bu yıl yatan 986 çocuðun 413'ünün yeşil kart sayesinde hastaneye yatabilmiş olması ülkemizin görece gelişmiş bir bölgesinde bile "Yeşil Kart"ın ne kadar önemli bir işlev gördüğünü göstermektedir. Kim ne dersin "Yeşil Kart" uygulaması, "serbest piyasa" tapınması ile geçen son 20 yılda devletin belki de "sosyal" yanının en çok göründüğü uygulama özelliği taşımaktadır. Kamu hastanelerinde çalışan bütün hekimler bilirler ki "Yeşil Kart" uygulamasına son verildiği gün bu ülkede binlerce hasta tedavisiz kalır ve ölür. Yoksulları koruyan bir düzenleme yapmadan "Yeşil Kart"ı kaldıran bir hükümet,*

-Yeşil Kart da dahil olmak üzere- hiç bir sağlık güvencesinden faydalanamamaktadır. Bu %30'un büyük bir kısmını Yeşil Kart kriterlerine uymayan; ancak buna rağmen sağlık giderlerini karşılayamayacak ekonomik durumda olan kimseler oluşturmaktadır ve bu kişiler genellikle sabit iş sahibi olmayanlar ve sigortasız çalışanlar, her ne kadar gelir sahibi olsalar da gelecek güvencesi olmayan ve aynı zamanda bütçelerinin büyük bir çoğunluğunu yiyecek giderlerine harcayan kimselerdir.[630]

1980 sonrası sağlık hizmetlerindeki bir diğer gelişme de özel sektörün yatırım atağıdır. Özel sağlık yatırımlarının kamu sağlık yatırımlarına oranı 1996'da 1.72 kat iken 2000'de 2.61 kata çıkmıştır.[631] 2004 itibariyle, İstanbul'daki 33 bin 721 yatağın 8 bini, yani %23'ü özel hastanelere aittir.[632] Kamu hastanelerinin yetersizliği ve talebi karşılayamaması üzerine, önce özel tıp merkezlerinden MR, röntgen, laboratuar gibi hizmetler satın alınmaya başlanmış, 2005'te "Sağlıkta Dönüşüm Programı"nın bir parçası olarak kamu hastanelerinin yaptığı tüm sağlık hizmetleri devlet tarafından özel hastanelerden satın alınmaya başlanmıştır. Ancak 2006 yılında özel sektörün kâr güdüsüyle, sağlık hizmetinin kamusal niteliği çatışmaya başlamış, stand-by anlaşması doğrultusunda faiz dışı fazla hedefini tutturabilmek için alınan tasarruf tedbirleri gereği teşhis ve tedavi ücretleri sınırlı tutulunca, özel hastaneler devletin sosyal güvenlik kurumlarına bağlı hastaları kabul etmemeye veya daha yüksek oranlarda ücret farkı ile kabul etmeye başlamışlardır.[633] Bugün gelinen noktada yıllardır yeterli kaynak aktarılmayan, tasarruf tedbirleriyle hizmetleri durdurma noktasına gelen kamuya ait hastaneler talebi karşılayamamakta[634], özel hastaneler kârlarından vazgeçmek istememekte, hükümet faiz dışı fazla hedefini tutturmaya çalışmakta, tüm bunların doğal sonucu olarak sağlık hizmetleri daha fazla paralı hale gelerek, yoksulların bu hizmete ulaşması zorlaşmaktadır. Koray'ın ifadeleri ile de "…sağlık hizmetleri giderek pahalılaşmakta, özel

---

"Devlet eliyle" meydana gelecek ölümlerin sorumlusu olacağını göze almış olmalıdır.": HATUN, Şükrü, "Çocuk Hakları Sözleşmesinin 13. Yılında
Yoksulluk ve Çocuklar", Türk Tabipler Birliği, Ankara, Kasım 2002, s.25
Üzerine Etkileri

630 KEYDER, Çağlar, vd., "Sağlık Sistemi Primle Değil, Vergiyle Yürür", 20 Nisan 2006**,** http://www.bianet.org/2006/04/20/77976.htm, 01.08.2006

631 SOYER, a.g.m.

632 SÖNMEZ(2005c), a.g.m.

633 "Sağlıkta tasarruf tartışması sürüyor", http://www.ntvmsnbc.com/news/289988.asp, 03.08.2006

634 "Tıp fakültesi hastanelerini isyan ettiren, 1 Temmuz 2006 tarihli Tedavi Yardımına İlişkin Uygulama Tebliği, YÖK tarafından yargıya taşındı. YÖK, tebliğin iptali ve yürütmesinin durdurulması istemiyle dün Danıştay'da dava açtı. Dava dilekçesinde, "Verilen sağlık hizmetindeki harcamaları bile maliyetinin çok altında değerlendirerek ödeme yapılması yönündeki bu tebliğ, üniversite hastanelerinin sadece sağlık ocağı gibi çalışmasına neden olacaktır" denildi. Dilekçede,(…) "hiçbir sağlık kuruluşunda belirlenen bu kıstaslara göre sağlık hizmeti verilmesi, teşhis konulması ve tedavi yapılmasının mümkün görülmediği" vurgulandı. Sosyal güvenlik kurumlarına tabi çalışan, ödedikleri prim karşılığı sağlık hizmetlerinden yararlanan kişilerin, bundan böyle "paraları olduğu sürece" sağlık hakkından yararlanabileceklerine dikkat çekildi. (…) Dilekçede ayrıca "Tasarruf adı altında uygulanmak istenen bu tebliğ ile aslında sosyal hukuk devleti ilkesi yok edilmektedir(..)" denildi.": Cumhuriyet Gazetesi, 4 Ağustos 2006

kesimde önemli bir sağlık hizmeti piyasası doğmaktadır”.[635]

Sağlık hizmetlerindeki kamunun rolünün giderek sınırlı hale gelmesinin sağlık hizmetlerindeki adaletsiz tabloyu daha da bozacağı tahmin edilmektedir. Ata Soyer’in ve Türk Tabipler Birliği’nin sunduğu eşitsizlik verileri[636] gelir dağılımındaki adaletsizliğin aynı şekilde sağlık hizmetlerine erişimdeki adaletsizliğe yansıdığını ve yoksulluk tehdidi ile karşı karşıya olan kesimlerin sağlık hizmetlerinden de uzak kaldığını göstermektedir:

- Bebek ölüm hızı kırsal yörelerde binde 39 iken, kentte 23; Doğu’da binde 41 iken Batı’da binde 22 ve Güney’de 29 olurken ve kuzeyde 34 olmaktadır. 1978’te kırda bebek ölüm oranları kentin 1.23 katı iken, 2003’te 1.70 katı olmuştur. Diyarbakır'da yaşayan çocukların %80'ninin doktora getirilememe nedeni olarak ekonomik yetersizlikler gösterirken, Kocaeli’de bu oran %18.6’ya düşmektedir.

- En yoksul %20’lik grupta bebek ölüm hızı binde 99 iken, en zengin %20’lik grupta bu hız binde 25.4’e kadar gerilemektedir. Beş yaş altı çocuk ölüm hızı açısından bakıldığında ise, en zengin ve en yoksullar arasındaki farkın 4.6 kata çıktığı görülmektedir.

- Kamu sağlık kurumlarında doğum yapma açısından en zenginler %77.3’lük bir orana sahipken, en yoksulların %27.1’i kamu olanaklarından yararlanabilmektedir. En zengin kesimlerde özel sağlık kurumunda doğum yapanların oranı %14.4 iken, en yoksulların sadece %1’i bu olanağı kullanmaktadır. Doğum öncesi bakım almayanların oranı en yoksul %20’lik gelir diliminde %67.1 iken, en zengin %20’lik grupta ise %7.8’dir. 1988’de doğum öncesi bakım almayanların kırdaki oranı kenttekilerin oranının 1.65 katı iken, bu oran 1998’de 2.21 olmuştur. Aynı şekilde 1988’de 2.03 kat olan Doğu-Batı farkı, 1998’de 4.36 kata çıkmıştır;

- Tam aşılı olmayan çocuk oranı, 1993 yılında, en yoksul %20’lik gelir diliminde %59.3 iken, en zengin %20’lik dilimde bu oran %18.1’dir.

- Sağlık hizmetlerine daha zor ulaşan yoksullar, olumsuz yaşam koşulları nedeniyle sağlık hizmetine daha çok ihtiyaç duyan kesimlerdir. En yoksulların çocuklarında ishal görünme oranı %31.2 iken, en zenginlerin çocuklarında %19.4’e düşmektedir.

Sağlık hizmetinde devletin yetersizliklerinin eşitsizlikleri büyüttüğü, büyüyen eşitsizliklerin ise yoksulların yaşamını veya en azından yaşam standartlarını etkilediği açıktır. 1980 sonrası faiz ödemelerinin devlet bütçesindeki artan ağırlığı kamunun sağlık hizmetlerindeki

---

[635] KORAY(2005), a.g.e., s.174

[636] SOYER, a.g.m.; TTB, Türkiye Sağlık İstatistikleri 2006, Eds. Onur Hamzaoğlu, Umut Özcan, Ankara, Aralık 2005

yetersizliklerinin önemli bir nedenidir. Ancak sağlık hizmetlerinin kamusal niteliğini değiştirecek köklü dönüşümün adımları 2000'li yıllarda atılmış, 2005 ile beraber "sağlığın piyasalaştırılması"na[637], metalaşmasına[638] yol açacağı iddia edilen "Sağlıkta Dönüşüm Programı" uygulamaya sokulmuştur.

Genel Sağlık Sigortası(GSS) bu programın belki de en önemlisi maddesidir. GSS sisteminde, finansman ile sağlık hizmeti üretimi birbirinden kesin olarak ayrılarak, sistem "sağlık hizmeti satın alınması" mantığı çerçevesinde kurulmaktadır. Sağlık Bakanlığı bünyesindeki sağlık kuruluşları özerkleşerek "sağlık işletmesi" statüsüne geçirilecektir.[639] Sağlık hizmeti GSS, özel sağlık sigortaları ve "katkı payı" adı altında hizmeti alanın ödediği paralarla finanse edilecektir.[640] GSS'den faydalanmak için prim ödenmesi gerekecek, yoksullar için önemli bir olanak olan yeşil kartlar iptal edilecek, primi ödeyemeyenlerin(aylık geliri 116.6 YTL'den az olanların) primi devletçe karşılanacaktır. Ancak bu noktada ciddi itirazlar ortaya çıkmaktadır. Asgari ücretin 1/3'ünün üzerinde kazancı olan herkesten en az asgari ücretin %12.5'u oranında prim toplanması çok da gerçekçi görülmemektedir.[641] Asgari yaşam standartına yeteceği iddia edilen asgari ücretin üçte birini kazanan, yani "gelirini büyük bölümünü yiyeceğe ayırdığı" kolayca tahmin edilebilecek kişilerin sağlık sigortasına prim yatırmayı "lüks" göreceği söylenmektedir. Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu bünyesinde konuya dair yapılan bir çalışmaya göre "Öngörülen GSS taslağı bu haliyle uygulanırsa, Adıyaman gibi iş sahası dar, gelir düzeyi düşük bir bölge sağlık sisteminden dışlanacak, ayrıca nüfusun prim ödeyemeyecek durumda olan geniş bir kesimi sağlık hizmetlerinden mahrum bırakılacak"tır.[642] GSS sisteminin ikinci önemli özelliği de tanımlanan "Temel Teminat Paketi" dışındaki hastalıkların parasının hasta tarafından karşılanması gerektiğidir. Bu paketin içeriği ise Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından "gerekli görüldüğü takdirde" daraltılabilecektir.[643] Ataay, temel teminat paketinin çok dar tutulacak olması nedeniyle, yurttaşların "katkı payı" adı altında ek ödeme yapmak ya da ikinci bir sigorta yaptırarak özel

[637] KORAY(2005), a.g.e., s.174

[638] ATAAY, Faruk, "Kamu Hizmetlerinin Metalaştırılması ve Sağlıktaki Yansımaları", Toplum ve Hekim (TTB Yayını), Ankara, Ocak-Şubat 2005.

[639]Programda sağlık kurumları sağlık işletmeleri olarak anılmaktadır: İstanbul Eczacılar Odası; "GSS, Aile Hekimliği, Sağlık İşletmeleri, Sağlığımız Neye Dönüşüyor", Havan, İstanbul 2006, s.5

[640] ATAAY, a.g.m.

[641] "Nitekim yine prim sistemine dayalı olan Bağ-Kur'daki borç sorunları ve bu borç sebebiyle hem sağlık hizmetlerinden yararlanamayan hem de devlet karşısında suçlu duruma düsen kesimin toplam Bağ-Kurluların yüzde 60'ını oluşturması buna bir örnek teşkil etmektedir": KEYDER, ÜSTÜNDAĞ, AĞARTAN, YOLTAR, a.g.m.

[642] Sosyal Politika Forumu, Genel Sağlık Sigortası Üzerine Görüşler – II, Radikal 2, 09 Ocak 2005

[643] Örneğin AB sürecinde benzer bir dönüşümü yaşayan Bulgaristan'da sağlık hizmetleri için paket uygulamasına geçilmiş ve bir süre sonra ağız ve diş sağlığı hizmetleri paket kapsamı dışına çıkarılmıştır: İstanbul Eczacılar Odası, a.g.m..

sağlık sigortası kapsamına girmek zorunda bırakılacaklarını iddia etmektedir.[644] Nitekim 2006'da daha GSS sistemine geçiş tamamlanmadan bir çok teşhis/tedavi hizmeti ve kimi ilaçların tasarruf amacıyla sigorta kapsamı dışında bırakılması[645] bu iddiayı gerçekçi kılmaktadır.

Sonuç olarak 1980 sonrası eğitim ve sağlık gibi temel kamu hizmetlerinde devletin yarattığı boşluk özel sektör tarafından doldurulmaktadır. Bu durum dünyadaki temel hizmetlerin özelleştirilmesi yönündeki gelişmelerle de paraleldir. Dönem içerisinde sağlık ve eğitim başta olmak üzere, hizmetlerin hizmeti alanlar tarafından finanse edildiği bir sistem giderek daha fazla yerleşmiştir.[646] Bu finansman biçimi ve özel sektörün ağırlığının, piyasanın belirleyiciliğinin artması, temel hizmetlerin kamusal niteliğini yitirmesine yol açmaktadır. Bu durum bir taraftan yoksulluk tehdidi altındaki kesimlerin, parasız sosyal hizmetler sayesinde yararlandıkları ücret dışı gelirlerden radikal biçimlerde yoksun bırakılmaları anlamına gelmekte, bir taraftan da temel hizmetlerin üst sınıflardan alt sınıflara gelir aktarma işlevinin tersine dönmesine yol açmaktadır. Özellikle 2000'li yıllarda "2.Kuşak Reformlar" ile hız kazanan bu dönüşümün önümüzdeki yıllarda yoksullaşmayı artırıp süreklileştirmesi beklenmelidir .

2.4.3 1980 Sonrası İçin Genel Değerlendirme

1980 sonrasındaki dönüşüm sürecinde piyasa ekonomisinin güçlendirilmesi ve ekonominin dış rekabete açılması, ekonomide sermaye birikiminin ve verimlilik artışının başlıca kaynağı olarak ele alınırken, kamunun ekonomideki rolünün küçültülmesi ve mali piyasaların serbestleştirilmesi 1980 sonrası uygulanan iktisat politikalarının temelini oluşturmuştur. Bu küçülme ve serbestleşme politikaları ile yoksulların yoksullukları ile baş edebilmelerini sağlayan ithal ikameci döneme has birçok mekanizma kademeli olarak zayıflamış veya yok olma aşamasına gelmiştir. Bu mekanizmalardaki değişim ve yoksulluğa etkileri şu şekilde sıralanabilir:

- Tarımdaki liberalleşme adımlarına ve dış rekabete açılma sürecine paralel olarak bu

---

[644] ATAAY, a.g.m.

[645] MALİYE BAKANLIĞI, "Tedavi Yardımına İlişkin Uygulama Tebliği (Sıra No: 8)", Resmi Gazete, Sayı: 26215, 1 Temmuz 2006

[646] Daha önceden de belirtildiği gibi barınma alanına dair kamusal olarak nitelenebilecek bir hizmet zaten hemen hemen hiç omamıştır. Ancak temel alt yapı hizmetlerinin(elektrik, su, doğalgaz gibi) özelleştirilmesine dair girişimler 20000'li yıllarda daha fazla gündeme gelmekte ve parça parça da uygulanmaya başlanmaktadır. Bu özleştirmelerin yoksullar açısından olası etkileri artan maliyetlere rağmen elektrik fiyatlarının yükseltilmemesine tepki gösteren özel otoprodüktörlerin 1 Temmuz'da ucuz tarifenin uygulandığı saatlerde elektrik şartel indirerek zam istediler. Bu zam gerçekleşir veya gerçekleşmez, yaşananlar, temel altyapı hizmetlerinin kamusal bir hizmet olarak yürütülmemesi ve piyasalaşmasıyla, piyasa aktörlerinin kar hedeflerinin hem hizmetin sunumunu hem de fiyatını etkileyeceği açıktır. (Anadolu Ajansı, "Elektriğe ve Doğalgaza Zam Kapıda", Hürriyet, 31 Temmuz 2006 ve Elektrik Mühendisleri Odası; "Elektrik Sistemi Alarm Veriyor"; 3 Temmuz 2006, http://www.emo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=48267&tipi=3&sube=0.

kesimine yönelik çeşitli destekleme biçimlerinin kademeli olarak zayıflatılması ve kaldırılması, özellikle geçimlik üretim yapan yoksul köylülüğün kırdan kente göçünü hızlandırmıştır. Bu göçlerin geçmişte olduğu gibi zincirleme şekilde değil tüm aile bireylerinin beraber kente gelmesi şeklinde gerçekleşmesinin önemli sonuçları olmuştur. Bunlardan bazıları, kente aşamalı ve esnek uyum sağlama olanaklarının bulunamaması, çok çocuklu ailelerin kente gelmesinden doğan maliyetlerin dayanışma ilişkileriyle karşılanamaması ve göçerlerin kırsal bağlarının yok olmasıyla bu kesimden gelen desteklerin kesilmesidir.

- 1980 sonrası Türkiye tarım ülkesi olma özelliğini yitirirken, sanayileşmede yaşanan zaaflar yoksulluğun kentlerde yeniden üretilmesine yol açmıştır. Kentte yeterli istihdamın yaratılmadığı, istihdam yapısının ve endüstriyel ilişkilerin önemli dönüşümler geçirdiği ve ücretlerin reel olarak gerilediği koşullarda göçler, yoksulluğun kentlere taşınması anlamına gelmektedir.

- İhracata yönelik büyüme sürecinde, ücretlerin baskılanması yoluyla dış ticarette rekabetin arttırılmasına ve iç talebin düşürülerek ihraç edilecek artığın yaratılmasına çalışılmıştır. Türkiye sanayisindeki ihracat hamlesi, teknolojik bir sıçramaya dayalı verimlilik artışına değil, büyük oranda standart teknolojili emek yoğun, düşük katma değerli sektörlerde ücretlerin bastırılmasıyla sağlanan rekabet gücüne dayandığı için "ihracata dayalı büyüme" genel olarak ücretli kesimleri yoksullaştırıcı bir büyüme olarak yaşanmıştır.

- İthal ikameci büyüme sürecinde göreli olarak istikrar kazanan istihdam yapısı, endüstriyel ilişkiler ve sosyal haklar, ihracata yönelik ekonomiye rekabet gücü kazandırmak için köklü bir biçimde değişime uğramıştır. Güvencesizleştirme, sendikasızlaştırma ve özelleştirme, ücretlerin bastırılmasına, yeterli istihdam olanakları yaratılamamasına ve dolayısıyla kent yoksulluğunun yaygınlaşmasına yol açan gelişmelerdir. Kente göç eden kır yoksullarının 1960'lardaki enformel sektörden formel-güvenceli istihdama "terfi" olanakları da 1980 sonrası giderek azalmaktadır.

- Finansal serbestleşme ile birlikte ulusal ekonominin dışa bağımlılığı artmış, reel üretim yapısı dalgalanmaya itilmiş ve sermaye kesimlerindeki rantiyer eğilimler güçlenmiştir. Bu durum birçok zaman ekonomik büyümeyi takip eden bir istihdam artışının gözlenememesine neden olmaktadır. Büyüme ile istihdam arasındaki bağın zayıflaması, "yoksullaştırıcı büyüme" sürecinin bir diğer yansımasıdır. Finansal serbestleşme sürecindeki yapısal sorunlar nedeniyle yaşanan krizler önemli bir yoksullaşma dinamiği olarak 1980 sonrasına damgasını vurmuştur.

- Sermaye yönelik vergilendirmedeki zaaflar ve dış ticaretin yapısından doğan dış açıklar, borçlanmayı giderek önemini artıran bir kaynak yaratma yöntemi haline getirmiştir. Böylece devlet bütçesinin büyük bir bölümünün faiz ödemelerine ayrıldığı bir sürece girilmiş; bu politika ile dönem boyunca parasal kesim güçlenirken, devletin istihdam yaratıcı yatırımlar için kaynak tahsisi giderek olanaksızlaşmış, temel kamu hizmetlerinde kaynak sıkıntıları gündeme gelmiştir. 1990'lar Türkiye'sinde devlet bütçesi üretici ve yatırımcı niteliğini tümüyle terk etmiş, ikincil bölüşüm ilişkileri kapsamında toplumun varlıklı kesimlerden yoksul kesimlere yönelik kaynak aktarımın fonksiyonunu tamamen yitirmiş, aksine toplumun yoksulluk tehdidiyle karşı karşıya olan alt sınıflarından üst sınıflarına kaynak aktarımının bir aracı haline dönüşmüştür.

- Devletin istihdam yaratıcı yatırımlardan elini çekmesi ve temel kamu hizmetlerindeki zayıflama sadece kaynak sıkıntısı ile ilgili bir durum değildir. 1980 sonrası "devletin küçültülmesi" uygulanan ekonomi politikalarının temel sloganlarındandır ve devlet hizmetler alanında da küçülmeye başlamıştır. Devlet küçülürken eğitim ve sağlık başta olmak üzere temel kamusal hizmetlere sermayenin ilgisinin giderek artması, bu hizmetlerin piyasalaşma sürecinin başlamasına neden olmuştur. Hizmetlerin piyasalaşma süreci, hane ihtiyaçlarının giderek daha büyük bir bölümünün 'satın alınmak' zorunda kalınmasına neden olmakta, harcamalar artmaktadır. Ücretlerin düşürülmesinin yanı sıra harcamaların artması da önemli bir yoksullaşma dinamiğidir.

- 1980 sonrası sermayenin konut piyasasına olan ilgisinin artmasıyla kentsel rantların önem kazanması ve sermaye ilgisinden "uzak" arsa stokunun kalmaması kent yoksullarının yaşamını ve gecekondulaşma sürecini önemli ölçülerde etkilemiştir.

- Tüm bunların sonucu olarak Cumhuriyet tarihinin büyük bir bölümünde kırsal alanla özdeş olan yoksulluk kentsel alanda da aynı oranlarda görülmeye başlanmış, hatta kentsel alanlarda yoksulluğun şiddetinin ve yoğunluğunun bir miktar daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

- Bugün yaşanan yoksulluk, geçmiştekinden farklı olarak sadece yeni göç edenleri değil, toplumun daha geniş bir kesimini etkisi altına alarak sürekli biçimde yaygınlaşan "yeni kentsel yoksulluk" olarak kavramsallaştırılmaktadır.

Kısacası 1980 sonrası tarım kesimi çökme noktasına gelirken kente göçü tetiklerken, kentlerin yoksullar için eski "olanaklar"ı barındırdığı söylenemez. Gecekondu edindirme politikaları; patronaj ilişkileriyle KİT'lerde veya özel sektörde düzenli bir işe terfi imkanı; büyük oranda parasız sunulan temel kamu hizmetleri; aile-hemşeri dayanışması artık yoksuların geçim

stratejisi olma özelliklerini önemli ölçüde yitirmişlerdir. Sonuç olarak *"Bir tarafta küresel kapitalizm ile bütünleşme süreci içinde zenginleşen bir grup oluşurken, öbür tarafta güvenceli istihdam olanaklarının azalması, gelirlerin düşmesi, sosyal hizmetlerdeki harcamaların kısılması sonucunda giderek yoksullaşan bir grup ortaya çıkmıştır. Savaş sonrası ekonomik kalkınma döneminin sona ermesiyle birlikte toplumun tüm kesimleriyle ilerlemesi söylemi geride kalmıştır."*[647] Bu nedenle dışa açılan liberal ekonomide yoksulluk ithal ikameci büyüme sürecindeki gibi geçici bir toplumsal olgu değildir ve bir "geçiş kategorisi" olarak ele alınamaz. Oğuz ve Işık'ın ifadesiyle *"…yoksulluk, sürekli olmayan bir kesimin girip çıkabildiği bir olgu idi. Şimdiyse, eskisi ile kıyaslanamayacak ölçüde umutsuz, yükselebilme umudu ve hayali olmayan yeni bir kesim ortaya çıktı. Bu kesim için korkarız yoksulluk kalıcı."*[648]

---

[647] ERMAN, a.g.m.
[648] Oğuz Işık ve Melih Pınarcıoğlu ile bir röportajdan: http://www.denizfeneri.org.tr/icerik.asp?icerik_id=1267**,** 03.08.2006

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti uzun süreli savaşların ardından yoksul bir ülke olarak kuruldu. 1923 yılında kişi başına GSMH 45 dolar seviyesindeydi. Nüfusun dörtte üçünden fazlasının yaşadığı kırsal yerlerde yoksulluk, daha yakıcı bir toplumsal problem olarak yaşanıyordu. Oldukça kıt olan kaynakların, milli burjuvazi ve milli ekonomi oluşturulması ve sanayileşme hedeflerine seferber edilmesinin yanı sıra 1929 krizinin ve 2.Dünya Savaşı'nın olumsuz etkileri(yeni vergiler, işgücünün silah altına alınması, angarya çalıştırma vs.) kırlardaki yoksulluğun daha derin bir toplumsal problem haline dönüşmesine yol açtı. Dönemin devletçilik uygulamaları esas olarak yaratılmaya çalışılan milli burjuvazinin desteklenmesi hedefiyle sınırlı kaldı ve yoksul kesimlere kaynak aktarımının bir aracı olarak değerlendirilebilecek sosyal politika uygulamaları bu sınırın içerisinde devreye girebildi. Ulusal ekonominin ve burjuvazinin oluşum sürecindeki iktisadi tercihler, savaşlar ve krizler, özellikle kırlarda yoğunlaşan yoksulluğun aşılabilmesini oldukça zor hale getirdi. Tüm bu sınırlılıkların içerisinde, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra ücretsiz ve yaygın bir eğitim sisteminin kurulduğunu, Sağlık Bakanlığı'nın bütçeden aldığı payın bugünkünden bile yüksek olduğunu, yani bütçe vasıtası ile toplumun alt kesimlerine yönelik kaynak aktarımının sağlandığını da göz ardı etmemek gerekmektedir.

1946 sonrasının iki kutuplu dünyasında Türkiye'yi yönetenler ABD'nin merkezinde olduğu kapitalist sisteme entegrasyonu tercih ederken, uluslararası iş bölümüne eklemlenme sürecinde hafif sanayi kollarına ve tarıma dayalı büyüme politikaları benimsendi. Bu tercihlerle birlikte dış yardımlar ve krediler ülkeye akmaya başladı ve makineleşmenin hız kazanmasıyla tarım kesiminin milli gelirdeki payı 1953'e kadar artış gösterdi. Tarımdaki büyümenin etkisiyle ülke ekonomisi de büyüdü ve 1947 yılında 137 dolar olan kişi başına GSMH 1953'te 247 dolara yükseldi. 1950'lerin başlarında devletin tarımı desteklemek için sunduğu kredi olanaklarından, makineleşmeden ve kırsal kesim topraklarında özel mülkiyetin genişlemesinden daha çok büyük toprak sahipleri yararlansa da tarım kesimindeki büyümeyi merkeze alan ekonomi politikalarının kırlarda yoksulluğu azaltıcı etkileri oldu. 1950'li yıllarla beraber emeğin tarımdan kent ekonomisine kayma süreci de hızlanmaya başladı. Bu yıllarda tarımdaki mekanizasyonun ve ticarileşmenin etkisiyle kırdan koparak kentlere gelmeye başlayan kesimler kentlerde ucuz işçi olarak istihdam edilse de, kırlarda uzun yıllar yoksullukla boğuşan bu kesimler için işçileşme süreci "yukarıya doğru" bir sosyal hareket olarak yaşanmıştır. Bu gelişmelerden dolayı 1950'li yılların başları, savaş döneminde yaşam standartları oldukça düşen, yoksullaşan kesimlerin bilincinde "altın yıllar" olarak yer bulmuştur.

Sermaye birikimi ve büyüme sağlanırken yoksulluğun da azaldığı, "tüm kesimleri memnun eden" bu politikaların ciddi yapısal sorunları vardı: Uluslararası işbölümünde düşük katma değer üreten sektörlerde uzmanlaşma, ithal girdi kullanımı zorunluluğu ve dış kaynaklarla beraber ihraç edilen yeni tüketim alışkanlıkları ithalatın ihracattan hızlı artışına neden oluyor, dış açıklar büyüyordu. Bu koşullarda uygulanan ekonomi politikalarının devamlılığı da dış yardım ve kredilere bağımlıydı. Bu yapısal sorunlara dünya çapında tarım fiyatlarının düşmesi ve dış kredilerin azalması gibi konjonktürel gelişmeler eklenince ekonomide yeni arayışlar başladı. Tam da bu dönemde dünyada meta dolaşımının yerine sermaye dolaşımı önem kazanmaya başlıyor, metropol sermayesinin yatırım malları ihraç ettiği çevre ülkelerdeki sermaye grupları yeni bir sanayileşme sürecini başlatıyordu. İşte tam da bu süreçte Türkiye ekonomisinde yaşanan tıkanma, ithal ikameci sanayileşmeye doğru ilk adımların atılmasına neden oluyordu.

1950'lerin ikinci yarısında sanayileşme doğrultusunda adımlar atılırken, iç ticaret hadleri de tarım aleyhine gelişiyordu. Bu durum, küçük toprak sahibi köylünün kendine yetecek gelir düzeyinden yoksun kalmasına yol açmaktaydı. Ancak DP'de belirleyici gücü olan büyük toprak sahiplerinin taleplerinin karşılanmasından da geri durulmadı. Bu durum, kırsal kesimdeki güç ilişkilerini büyük toprak sahipleri lehine değiştiriyordu. Büyük toprak sahiplerinin elinde toplanan tarımsal destek, bir taraftan kırlarda mülkiyet ve üretim yapısını değiştirerek yoksul köylülerin göç etmek zorunda kalmasına neden olurken bir taraftan da gevşek para politikasıyla finanse edildiği için enflasyonist etkiler yaratıyor, ücretlerin reel olarak gerilemesine ve yoksullaşmaya neden oluyordu. Yükselen enflasyon yeni filizlenmeye başlayan ithal ikameci sanayinin kârlılığını da artıran bir faktördü. Toprak sahiplerine yönelik hesapsız desteklerle ortaya çıkan ve sanayi kesiminin de kârlılığını artıran enflasyon, yoksullaştırıcı etkileriyle, tüm toplumsal kesimlerin memnun olduğu altın çağın bitişinin önemli sembollerindendir.

Planlı bir sanayileşmenin söz konusu olmadığı 1950'li yıllarda kente gelenlerin tamamı istihdam edilememiş, kentlerde ilk kez açık işsizlik ortaya çıkmıştır. Bu dönemde kentler gecekondularda yaşayan, "marjinal" diye ifade edilen faaliyetlerle, küçük üreticilik ve hizmetlerle yaşamını sürdürmeye çalışan topluluklar ile tanışır. Bu topluluk, dönemin kent yoksullarıdır. Yani bu dönemim yoksulluğu, Avrupa'da kapitalizmin geliştiği ilk yıllardaki gibi, "bütün sınıfların inkarı" bir olgu olarak tartışılmaktadır. 1950'ler boyunca yoksulluk sorununa dair, istihdam ve barınma alanında herhangi bir sosyal önlem alınmamıştır. Ancak bu dönemde "hastanelerin genel bütçeden finanse edilmesi" ilkesinin benimsenmesi 1960 sonrası sosyal devlet uygulamalarının bir nüvesidir. Cumhuriyet tarihinin istikrarlı bir şekilde

gelişen tek sosyal devlet uygulaması bu dönemde de devam etmiş, 1950'ler boyunca okullaşma oranının artmasıyla yoksul kesimlere parasız sunulan eğitime ulaşması kolaylaşmıştır.

1960'lara gelindiğinde ithal ikameci sanayileşme hedefinin planlı bir ekonomiyle beraber gerçekleştirilmesi benimsenir ve önemli bir büyüme de sağlanır. 1960'da 358.6 dolar olan kişi başına GSMH beş katın üzerinde bir artışla 1979'da 1876.8 dolara yükselmiştir. Bu dönemde hem özel sermaye birikiminde sanayileşmenin başat rolü hem de devletin bu süreci destekleyici yatırımcı özelliği istihdam olanaklarını genişletmiştir. Bu nedenle 1950'lerin ortalarından 1980'lere kadar, kırdan kente göç edenlerin yaşadığı yoksulluk bir "işçileştirme eşiği" olarak tanımlanabilir. Yani dönemin kent yoksulluğu ve marjinal istihdam biçimleri, kırdan kente göç edenlerin sanayi işçiliğine veya kamu çalışanı statüsüne geçiş öncesinde yaşadığı kısa bir duraklama anıdır. İç pazara yönelik üretimin neticesinde ücretlerin sadece bir maliyet unsuru olarak değerlendirilememesi ve işçi örgütlerinin gelişimi, yoksulluk sınırını aşan ücretlerin alınabilmesine olanak tanımıştır.

Tarımdaki ticarileşme süreci, kırlarda yoksulluğu ve göçü tetiklerken, tarım kesimine yönelik devlet destekleri ticarileşmenin büyük bir mülksüzleşme ile beraber yaşanmamasına yol açmıştır. Bu durum kent yoksullarının yarı köylü niteliğini korumasını sağlamış, köyler kentli yoksullara gıda ve kimi zaman gelir desteği sunmuş, zor duruma düşüldüğünde dönülebilecek sigorta işlevi görmüştür. Devletin tarım kesimine yönelik desteğinin sürmesi bu sigortayı kuvvetlendirmiştir.

1960-80 arası yıllarda devletin sağladığı parasız eğitim ve sağlık hizmetleri de kır ve kent yoksullarına yönelik kayırıcı uygulamalardandır ve bu uygulamalar güvence ve parasal olmayan gelir aktarımı sağlayarak yoksulluğun kalıcılaşmasının önünde önemli bir engel olmaktadır. Emeğin kentlere taşınması sürecinde sosyal konut gibi uygulamalar devreye sokulmasa da kısmen devletin "ılımlı" tavrı, kısmen kenar mahallelerde kurulan dayanışma örüntüleri gecekonduların yaygınlaşmasına ve buralarda yaşayanların kentsel olanaklardan giderek daha fazla yararlanmasına olanak sağlamıştır. Bu dönem toplumdaki politizasyona paralel olarak gecekonduluların da politize olması sonucu, hem siyasi patronaj ilişkileri hem de toplumsal hareket formları ile bu bölgelerin "kentlileşmesi" sağlanmıştır.

Kısacası bu dönemin yoksulluğu, pre-kapitalist geleneksel sınıfların çözülme sürecini tanımlayan tarihsel bir moment olarak yaşanmakta, kapitalistleşmeyle birlikte büyüyen işçi sınıfının genel varoluş koşullarını tanımlayıcı bir kavram olarak kullanılmamakta, daha çok kırlardaki küçük toprak sahibi veya topraksız köylü ile kırdan kente yeni gelmiş "yarı-köylü" kimliğini sürdüren "gecekondulu" ile özdeşleşmektedir.

Rekabetten uzak korumacı sanayileşmeyle oluşturulan “tekel rant alanları”yla yaratılan katma değerin arttığı, sanayi sermayesinin maliyetin altında fiyatlardan satılan KİT girdileriyle desteklendiği, iç ticaret hadlerinin tarım lehine geliştiği, başta ticaret olmak üzere hizmetler sektörünün oldukça hızlı büyüdüğü, özellikle kayıtlı çalışan sendikalı işçi ücretlerinin yükseldiği ithal ikameci büyüme, “tüm sınıfları memnun tutan” bir model olarak sunulmakta ve “popülist” olarak nitelendirilmektedir. Ancak bu modelin tıkanmasının temel nedeni dışa bağımlı yapısıdır. Yaratılan katma değerin bir bölümünün patent, lisans know-how anlaşmaları kanalıyla veya yatırım mallarının/ara malların ithalatıyla dışarıya aktığı ithal ikameci sanayileşmede sanayi malları üretimine geçilememiştir. Bu durum büyüme ile beraber borçlanma ve dış açıkları yükseltmiştir. 1970’lerin sonlarına doğru büyümenin de yavaşlamaya başlaması, sorunun açığa çıkmasına neden olmuştur. Hem dışarıya kaynak aktarıp hem de az ya da çok toplumsal kesimlerin bir çoğunu aynı anda memnun eden bu model kısa sürede tıkanmış ve borç krizi, ödemeler dengesi problemleri, yüksek enflasyon, sanayide kapasite kullanımının düşmesi yeni bir model arayışını gündeme getirmiştir.

Sistem sadece Türkiye’de değil dünya çapında krizdedir ve 1970’ler ile beraber terk edilmeye başlanmıştır. Türkiye’de ithal ikameci sanayileşmeden tam anlamıyla kopuş 1980’deki 24 Ocak kararları ve 12 Eylül askeri darbesi ile gerçekleşmiştir. Bu iki gelişme ülkeyi, köklü bir siyasi dönüşümle beraber uygulamaya giren yeni bir büyüme modeline taşımıştır. Artık yeni rota ihracata yönelik büyümedir. Bunu sağlamak için de rekabet gücü kazanmak gerekmektedir. Küresel gelişmelere uyum sağlanmalı, finansal piyasalar serbestleştirilmeli, böylece sanayileşme için gerekli kaynaklar genişletilmelidir. İhracata yönelik model ile başlayan dönüşümle kişi başına GSMH 1980-2006 arası 1539 dolardan 5016 dolara yükselirken ekonomi politikalarındaki, üretim ve bölüşüm ilişkilerindeki değişim Türkiye’deki yoksullaşma sürecini de hızlandırmıştır. Artık yoksullaşmayı kapitalistleşmeye giden yolda tarihsel bir moment, kapitalistleşme sürecinin başlangıç dönemine özgü geçici bir özellik olarak anmak çok zordur. Aksine yoksullaşma, kapitalizmin yeni bir büyüme ve birikim modeli içinde sürecin devamlılığının kalıcı ve zorunlu bir özelliği haline gelmektedir.

Bu saptamanın nedenleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Sermayenin spekülatif eğilimlerinin artması ve devletin istihdam yaratıcı yatırımlardan çekilmesi maddi üretimi zayıflatmakta, bu durum kırsal yoksulluk kentlere taşınırken istihdam olanaklarını daraltmaktadır. 1989-2000 döneminde ortalama büyüme oranı %4.5 iken yıllık ortalama istihdam artışının sadece %0.03’te kalması yeni büyüme stratejilerin istihdam yaratmaktaki zaafını açıkça ortaya koymaktadır.

2. İstihdam edilen kesimler için istihdamın kalıcılığından ve yoksulluk sınırını aşan

ücretlerden söz etmek artık daha zordur. İhracata yönelik sanayileşme ile ücretlerin iç talep yaratıcı fonksiyonu geriye düşmüş, ücretler maliyet unsuru olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. İthal ikameci modeldeki gibi korunması gereken bir iç pazar yoktur. Aksine iç talep düşürülerek, ihraç edilecek artığın yaratılması ve bu artığın oldukça şiddetli bir rekabet ortamında pazar bulabilmesi gerekmektedir. Türkiye sanayisindeki ihracat hamlesi, teknolojik bir sıçramaya dayalı verimlilik artışına dayanmamakta, uluslararası işbölümünde Türkiye'nin uzmanlaştığı düşük katma değerli ve geri teknolojili sanayi ve hizmetler sektörü istihdamın yükünün büyük bölümünü çekmektedir. Bu sektörlerde dünya çapında rekabet çok şiddetlidir ve rekabet gücü kazanmanın en temel yolu emek maliyetlerinin düşürülmesidir. KOBİ'ler, Organize Sanayi Bölgeleri, Serbest Bölgeler, güvenlik hizmetlerinden üretimin asli parçalarına kadar giren taşeron firmalar "yıldızlaşırken", istihdam güvencesizleşmekte, ücretler düşmekte, çalışma saatleri esnekleşmektedir. Toplu sözleşme düzeni büyük oranda ortadan kalkmaya başlamıştır. Tüm bu etkenler 2000'li yıllarda ücretlerin reel olarak 1979'un bile gerisinde kalmasına neden olmuştur. Belirlenen asgari ücret DİE'nin verdiği yoksulluk sınırının bile altındadır. Yani "yoksulların emek piyasasına kazanılması" yoksulluklarına çare olmamakta, işçileştirme 1950-80 arasındaki gibi yukarıya doğru bir sosyal hareket olarak yaşanmamakta, "ihracata dayalı büyüme" de genel olarak ücretli kesimleri yoksullaştırıcı bir büyüme olarak yaşanmaktadır.

3. Borçlanmanın en temel kaynak yaratma aracı haline gelmesiyle artan borç yükü temel hizmetlerde tasarrufu giderek daha fazla gündeme getirmektedir. Oysa Türkiye kendisiyle aynı gelir dilimindeki 14 ülke içinde, Meksika'dan sonra Sağlık Bakanlığı bütçesine en az pay ayıran ülkedir. Bu gerçeğe rağmen ısrarla sürdürülen devletin küçülmesi söyleminin temel hizmetleri de içerir hale gelmesi, bu hizmetlerin piyasa realitesi çerçevesinde sunulması prensibinin benimsenmesi, temel hizmetlerin yeni bir sermaye birikim alanı olarak önem kazanması, bu "sosyal ücret" biçimlerinin giderek ortadan kalkmasına hatta piyasadan alınmak zorunda kalınan bir metaya dönüşmesine yol açmaktadır. "Emeğin toplumsal yeniden üretiminin metalaşması" olarak da adlandırılabilecek olan temel hizmetlerinin metalaşması sürecinin ücretli kesimleri yoksullaştırıcı etkisi açıktır.

4. Emeğin yeniden üretiminin metalaşması sadece temel hizmetler ile sınırlı değildir. Kentlerdeki gecekonduların devri kapanma sürecine girmiştir ve etkin bir sosyal konut uygulamasının söz konusu olmadığı koşullarda artık barınma da yoksullar için önemli bir harcama kalemidir. Bir dönem yoksul kesimlere önemli bir rant aktarımı sağlayan hatta bir bölümünün sınıf atlamasına yol açan "gecekondu arazilerinin metalaşması" süreci

kentsel rantların büyümesinde etkili olmuş, sermaye kesimlerinin bu alana yönelik ilgisi artmış, belediyeler kentsel rantı çeşitli projeler ile değerlendirmeye başlamış, büyüyen rant ve sermaye kesiminin artan ilgisi ile kente yeni göç edenlerin "sahipsiz" bir arsa bulma olanağı giderek zayıflamıştır.

5. Küçülen devletin tarım kesimini piyasa koşullarına terk etmesi ve Türkiye'nin tarımda net ithalatçı durumuna geçmesi, kırlarda yaşayan nüfusun yoksullaşmasına neden olmuş, tarımsal üretime dayanarak buralarda yaşamını idame ettirmesini oldukça zorlaştırmıştır. DİE'nin 1987'deki araştırmasında kırsal yoksulluk %17 düzeyindeyken, 2002'de %34 olmuş, 2004'te ise %40'lara yaklaşmıştır. Bu süreçte kırdan göç edenler mülksüzleşerek ya da kayda değer bir gelir getirmeyen toprakları arkasında bırakarak kente gelmeye başlamışlardır. Kente göç edenlerin kırsal bağının kopması, önemli bir yoksulluk sigortasını işlevsizleştirmektedir.

Özetle bugün Türkiye 1923'den 111 kat, 1960'tan 14 kat, 1980'den 3.5 kat daha zengin bir ülkedir ama yoksulluk giderek daha çok tartışılmakta, son yıllarda giderek daha fazla yığınsal ve kalıcı toplumsal-sınıfsal eşitsizlik biçimi haline gelmektedir. Ancak burada bir hatırlatmayı yapmakta fayda vardır. Türkiye'de tarımda istihdamı azaltmayı hedefleyen ve çiftçiliği ortadan kaldırarak yerine "şirket tarımcılığı"nı ikame edecek olan AB Ortak Tarım Politikası'na uyum süreci daha yeni başlamıştır. KİT'lerdeki özelleştirmeler son bir iki yılda hızlanabilmiştir. Temel hizmetlerin piyasalaştırılmasına dair en önemli adımlar yeni yeni hızlanmaya başlamıştır. Emek piyasasını daha da esnekleştiren yasal düzenlemeler 2000'li yıllarda devreye girmiş, yüksek kıdem tazminatlarının düşürülmesi ve ulusal ölçekte asgari ücret uygulamasının kaldırarak bölgesel asgari ücrete geçilmesi, böylece emek piyasasındaki rekabetin artırılması henüz güncel tartışmalar olarak yaşanmaktadır. Kentsel rantların formel paylaşımını sağlayarak yoksullara yönelik "illegal" sızıntıları önleyen Kentsel Dönüşüm Projeleri de yeni devreye girmiştir. Siyasi patronaj ilişkileri ve toplumsal muhalefet vasıtasıyla toplumun alt kesimlerine sağlanan kimi "sızıntı"lar, siyasi etkilerden ve doğal olarak seçmen baskısından bağımsız "sorumlu ve etkin" yönetişim prensipleri ile donanmış "üst kurullar" vasıtasıyla önlenme noktasına henüz gelmektedir. Yani içinde bulunduğumuz süreç 2. Kuşak Yapısal Reformların uygulanması sürecidir. 1980 sonrası yoksulların yoksullukla baş etmesini sağlayan yasal veya fiili birçok olanak zayıflatılmış ve bazıları yok olma noktasına gelmiştir ancak asıl dönüşüm tam da içinde bulunduğumuz dönemde gerçekleşmektedir. Yoksulluğun 1980'lerden sonra gözlediğimiz evrimi önümüzdeki dönem için Türkiye toplumundaki fay hatlarını gösteren bir harita olarak değerlendirilebilir. Fay hattı üzerinde tespit ettiğimiz bu kırıklar, önümüzdeki yıllarda büyük toplumsal depremler

yaratmaya adaydır.

Reel ücretleri korumayı, güvenceli istihdamı ve devletin sosyal görevlerini önceleyen politikalar gündeme alınmadan; dış şoklara karşı ülkeyi korumasız bırakan "serbest piyasa fetişizmi"nden vazgeçmeden ve para giriş çıkışları denetim altına almadan; "neyi ucuza üretiyorsa onu satan" ihracata yönelik sanayileşmenin sınırlarını aşarak ulusal çapta, planlı bir sanayileşme programı devreye sokulmadan; kaynak sorununun çözümü için borçlanma yerine başta menkul gelirleri olmak üzere sermaye gelirlerinin ve toplumun üst sınıflarının etkin bir biçimde vergilendirilmesi yolu seçilmeden; ülke tarımındaki yapısal sorunlar, büyük bir mülksüzleşme dalgasına yol açmadan işletme büyüklüğünü artıracak, verimliği yükseltecek kamu destekli önlemlerle çözülmeden yoksulluğun ağır toplumsal sonuçlarıyla baş etmek çok da mümkün görünmemektedir. Tabii ki bu öneriler de "ütopik" olarak değerlendirilerek "çok da mümkün" görünmeyebilir. Yoksullukla mücadele ve insanca yaşam için gerekli kimi "reformcu" adımların dahi "ütopya" haline gelmesi belki de bugünün en önemli sorunudur.

KAYNAKLAR

African Development Bank vd., (2001), "A Globalized Market-Opportunities and Risks For the Poor, Global Poverty Report 2001", www.worldbank.org/poverty/library/G8_2001.pdf, 27.12.2005

AKBANK, (1980), Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, Akbank Kültür Yayını, İstanbul

AKGEYİK, Tekin, vd., (2004) "İstanbul'da Enformel (Kayıtdışı) Çalışma: Eminönü İlçesindeki İşportacılara İlişkin Bir Araştırma", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 2004-54-1, İstanbul, s. 95-139

AKKAYA, Yüksel,(2004), "Devletçi Dönemde Yoksulluğa Bakış ve 'Sosyal Politika' Üzerine Biraz 'Polemik' Biraz Katkı", Toplum ve Bilim, Sayı:94, Güz 2004, s.125-142

AKTAN, Coşkun Can, (1998), "Türkiye Dünyanın Neresinde?", İzmir Ege Genç İşadamları Derneği Yayınları, İzmir

AKTAN, Coşkun Can, VURAL, İstiklal Yaşar, (2002) "Yoksulluk: Terminoloji, Temel Kavramlar Ve Ölçüm Yöntemleri", Yoksullukla Mücadele Stratejileri, Ed. AKTAN C.C., Hak-İş Konfederasyonu Yayınları, Ankara, 2002

ALADA, B.Adalet, SAYITA, Sevgi Usta, TEMELLİ, Sezai, (2002), "Küreselleşme, Yoksulluk ve Şiddet Bağlamında Sokak Çocukları", Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları, Ed. Yasemin Özdek, TODAİ, Yayın No: 311, Ankara, 2002, s.235-269

ALEXANDER, Alec P., (1960) "Industrial Entrepreneurship in Turkey: Origins and Growth", Economic Development and Cultural Change, V.8, The University of Chicago, s.349-365

ALICI, Sema, (2002) "Türkiye'de Yoksulluğun Sosyo Ekonomik Analizi", Ed. AKTAN C.C., Yoksullukla Mücadele Stratejileri, Hak-İş Konfederasyonu Yayını, Ankara, 2002, http://www.canaktan.org/ekonomi/yoksulluk/ucuncu-bol/sema-alici.pdf

ALTAN, F, (1998), "Türk Tarım Yapısı-Tarım Sayımlarının Mülkiyet ve İşletme Biçimleri Bakımından Karşılaştırmalı Bir Analizi",Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam, Ed. BULUTAY, Tuncer, DİE, Yayın No: 2210, Ankara, s.401-447

ALTIPARMAK, Aytekin,(2002) "Türkiye'de Devletçilik Döneminde Özel Sektör Sanayiin Gelişimi", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 13, s.35-59

AMIN, Samir, (2003) "World Poverty, Pauperization and Capital Accumulation", Monthly Review, October 2003, V.5, s.1-9

ANDERSON Matthew R., SMITH, Lanny, SIDEL, Victor W., (2005), "What is Social Medicine?", Monthly Review,V: 56, No: 8, January 2005, s.27-34

ARIN, Tülay,(2003) "Türkiye'de Mali Küreselleşme ve Mali Birikim ile Reel Birikimin Birbirinden Kopması", Küresel Düzen: Devlet, Birikim ve Sınıflar Korkut Boratav'a Armağan, Eds. KÖSE A.H., ŞENSES, F., YELDAN, E., İletişim, İstanbul, s.569-610

ARTUN, Tuncay, (1985) "Türk Mali Sistemi 1980-1984: Değişim ve Maliyeti", Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler, Ed. Bilsay Kuruç, Bilgi Yay, Ankara, s.35-71

ATAAY, Faruk, (2001) "Türkiye'de Kapitalizmin Mekansal Dönüşümü", Praksis Üç Aylık Sos.Bil.Dergisi, Bahar, "Kent ve Kapitalizm", s.53-96

ATAAY, Faruk, (2005) “Kamu Hizmetlerinin Metalaştırılması ve Sağlıktaki Yansımaları”, Toplum ve Hekim (TTB Yayını), Ankara

ATO, (2005), “IMF’li Yıllar Raporu”, 2 Nisan 2005, http://www.atonet.org.tr/turkce/index12.html

AVCIOĞLU, Doğan, (1998) Türkiye’nin Düzeni Dün-Bügün-Yarın, Tekin Yayınevi, İstanbul

AYDEMİR, Şevket, (1968) İkinci Adam İsmet İnönü-I, Remzi Kitabevi, İstanbul

AYDOĞAN Metin, (2005) 1923,1938, 2004 Yılı Devlet Bütçeleri ve Türk Halkı İçin Anlamı, http://www.1001kitap.com/Guncel/Metin_Aydogan/turkiye_uzerine_notlar/turkiye78devletbutceleri.html

AYHAN, Emin Haluk, (1995), “Türkiye’de Bölgelere Göre Tarımsal Gelir Reel Endekslerindeki Gelişmeler (1994-1995)”, Yeni Türkiye, C.1 s.6, s.177-182

AYTAÇ, Ömer, AKDEMİR, İlhan, Oğuz, (2003), “Türkiye’de Yeni Kentli Yoksulluk Sorunu”, Yoksulluk, Yoksulluk Sempozyumu 31 Mayıs-1 Haziran 2003, Eds. BİLGİLİ, Ahmet Emre, ALTAN, İbrahim, Cilt: 2, İstanbul: Deniz Feneri Yayınları, s. 50-75

AYSU, Abdullah, (2004), “Ortak tarım politikasının sonucu: AB'de yılda 200 bin çiftçi iflas ediyor", Cumhuriyet Gazetesi Tarım ve Hayvancılık Dergisi, Sayı:4, Aralık 2004, s.17

BAHADIR, Osman, (2006), “Cumhuriyet Önce Çocukları Kurtardı”, Cumhuriyet Gazetesi Bilim-Teknik Eki, 1 Nisan 2006, Sayı:993, s.19

BAŞBAKANLIK MEVZUAT GELİŞTİRME VE YAYIN GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun”, Kanun No: 4446, T.C. Resmi Gazete, Sayı:23786(Asıl), 14 Ağustos 1999, s.16

BAŞBAKANLIK MEVZUAT GELİŞTİRME ve YAYIN GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, “Dokuzuncu Kalkınma Planı(2007-2013)”, Resmi Gazete, Sayı: 28216, 1 Temmuz 2006 Cumartesi-Mükerrer, s.14

BAŞGÖZ, İlhan, (1995), Türkiye’nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara

BEZRUCHKA, Stehphen,(2003), “Health and Poverty in the US”, Zmag, 09 December 2003, http://www.zmag.org/content/showarticle.cfm?SectionID=10&ItemID=4647

BIÇKI, Doğan, (2005), “Kentsel Yoksulluğun Yapısal Faktörlerle Analizi: Ekonomik ve Politik Yapının Yeniden Örgütlenmesi; Karşılaştırmalı Bir Analiz”, “İş,Güç” Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, Cilt:7 Sayı:1, http://www.isguc.org/pdf/doganbicki.pdf

BİLEN, Mahmut, ES, Muharrem, “Gelir Dağılımı Sorunu Ve Çözümünde Yeni Arayışlar”, “Yönetim ve Siyasette Etik Sempozyumu”, 1998, Adapazarı. s.376-399, www.econturk.org/Turkiyeekonomisi/bilen98.pdf

BİRTEK, Faruk, (1995), “Devletçiliğin Yükselişi ve Düşüşü”, Türkiye’de Devletçilik, Ed. Nevin Coşar, Bağlam Yay, s.143-172

BORA, Aksu, (2002), “Olmayanın Nesini İdare Edeceksin?”: Yoksulluk, Kadınlar ve Hane”, Yoksulluk Hâlleri Türkiye’de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri, Ed. Necmi Erdoğan, Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD), Demokrasi Kitaplığı Yayınevi, İstanbul

BORATAV, Korkut, (1969), Gelir Dağılımı, Gerçek Yayınevi, Ankara

BORATAV, Korkut, (1974), Türkiye’de Devletçilik, Gerçek Yayınevi, Ankara

BORATAV, Korkut, (2003), XX. Yüzyıldan XXI. Yüzyıla: Türkiye Ekonomisinin Genel Görünümü; Özgür Üniversite'de 22 Şubat 2003 tarihinde verdiği konferansın banttan

çözülmüş versiyonu, http://www.uzaklar.net/html/turkiye_ekonomisinin_genel_gor.html Erişim

BORATAV, Korkut, (2004), Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002, İmge Kitabevi, Ankara

BÖRTLÜCENE, İcen, (1977), Köylülüğün Farklılaşması Üzerine, Ülke Yay., İstanbul

BSB, (2005), Başında Türkiye'nin Ekonomik ve Siyasal Yaşamı Üzerine Değerlendirmeler, Ankara, Mart 2005, http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_BSB/BSB2005Mart.pdf

BSB, (2006), "IMF Gözetiminde On Uzun Yıl, 1998-2008: Farklı Hükûmetler, Tek Siyaset", Ankara, Haziran 2006, http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_BSB/BSB2006_Final.pdf

BSB İktisat Grubu, "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı Üzerine Değerlendirmeler", Yazanlar: Korkut Boratav vd., http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/bsbmetin.html

BUĞRA, Ayşe, (2003a) "Bir Toplumsal Dönüşümü Anlamam Çabalarına Katkı: Bugün Türkiye'de E. P. Thompson", İktisat Üzerine Yazılar-I Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar-Korkut Boratav'a Armağan, Eds. A.H. Köse-F.Şenses- E.Yeldan, İletişim Yayınları, İstanbul, s.191-218

BUĞRA, Ayşe, (2003b), "Cumhuriyet Döneminde Yoksulluğa Bakış", Toplum Ve Bilim, Sayı: 99 Kış: 2003/2004, s. 75-97

BUĞRA Ayşe, KEYDER Çağlar, (2003), New Poverty and the Changing Welfare Regime of Turkey (Yeni Yoksulluk ve Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi), Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, Ankara

BUĞRA, Ayşe, SINMAZDEMİR, Tolga N., "Yoksullukla Mücadelede İnsani Ve Etkin Bir Yöntem: Nakit Gelir Desteği", Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu Araştırma Raporu, s. 33, http://www.spf.boun.edu.tr/docs/discussionpaper1.pdf

BULUTAY, Tuncer, TİMUR, Serim, ERSEL, Hasan, (1971), Türkiye 'de Gelir Dağılımı 1968, SBF Yayınları, Ankara

BULUTAY, Tuncer, TEZEL, Yahya.,YILDIRIM, Nuri, (1974), "Türkiye Milli Geliri 1923-1948", SBF Yayınları, Ankara

BULUTOĞLU, Kenan, (1976), Türk Vergi Sistemi (5.Baskı), Fakülteler Matbaası, İstanbul,

BULUT, Yiğit, (2005), "Çarpıcı Tespitler", Radikal Gazetesi, 14 Mart 2005

BURSA TABİP ODASI, PETROL İŞ SENDİKASI, İşçi Sağlığı ve İşyeri Hekimliği Sempozyumu, 2001

ÇALIŞMA VE SOSYAL GÜVENLİK BAKANLIĞI, (2000), Çalışma Hayatı İstatistikleri, Ankara

ÇALIŞMA ve SOSYAL GÜVENLİK BAKANLIĞI, "Asgari Ücret Yönetmeliği", Resmi Gazete, Sayı: 25540, 1 Ağustos 2004

ÇAVUŞOĞLU, Tolgay, HAMURDAN, Yusuf, (1966) Gelir Dağılımı Araştırması 1963, DPT, Ankara

CELASUN, Merih, (1986), "Income Distribution and Domestic Terms of Trade in Turkey (1978-1983)" METU Studies in Development 13 (1-2), Ankara

CEM, İsmail, (1982), Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, İstanbul, Cem Yayınevi

CHOSSUDOVSKY, Michel, (1988), "Global Poverty in the Late 20th Century," Journal of International Affairs, Vol. 52, No. 1, s.293-311

CHOSSUDOVSKY, Michel, (1999), Yoksulluğun Küreselleşmesi, (Çev: Neşenur Domaniç), Çiviyazıları, İstanbul, 1999

CORBO, Vittorio, HERNANDEZ Leonardo, (1996), Macroeconomic Asjustment to Capital Inflows: Lessons from recent Latin American and East Asian Experience, The World Bank Resarch Observer, V.11, No.1, Oxford, s.61-85

COŞAR, Nevin, (2004), Kriz Savaş ve Bütçe Politikası (1926-1950), Bağlam Yay., İstanbul

ÇOBAN, Tonguç, (2002), "Yoksulluk Karşıtı Sosyal Hareketler", Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları, Ed. Yasemin Özdek, TODAİ, Yayın No: 311, Ankara, 2002, s. 351-379

ÇOBAN Tonguç, (2003), "İşçi Sınıfı ve Yoksulluk (2)", 27 Ocak 2003, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=110

DAĞDEMİR, Özcan, (1992), Türkiye Ekonomisinde Yapısal Değişim ve Gelir Dağılımı, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Eskişehir

DANSUK, Ercan, (1997) Türkiye'de Yoksulluğun Ölçülmesi ve Sosyo-Ekonomik Yapılarla Ölçülmesi, DPT, Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Ücretler ve Gelirler Dairesi Başkanlığı, DPT Uzmanlık Tezleri, Yayın No: DPT 2472, Ankara, 1997

DANSUK, Ercan, ÖZMEN, Mehmet, ERDOĞAN Güzin, (2005), "Türkiye'de Sosyal Tabakalaşma", 9. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Sunumu, ODTÜ, Ankara, 7-9 Aralık 2005

DİE, (1968), Türkiye İstatistik Yıllığı, Ankara

DİE, (1973), Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Ankara

DİE, (1974), Türkiye İstatistik Yıllığı 1973, Ankara

DİE, (1993), Genel Nüfus Sayımı-Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Ankara

DİE, (1996), İstatistik Göstergeler(1923-1992), Ankara

DOĞAN, Yalçın, (1980), "IMF Kıskacında Türkiye", Tekin Yayınevi, Ankara

DPT, (1963), Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1963-1967, Ankara

DPT, (1968), İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara, 1968

DPT, (1976), Gelir Dağılımı 1973, Ankara

DPT, (1985), V. Beş Yıllık Kalkınma Planı Öncesinde Gelişmeler 1972-1983, Ankara

DPT, (1990), VI Beş Yıllık Kalkınma Planı Öncesinde Gelişmeler, 1984-1988, Ankara

DPT, (1997), Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-1966, Ankara

DPT, (1998), Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-1998, Ankara

DPT, (2001), Gelir Dağılımının İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele Özel İhtisas Komisyon Raporu, 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı, DPT Yayınları, Yayın No: DPT: 2599-ÖİK: 610, Ankara

DPT, (2002), Sayılarla Türkiye Ekonomisi: Gelişmeler(1980-2000), Tahminler(2002-2005), Ankara

DPT, (2003), Temel Ekonomik Göstergeler, Ankara

DTM, (2001), Başlıca Ekonomik Göstergeler, Ankara

DUMANLI, Recep, (1996), Yoksulluk ve Türkiye'de ki Boyutu, DPT Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara

EGE, Rıdvan, (1998), Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara

EĞİLMEZ, Mahfi, (2005), "Kur Baskılı, Beklenti Yüklü Program", Radikal Gazetesi, 07 Nisan 2005

EKİN, Nusret, (2000), Türkiye'de Yapay İstihdam ve İstihdam Politikaları, İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul

EKZEN, Nazif, (2003), "Cumhuriyet'in Ortaçağı: Kamu Ekonomisinde Finansman Politikası Aracı Olarak İç Borçlanma(1984-1989)", İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar Oktar Türel'e Armağan, Eds. KÖSE A.H., ŞENSES, F., YELDAN, E., İletişim, İstanbul 2003, s.631-665

EKZEN, Nazif, (2005), "Düşük Ücret Ekonomisi", http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_Uye/EkzenMay05.pdf

ELEKTRİK MÜHENDİSLERİ ODASI, (2006), "Elektrik Sistemi Alarm Veriyor"; 3 Temmuz 2006, http://www.emo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=48267&tipi=3&sube=0.

ENİS, Tayman, (2005), "Yeni Yoksullar", Tempo Dergisi, 20-26 Nisan 2005, s.27-33

ERAYDIN, Ayda, (1992), Post-Fordizm ve Değişen Mekansal Öncelikler, ODTÜ Matbaası, Ankara

ERCAN, Fuat, (2001), İktisat Dergisi, Yuvarlak Masa Toplantısı, "Gelir Dağılımı, Yoksulluk, Popülizm", İktisat Dergisi, Sayı: 418-419, Ekim-Kasım 2001, s. 5-15

ERÇEL, Gazi, (1999), "2000 Yılı Enflasyonu Düşürme Programı: Kur ve Para Politikası Uygulaması", 9 Aralık 1999, www.tcmb.gov.tr

ERDER, Sema, (1996), İstanbul'a Bir Kent Kondu Ümraniye, İletişim Yayınları, İstanbul

ERDER Sema, (1998), "Kentteki Enformel Örgütlenmeler, "Yeni"Eğilimler ve Kent Yoksulları, 75.Yılda Değişen Kent ve Mimarlık, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.107

ERDOĞAN, Güzin, (2002), "Türkiye'de ve Dünyada Yoksulluk Ölçümleri Üzerine Değerlendirmeler", Yoksullukla Mücadele Stratejileri, Ed. C.C.AKTAN, Hak-İş Konfederasyonu Yayını, Ankara, http://www.canaktan.org/ekonomi/yoksulluk/ucuncu-bol/erdogan.pdf

ERMAN, Tahire, (2004), "Gecekondu Çalışmalarında 'Öteki' Olarak Gecekondulu Kurguları", European Journal of Turkish Studies, http://www.ejts.org/document85.htm

ERMAN, Tahire, EKEN, Aslıhan, (2004), 'The "Other of the Other" and "Unregulated Territories" in the Urban Periphery: Gecekondu Violence in the 2000s with a Focus on the Esenler case, İstanbul', Cities, 21 (1), s.57-68

ERSEL Y., FİŞEK H., KALAYCIOĞLU E., (1986), Türkiye 'de Sosyo-Ekonomik Öncelikler, Hane Gelirleri, Harcama ve Sosyo-Ekonomik İhtiyaçlar Üzerine Araştırma Dizisi, Cilt 2, TÜSİAD, İstanbul

FIELD, Frank, (1983), The Minimum Wage, Policy Studies Institute, London

FİŞEK, Nusret, (1991), Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerinde Sağlık Politikaları, Toplum ve Hekim, Sayı:48, Ankara, http://www.ttb.org.tr/n_fisek/kitap_1/13.html#_ftn1

GIBSON, Bill, KELLEY, Bruce, (1994), "A Classical Theory of Informal Sector"; The Manchester School of Economics; V. LXII/1, s.157–174

GÖKTÜRK, Atilla, (2002), "Kentsel Haklar Kent Yoksullarını Kapsar İse...", Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları, Ed. Yasemin Özdek, TODAİ Enstitüsü İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, Ankara, s.217-233

GÜLALP, Haldun, (1983), "Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri", Yurt Yayınları, Ankara

GÜRSEL, Seyfettin, (1999), Türkiye'de İstihdam ve İşsizlik, YKY, İstanbul

GÜVENÇ, Murat "Enformel Sektör: Karmaşık Bir Alan", www.tesev.org.tr/projeler/yoksulluk kent metin_ teblig3.php

HALE, William, (1981), The Political and Economic Development of Modern Turkey, St.Martin Pres, New York

HARRIS, John, (2002), "The 2nd 'Great Transformation'?Capitalizm at the end of the 20th Century", Poverty And Devolopmnet into 21th Century, Eds. ALLEN, Tim and THOMAS Allen, Oxford University Pres, s. 325-342

HARVEY, D., (1989), The Condition of Post Modernity, Oxford, Blackwell

HATUN, Şükrü, (2002), "Çocuk Hakları Sözleşmesinin 13. Yılında Yoksulluk ve Çocuklar", Türk Tabipler Birliği, Ankara

HAZİNE MÜSTEŞARLIĞI, (2000)Hazine İstatistikleri (1980-1999), Ankara

HAZİNE MÜSTEŞARLIĞI, (2004), Hazine İstatistikleri (1980-2003), Ankara

HERSLAG, Z.Y., (1968), The Challenge of Growth, Leiden, E.J. Brill

ILO, (1996), World Employment Report 1996/97, Geneva, November 1996

ILO, (2004), "A Fair Globalization: Creating Opportunities For All", http://www.ilo.org/public/english/wcsdg/docs/report.pdf

IMF Fiscal Affairs Department, (1998), "Should Equity Be a Goal of Economic Policy", Finance & Development, s. 2-5.

IŞIKLI, Alpaslan, (1990), "Ücretli Emek ve Sendikalaşma", Geçiş Sürecinde Türkiye, Eds. SCHICK, Irvin, Cemil,TONAK, Ertuğrul Ahmet, Belge Yayınları, İstanbul, 1990, s.337-345

IŞIK, Oğuz, (1995), "1980 Sonrası Kent ve Kentleşme", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 13, İletişim, İstanbul, s.798

IŞIK, Oğuz, PINARCIOĞLU, M.Melih, (2001), Nöbetleşe Yoksulluk Gecekondulaşma ve Kent Yoksulları: Sultanbeyli Örneği, İletişim Yayınları, İstanbul

İÇDUYGU, Ahmet, SİRKECİ, İbrahim, (1999), "Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Göç Hareketleri", 75 Yılda Köylerden Şehirlere, Ed. O. Baydar, Tarih Vakfı, İstanbul, 249-268

İSO, (2001), 500 Büyük Sanayi Kuruluşu, İSO Dergisi Özel Sayı, Ağustos 2001, İstanbul

İŞERİ, Ergun, (2005), "Asgari Ücretler, Asgari Yaşamlar", 24 Kasım 2005, www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=3873

İSTANBUL ECZACILAR ODASI, (2006), "GSS, Aile Hekimliği, Sağlık İşletmeleri, Sağlığımız Neye Dönüşüyor", Havan, İstanbul

KARPAT, Kemal, (1976), The Gecekondu, Rugal Migration and Urhanization, Cambiridge University Press, London

KAYGALAK, Sevilay, (2001) "Yeni Kentsel Yoksulluk, Göç ve Yoksulluğun Mekansal Yoğunlaşması", Kent ve Kapitalizm, Ed. KAYGALAK, Sevilay, Praksis Üç Aylık Sos. Bil. Dergisi, Sayı:2, Bahar 2001, s.124-172

KAZGAN, Gülten, (1990), Türkiye'de Gelir Bölüşümü Dün ve Bugün, Friedrich Ebert Vakfı Yayını, İstanbul

KAZGAN, Gülten, (1992), Türkiye'de Tarımın Gelişmesi, Türkiye'de Gelir Bölüşümünü Bozan Etkenler ve İyileştirilmesine İlişkin Politikalar, Öneriler Dizisi No.3, TOBB, İstanbul, s.5-75

KAZGAN, Gülten, (1999), Tanzimattan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul

KELEŞ, Ruşen, (1996), Kentleşme Politikası, İmge Kitabevi, Ankara

KEPENEK, Yakup, YENTÜRK, Nurhan, (2005), Türkiye Ekonomisi, Remzi Kitabevi, İstanbul

KERWIN, Robert W., (1995), "Türkiye'de Devletçilik 1933-50", Türkiye'de Devletçilik, Ed. Nevin Coşar, Bağlam Yay, s.97-114

KEYDER, Çağlar, (1990a), "İktisadi Gelişme Ve Bunalım", Geçiş Sürecinde Türkiye, Eds. SCHICK, Irvin Cemil, TONAK, Ertuğrul Ahmet, Belge Yayınları, İstanbul, s.310-353

KEYDER, (1990b), "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği", Geçiş Sürecinde Türkiye, Der. SCHICK, Irvin Cemil, TONAK, Ertuğrul Ahmet, Belge Yayınları, İstanbul, s.38-75

KEYDER, Çağlar, (2000), İstanbul: Küresel ve Yerel Arasında, Metis Yayınları, İstanbul

KEYDER, Çağlar, vd., (2006), "Sağlık Sistemi Primle Değil, Vergiyle Yürür", 20 Nisan 2006, http://www.bianet.org/2006/04/20/77976.htm

KHABİR Ahmad, (2000), "United Nations Calls For More Efort into Equal Human Rights", Vol.356, Issue 9224, Lancet

KHAN, Mahmood Hasan, (2000), Rural Poverty in Developing Countries: Issues and Policies, IMF, WP/00/78, http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2000/wp0078.pdf

KIRAY, Mübeccel, (1964), Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası, DPT Yayınları, Ankara

KIRAY, Mübeccel, (1998), Kentleşme Yazıları, Bağlam Yayınları, İstanbul

KONGAR, Emre, (2001), 21.Yüzyılda Türkiye, Remzi Kitabevi, İstanbul

KORAY, Meryem, (1994), Değişen Koşullarda Sendikacılık, TÜSES Yayınları, İstanbul

KORAY, Meryem, (2000), Sosyal Politika, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa

KORAY, Meryem, (2005), Sosyal Politika, İmge Kitabevi, Ankara

KOZANOĞLU, Can, (1995), "80'lerde Gündelik Hayat", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 13, İletişim, İstanbul, s.596-600

KURMUŞ, Orhan, (1974), Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, Bilim Yayınları, İstanbul

KURTAŞ Erdal, (2005), "Kent ve Yoksulluk", TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi Bülteni, Sayı: 35, Ekim 2005, s.10-14

LUNDELL, Mark, (2004), "Turkey: A Review of the Impact of the Reform of Agricultural Sector Subsidization", The World Bank, Washington, D.C., Mart 2004, http://siteresources.worldbank.org/INTTURKEY/Resources/361616-1121189080247/turkey-ag-complete.pdf

MAGDOFF, Fred, (2004), "A Precarious Existence: The Fate of Billions?", Monthly Review, Vol.55 N.9, February 2004, s.1-14

MALİYE BAKANLIĞI, "Tedavi Yardımına İlişkin Uygulama Tebliği (Sıra No: 8)", Resmi Gazete, Sayı: 26215, 1 Temmuz 2006

MALİYE VE GÜMRÜK BAKANLIĞI, (1992), Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, Bütçe Gider ve Gelir Gerçekleşmeleri(1924-1991), Ankara

MARX Karl, (1978), Kapital 1.cilt, Sol Yayınları, Ankara

MARGULIES Ronnie, YILDIZOĞLU Ergin, "Tarımsal Değişim:1923-1970", Geçiş Sürecinde Türkiye, Der. SCHICK, Irvin Cemil, TONAK, Ertuğrul Ahmet, Belge Yayınları, İstanbul, 1990, s.285-309

MILANOVIC, Branko, (2005), "Can We Discern the Effect of Globalization on Income Distribution?" , World Bank Economic Review, 19/1, 2005, s. 21-44

MINGIONE, Enzo, (1993), “The New Poverty and The Underclass”, International Journal of Urban and Regional Research, 17/3, Semptember 1993, s.324-326

MORAWETZ, David, (1997), Twenty Five Years of Economic Development 1950 to 1975, Published for Word Bank, The John Hopkins University Pres, London

ODTÜ, (1999), Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Ana Bilim Dalı 1999 Yılı Stüdyo Çalışması, Kentsel Yoksulluk ve Geçinme Stratejileri, Ankara

OECD, (1966), Economic Surveys Turkey, Paris

OECD, (1970), Labor Force Statistic 1957-1968, Paris

OECD, (1974), Economic Surveys Turkey, Paris

OECD, (2005), “Eğitime Bakış: OECD Göstergeleri – 2005”, www.oecd.org/dataoecd/57/63/35317215.pdf

OECD, (2006), “OECD Employment Outlook 2006 - Boosting Jobs and Incomes”, http://www.oecd.org/document/38/0,2340,en_21571361_36276310_36261286_1_1_1_1,00.html

ORAL, Necdet, (2004), “Türkiye Tarımında Yapısal Uyum ve Yıkım Süreci”, 29 Şubat 2004, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=10

OXFAM, (2001), “Patent Injustıce: How World Trade Rules Threaten The Health Of Poor People”, Oxford, www.oxfam.org.uk/what_we_do/issues/health/downloads/patentinjustice.pdf

OYAN, Oğuz, (2005a), “Sorunlu Büyüme”, Birgün Gazetesi, 5 Mayıs 2005

OYAN, Oğuz, (2005b), “Dolaylı Vergiler Niçin Adaletsiz?”, Birgün Gazetesi, 10 Eylül 2005

ÖNDER, İzzettin, (2003), “Kapitalist İlişkiler Bağlamında ve Türkiye’de Devletin Yeri ve İşlevi”, İktisat Üzerine Yazılar-I Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar, Eds. KÖSE, A.H., ŞENSES, F., YELDAN E., İletişim, İstanbul, s.249-286

ÖZBUDUN, Sibel, (2002), “Küresel Bir “Yoksulluk Kültürü” mü?”, Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları, Ed. Yasemin Özdek, TODAİ, Yayın No: 311, Ankara, s. 53-69

ÖZDEK, Yasemin, (2002), “Küresel Yoksulluk ve Küresel Şiddet Kıskacında İnsan Hakları”, Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları, Ed. Yasemin Özdek, TODAİ, Yayın No: 311, Ankara, s.1-44

ÖZPEKCAN, Meliha, (2002), “Büyük Millet Meclisi Tutanaklarına Göre Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Politikası (1923-1933)”, Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, Ed. SARI, Nil, Sayı 8, İstanbul, s.185-229

ÖZSARI, Haluk,S.,(2005), “Bahçeşehir Üniversitesi Ulusal Sağlık Politikası Seminer Notu”

PALAMUT, E. Mehmet, YÜCE, Mehmet, (2001), “Türkiye’de 1980 – 2000 Döneminde Gerçekleşen Gelir Dağılımının İstenen Vergi İle Eğitim Ve Sağlık Harcamaları İlişkisi”, Celal Bayar Üniversitesi Türkiye 16. Maliye Sempozyumu: Türkiye’de 1980 Sonrası Mali Politikalar, 28-31 Mayıs 2001, Antalya, http://iibf.bayar.edu.tr/~msempoz/palamut.zip

PAMUK, Şevket, (1984), Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul

PAMUK, Şevket, (2003), “Karşılaştırmalı Açıdan Türkiye’de İktisadi Büyüme, 1880-2000”, İktisat Üzerine Yazılar-I Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar-Korkut Boratav’a Armağan, Eds. A.H. Köse-F.Şenses- E.Yeldan, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 383-398

PATRINOS, H.A., (1994), "The Cost Of Ethnicity: An International Review", Indigenous People and Poverty In Latin America, Eds. G.Psacharopoulos ve H.A. Patrinos, World Bank Publications, Washington, s. 7-8

PEKER, M, (1999), "Türkiye'de İçgöçün Değişen Yapısı", Ed. Oya Baydar, 75 Yılda Köylerden Şehirlere, Tarih Vakfı, İstanbul, 1999, s.295-304

PERKINSON, Ron, (2003), "Education India Conference"ta yaptığı konuşma notlarından, April 2003, IFC, http://www.ifc.org/ifcext/che.nsf/Content/Publications

PERKINSON, Ron, (2005), "Global Higher Education: Education and Training Opportunities in The International Marketplace", Presentation to - VTA State Conference, Melbourne, 21/22 April 2005, IFC, World Bank Group

PETRAS, James, (2005), "Yeni Dönem Sosyal Hareketler ve Sorunları", 18 Ekim 2005, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=3624

PETROL İŞ, (2004), "IMF Tahribatı Türkiye: 2000-2004", Ed. SÖNMEZ Mustafa, Petrol İş Yayınları, İstanbul

PINAR, Abuzer, (2004), "Türkiye'de Gelir Dağılımı: Daha mı "iyi" daha mı "kötü"?", 6 Aralık 2004, http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_Gazete/Pinar_6Ara04.pdf

RAVNDAL G. Bie(1926), Turkey: A Comercial and Industrial Handbook, Washnighton Printing Office Trade Promotion Series, Washigton

REPUBLIC OF TURKEY PRIME MINISTRY THE UNDERSECRETARIAT OF TREASURY, (1998) "Memorandum of Economic Policies", June 1998, http://www.imf.org/external/np/loi/062698.htm

SABANCI ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM REFORMU GİRİŞİMİ, (2005), "Basın Bildirisi", 5 Aralık 2005, http://www.erg.sabanciuniv.edu/docs/BasinBulteni.doc

SAĞLIK BAKANLIĞI, (2004), Sağlık İstatistikleri, Sağlık Bakanlığı Yayınları, Ankara

SAĞLIK VE SOSYAL YARDIM BAKANLIĞI, (1946), Birinci On Yıllık Sağlık Planı, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yay., No:124, Ankara, s.10

SEN Amartya, (2001), "Ganimetin Bölüşülmesi Protestocularla Reformcular Küreselleşmeyi Değil Eşitsizliği Hedef Almalıdır", Çev. Ümit Şenesen, İktisat Dergisi, Sayı: 418-419, s. 47

SERTEL, Yıldız, (1988), Türkiye'de Dışa Dönük Ekonomi ve Çöküş, Alan Yayıncılık, İstanbul

SERTLEK, Tufan, (2002), Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları, Ed. Yasemin Özdek, TODAİ Enstitüsü İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, Ankara

SINDIR, Kamil Okyay, "Kırsal Yoksulluk Ve Tarımda İstihdam", www.zmo.org.tr/odamiz/kirsal_yoksulluk_tarimda_istihdam.pdf

SOYER, Ata, "Türkiye'de Sağlık Hizmetleri, Sağlık, Hekimler Ve Eşitsizlikler; Bugünden Yarına...", http://www.ttb.org.tr/2020/ata_soyer.doc

SÖNMEZ, Mustafa, (1992), Türkiye'de Holdingler: Kırk Haramiler, Arkadaş Yay., Ankara

SÖNMEZ, Mustafa, (2001) "10 Boyutuyla 2000 İstanbul'u", İstanbul Dergisi, Sayı:36, İstanbul, s.86

SÖNMEZ, Mustafa, (2002), "Gelir Uçurumu: Dünyada ve Bizde", Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları, Ed. Yasemin Özdek, TODAİ Enstitüsü İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, TODAİE Yayın No: 311, Ankara, 2002, s.87-105

SÖNMEZ, Mustafa, "Kentlerde 2.5 Milyon İşsiz", http//www.ekohaber.net/database/haber824.asp,

SÖNMEZ, Mustafa, (2004a), İşte Eseriniz!... 100 Göstergede Kuruluştan Çöküşe Türkiye Ekonomisi, İletişim, İstanbul

SÖNMEZ, Mustafa, (2004b) "Bu "Büyüme" Sürdürülebilir mi?", www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_BSB/Sonmez2004_1.doc

SÖNMEZ, Mustafa, (2004c), "Yoksulluk Sefaleti ve Oltaya Takılanlar", Evrensel Gazetesi, 24 Nisan 2004

SÖNMEZ, Mustafa, (2005a), "İşsizliğin Coğrafyası", 5 Nisan 2005 http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=2179

SÖNMEZ, Mustafa, (2005b), Türkiye İhracatının İthalata Bağımlılığı 2000-2004(Ege Bölgesi Sanayi Odasının Desteği ile), s.27, http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_Uye/SonmezOct05.pdf

SÖNMEZ, Mustafa, (2005c), "İstanbul, Parisleşmenin Neresinde?", 10 Kasım 2005 http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=3771

SÖNMEZ, Mustafa, (2006), "Yoksulluk Edebiyatı ve Gerçekler", 27 Mart 2006, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=5600

SÖNMEZ, Sinan, (2003), "Türk İktisat Politikasındaki 'Çıpa': Dış Borçlanma", İktisat Üzerine Yazılar-II, İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar, Eds. KÖSE, A.H., ŞENSES, F., YELDAN, E., İletişim Yay, İstanbul, s.305-363

SSK, (1963), 1962 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara

ŞAFAK, Can, (2004), "4857 Sayılı İş Kanunu Çerçevesinde Taşeron (Alt İşveren) Meselesi", Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı: 51, Mart/Nisan 2004, s. 111

ŞAFAK, Can, (2006), "Türkiye'de İşçi Ücretlerinin Seyri (1980 – 2005)", Temmuz 2006, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=6702

ŞENER, Orhan, (1998), "Türkiye'de Optimal Kaynak Ayrımında Sapmalar (Sosyal Hizmetler Örneği)", Türkiye'de Kamu Ekonomisi ve Mali Kriz, XII. Türkiye Maliye Sempozyumu (15-17 Mayıs 1997, Antalya), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul, s. 222

ŞEN, Sebahattin, (2001), Sendikal Notlar, Petrol-İş Sendikası Yayınları, İstanbul

ŞENSES, Fikret, (2003a), Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk, İletişim Yayınları, İstanbul

ŞENSES, Fikret, (2003b)"Yoksullukla Mücadelenin Neresindeyiz?: Gözlemler ve Öneriler", İktisat Üzerine Yazılar-I Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar-Korkut Boratav'a Armağan, Eds. A.H. Köse-F.Şenses- E.Yeldan, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 319-356

ŞENSES, Fikret, (2005), "Yoksullukla Mücadele: Temel Yaklaşımlar, Sorunlar, Kurumlar Ve Öneriler", Cumhuriyet Gazetesi, 31 Ocak 2005

ŞENYAPILI, Tansı, (1978), Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu, ODTÜ Matbaası, Ankara

ŞENYAPILI, Tansı, (2000) "Enformel Sektör, Devingenlikten Durağanlığa/Gecekondulaşmadan Apartmanlaşmaya", Yoksulluk: Bölgesel Gelişme ve Kırsal Yoksulluk, Kent Yoksulluğu, TESEV, İstanbul, s.161-183

TALAS, Cahit, (1967), Sosyal Politika, Sevinç Matbaası, Ankara

TAŞKIN, M.Murat, "1923-2003 Döneminde Türkiye Cumhuriyeti'nin Dış Ticaret Politikaları", http://www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/ozelsayiekim/murat.htm

TEKELİ, İlhan, (1976), Gecekondulu, Dolmuşlu, İşportalı Şehir, Cem Yayınları, İstanbul

TEKELİ, İlhan, (1998), "Kentleşmeye Kapital Birikim Süreçleri Açısından Bakmanın Sağladığı Açıklama Olanakları", Defter, Sayı: 5, Haziran-Eylül 1988, s.131-135

TEKELİ, İlhan, (2001), Modernite Aşılırken Kent Planlaması, İmge Kitabevi, Ankara

TEMİZEL, Zekeriya, (1996), "Çağdaş Vergileme İlkeleri ve Türk Vergi Sistemi", Türkiye III. Vergi Kongresi, Türk Vergi Sisteminin Uluslararası Boyutları, İstanbul

TEZEL, Yahya, (1986), Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, Yurt Yayınları, İstanbul

TOBB, (1966), Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma, TOBB Yay., Ankara, 1966

TOPRAK, Zafer, (1979), "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası", ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı: Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar: II, Ankara, 1979/1980, s.205-238

TOPRAK, Zafer, (1982), Türkiye'de Milli İktisat (1908 - 1918), Yurt Yayıncılık, Ankara

TÖKİN, İsmail Hüsrev, Köy İktisadında Borçlanma Şekilleri, Kadro, Sayı 3, Mart 1932

TÜİK, (2005), İstatistik Göstergeler 1923 – 2004, Ankara

TTB, "Çocukların Yoksulluğu", http://www.ttb.org.tr/yoksulluk_cocuklar/cocuklarin_yoksullugu.htm#top

TTB, (2005), Türkiye Sağlık İstatistikleri 2006, Eds. HAMZAOĞLU, Onur, ÖZCAN, Umut, Ankara

TÜM BEL SEN (Türkiye Belediye ve Yerel Yönetim Hizmetleri Emekçileri Sendikası), "Küreselleşme: Kazananlar ve Kaybedenler", www.tumbelsen.org/dokuman/kuresellesme.doc

TÜRKER, Yıldırım, (2005), Hırsızlarla Mülküne Uyananlar, Radikal, 28 Şubat 2005

TÜRK-İŞ, (2004), "Aralık 2004 Açlık Ve Yoksulluk Sınırı", http://www.turkis.org.tr/icerik/aralik2004.htm

TÜRK-İŞ, "Özelleştirme Nedeniyle İşsiz Kalanların Ekonomik ve Sosyal Profili", http://www.turkis.org.tr/icerik/ozellestirmemagdurlarianketi.htm

TÜSİAD, (1991), 21.Yüzyıla Doğru Türkiye: Geleceğe dönük Bir Atılım Stratejisi I.Bölüm, Yayın No: TÜSİAD-T/91.3. 140, İstanbul

TÜSİAD, (2000), Türkiye'de Bireysel Gelir Dağılımı ve Yoksulluk-Avrupa Birliği ile Karşılaştırma, Yayın No: TÜSİAD-T/2000-12/295, İstanbul

TÜSİAD, (2002), Türkiye'de İşgücü Piyasası ve İşsizlik, Ankara

TÜSİAD, DPT, (1978), Dördüncü Beş Yıllık Plan, I.Cilt, Ankara

TÜSİAD, DPT, (2005), Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi, Verimlilik ve Büyüme(1972-2003), TÜSİAD Büyüme Stratejileri Dizisi, No:6, Ankara

UNDP, (1990), Human Development Report 1990, http://hdr.undp.org/reports/global/1990/en/

UNDP, (1997), "Human Devolopment to Eradicate Poverty", Human Development Report, http://hdr.undp.org/reports/global/1997/en/pdf/hdr_1997_overview.pdf

UNDP, (2005), Human Development Report 2005, http://hdr.undp.org/reports/global/2005/

UNDP-Türkiye, "Basın Duyurusu", www.un.org.tr/undp_tur/docs/hdr2005/Rapor-press1.doc

URAS, Güngör, (2005), "100 Dolarlık Büyüme İçin 39 Dolar Açık", Milliyet Gazetesi, 20 Aralık 2005

ÜSTÜNEL, Besim, (1989), "Para ve Maliye Politikalarının Gelir Dağılımına Etkisi", Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, İstanbul

VARLIER, Oktay, (1978), Türkiye'de İç Ticaret Hadleri, DPT, Ankara

WEDEL, Heidi, (2001), Siyaset ve Cinsiyet: İstanbul Gecekondularında Kadınların Siyasal Katılımı, Metis, İstanbul

WHO, (2005), "Health and Millenium Development Goals", www.who.int/mdg/publications/MDG_Report_revised.pdf

WILSON, J.W, (1987), The Truely Disadvantaged. The Inner City the Underclass and Public Policy, The University of Chicago Pres, Chicago

WORLD BANK, "What Is Urban Poverty", http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTURBANDEVELOPMENT/EXTURBANPOVERTY/0,,contentMDK:20227679~menuPK:341331~pagePK:148956~piPK:216618~theSitePK:341325,00.html

WORLD BANK, (1980), Turkey: Policies and Prospects for Growth, Washington, D.C, 1980

WORLD BANK, (1997), World Devolopment Report 1997-The State in a Changing World, http://www.worldbank.org/html/extpb/wdr97/english/wdr97su1.htm

WORLD BANK, (2003), "Turkey: Poverty And Coping After Crises", Jun 2003, Report No. 24185-TR, http://www-wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer/WDSP/IB/2003/08/20/000160016_20030820130639/Rendered/PDF/241850TR0SR.pdf

WORLD BANK, (2005a), "Growth, Poverty and Inequality Eastern Europe and the Former Soviet Union", http://siteresources.worldbank.org/INTECA/Resources/complete-eca-poverty.pdf

WORLD BANK, (2005b), Türkiye — Eğitim Sektörü Çalışması Okul Öncesi Eğitimden Orta Öğretime Etkili, Adil ve Verimli bir Eğitim Sisteminin Sürdürülebilir Yolları, Aralık 2005, http://siteresources.worldbank.org/INTTURKEY/Resources/361616-1142415001082/ESS_Executive_Summary_Turkish.pdf

YATES, Michael, (2004), "Poverty and Inequality in the Global Economy", Monthly Review, Vol.55 N.9, February 2004, s. 37-48

YELDAN, Erinç, (2002), "Neoliberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler" Praksis Üç Aylık Sos. Bil. Dergisi, Yaz 2002, Sayı 7

YELDAN Erinç, (2003), Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi Bölüşüm, Birikim ve Büyüme, İletişim Yay, İstanbul

YELDAN, Erinç, (2004), "Küreselleşmenin Neresindeyiz? Türkiye Ekonomisinde Borç Sorunu Ve IMF Politikaları", Petrol İş Yıllığı 2000-2003, Petrol İş Yayınları, İstanbul, 2004, s.105-113

YELDAN, Erinç, (2005a), "Faiz Dışı Fazla Paranoyası Sürerken İç Borçlar", Cumhuriyet, 30 Mart 2005

YELDAN, Erinç, (2005b) "İktisadi Kalkınma ve Emperyalizmin Yürütücü Kurumları", Cumhuriyet Gazetesi, 4 Mayıs 2005

YELDAN, Erinç, (2005c), "12 Eylül'ü Aşmak İçin…", Cumhuriyet, 7 Eylül 2005

YELDAN, Erinç, (2005d), "AKP İktidarında Üç Yıl: Güven ve İstikrar Kim İçin", Cumhuriyet Gazetesi, 9 Kasım 2005

YERASIMOS, Stefanos, (1992), Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye-3: Dünya Savaşından 1971'e, Belge Yayınları, İstanbul, Kasım 1992

YETKİN, İbrahim, (2004), "Kopenhag kriterleri tamam, ya 'tarım kriterleri'?", Cumhuriyet Gazetesi Tarım ve Hayvancılık Dergisi, Sayı:4, Aralık 2004, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=1395

YILMAZ, Gaye, (2003), "GATS-Hizmet Ticareti Genel Anlaşmasının Teknik Boyutları ve Konuya Teorik Açıdan Bakış", http://www.antimai.org/gr/gy03inonuni.htm

YUMUŞAK İbrahim Güran, BİLEN Mahmut, (2000), "Gelir Dağılımı - Beşeri Sermaye İlişkisi ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme", Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 1, s. 77-96

YÜKSELER, Zafer, (2004), "1994, 2002 Ve 2003 Yılları Hanehalkı Gelir Ve Tüketim Harcamaları Anketleri: Anket Sonuçlarına Farklı Bir Bakış", Turkısh Economıc Assocıatıon Dıscussıon Paper, s.24, www.tek.org.tr/dosyalar/Z-YUKSELER-03ANKET.pdf

ZARILLI S, KINNON C, (1998), "International Trade In Health Services:A Development Perspective", United Nations Conference on Trade and Development/World Health Organization, Geneva, http://whqlibdoc.who.int/hq/1998/UNCTAD_ITCD_TSB_5_PartII.pdf

İNTERNET KAYNAKLARI

[1] www.antimai.org

[2] www.atonet.org.tr

[3] www.bagimsizsosyalbilimciler.org

[4] www.calisma.gov.tr

[5] www.canaktan.org

[6] www.ceterisparibus.net

[7] www.dpt.gov.tr

[8] www.dtm.gov.tr

[9] www.econturk.org

[10] www.ejts.org

[11] www.emo.org.tr

[12] www.hazine.gov.tr

[13] www.ifc.org

[14] www.ilo.org

[15] www.imf.org

[16] www.isguc.org

[17] www.maketradefair.com

[18] www.meb.gov.tr

[19] www.milliyet.com.tr

[20] www.monthlyreview.org

[21] www.ntvmsnbc.com

[22] www.oecd.org

[23] www.sendika.org

[24] www.tcmb.gov.tr

[25] www.tek.org.tr

[26] www.ttb.org.tr

[27] www.tuik.gov.tr

[28] www.tumbelsen.org

[29] www.turkis.org.tr

[30] www.un.org.tr

[31] www.undp.org

[32] www.who.int

[33] www.worldbank.org

[34] www.zmo.org.tr